

MIRKO KOVAČIĆ
NA VRATIMA
SAHARE

ZABAVNA BIBLIOTEKA

ZABAVNA BIBLIOTEKA
UREĐUJE DR. NIKOLA ANDRIĆ

M I R K O K O V A Č I Ć

NA VRATIMA SAHARE

PUTNI DOŽIVLJAJ I ZAPAZANJA

S originalnim akvarelima g. Mihovila Krušlina

KOLO XLVIII. ZAGREB 1935. KNJIGA 580.

NAKLADA KNJIŽARE »ZABAVNE BIBLIOTEKE« U ZAGREBU

NA VRATIMA SAHARE

OD ZAGREBA DO GLAVNOGA GRADA SICILIJE

Kasna je jesen. Na vrhunce brda sjedaju već bijeli labudovi. Žuto se i crvenkasto lišće otkida od grančica, pada i šušti, kao da jeca, plače, što mora ogoliti granatu bukvu, bijelu brezu i ponosan hrast. Jesenski vjetrić puni jedra mojih čežnja za toplim jugom.

Moja putnička žica sama od sebe bruji, u uhu mi zuji: Plovi, plovi, moja lađo! ... Moram na put. Moram za svojim mislima i čežnjama kao i mjesečnjak za mjesečevim zrakama. Obuzima me neka neiskazana milina, srce strepi od čežnje, igra od sreće, a duša hoće da poleti preko visokih gora i dalekih mora onamo na jug, gdje je nebo modrije i sjajnije, boje su žarkije; gdje zelenilo oazâ i oazica jače iskače u sivom i žutom pijesku; gdje aristokratske palme šušte i trepere, gdje hrast zadržava čitavu godinu zeleni svoj plašt. Moram na topli jug, gdje je i zimi sve poliveno suncem.

Priječiti me u tom bilo bi isto, što i graditi vrata na otvorenom polju ili priječiti suncu, da sja. Kao dokaz navodim ovaj dialog između liječnika i mene:

»Ja namjeravam na daleki put«, napomenem poslije röntgenske pregledbe.

»To ne možete nikako«, reče liječnik primarius.

»Ali ja sam i prošle godine bio na putu i sve je bilo dobro.«

»Ako ne možete držati strogu dietu, ne možete na put.«

Autorovu sliku i životopis naći ćeš u 568. knjizi ispred putopisa „Španija, zemlja sunca i čudesa“.

»Tko bi na putu držao strogu dijetu?«

»Onda ne možete na put.«

»Ja ću ipak ići, pa što Bog da.«

»Ako odete, pošaljite mi kartu s drugoga svijeta.«

I otišao sam. Vratio sam se poslije pet mjeseci duše obogaćene utiscima, koji me napunjavu srećom i zadovoljstvom, i koje ne bih dao ni za kakve novce. Otiđem opet k liječniku. Pregleda me röntgenom i reče: »Pa nije zlo! Gotovo je bolje, nego što je prije bilo.« Eto, nisam mu priuštio filatelističko veselje, da ima žigosanu markicu s drugoga svijeta!

Skitalačka se moja duša nije pokorila propisima smrtnika liječnika, jer zna, da na putu dobiva novu snagu. Na putu sam najsretniji. Na putu mi se čini, da je sav svijet moj. Na putu mi ptičice ljepše pjevaju, vrela umiljatije žubore, sunce sjajnije sja, zvi-jezde nježnije trepere, a mjesec mi se bećarski je smiješi. Na putu sam i zdraviji, iako sam izložen kiši, da me lije i vjetru, da me bije. Skitalačka moja duša leti u Afriku, da kuca na vrata Sahare i da barem malo lista po tajanstvenoj knjizi pustinja.

I već me željeznica nosi na topli jug. Ne ću opisivati Italiju, iako sam se u njoj zadržavao dosta dugo. Vještija su je pera već opisala u svim kulturnim jezicima. *La bella Italia, terra del canto*, opisana je i opjevana više nego ikoja druga zemlja. Talijanskom nebu, prirodnim ljepotama, starinama i umjetninama pjevaju pjesnici najljepše himne, a ženama nižu sve atribute ljepote; za njih kao i za Cervantesa kosa je žene zlato, čelo je polje elizejsko, obrve su lukovi nebeski, oči su sunce, obrazi ruže, usnice koralji, zubi niz bisera, vrat je alabastar, grudi su mramor, ruke slonova kost, a njihova bjelina snijeg. Za pjesnike su španjolske i talijanske žene neka čudovišta, a ne zemaljski stvorovi.

Ja ne gledam pjesničkim očima, ne letim oblacima, ne miluju me ni muze ni vile, prikazujem samo vide-

no, samo stvarnu istinu. Moje je pero jezik moje duše, moga opažanja i moga oduševljenja.

Večer je polivena blijedom mjesecinom, koja rasvjetljuje crne smreke i borove, što uz željezničku prugu između Rakeka i Postojne stoje kao stražari i nježno mi sa svojim vršcima domahuju svoj zbogom. Što bliže k moru, sve je manje šume, a više kamena. Krasko mi kamenje dočarava pustinjski pijesak i pustinjsko kamenje, duša mi na krilima mašte pliva nad slavnom Kartagom, nad afričkim cedrovima, nad zelenim oazama... gleda novi život; novi svijet.

Vozim se uz more, ali ga i ne gledam, ne privlači me Trst ni Venecija. Željeznica štropeće preko mostova Isonza, Brente, Piave, Tagliamenta, blijede Adige i mirnoga Poa. Za moje misli i za moje čežnje i »direttissimo« mi je polagan. U Bologni mi pokazuju u crkvi S. Giacomo ruku sv. Cecilije i dio ruke ugarske kraljice Elizabete. Gledam i ne gledam. Ne čudim se ni kosim kulama bolonjskim, idem radije u Pisu na Arnu, da se popnem na glasoviti kosi toranj, Campanilu, dok još stoji, jer se već Američani, koji ovamo dolaze, klade, da ne će izdržati do god. 2.000. U Firenci se divim katedrali »di S. Maria del Fiore«, zalazim u Galeriju degli Uffizi i u Palazzo Pitti. Bogatstvo slika najboljih umjetnika priteže me i oduševljava, ali ne zadugo. Duša mi je odviše stisnuta u uskim gradskim ulicama i goni me dalje.

Rim. Vječni grad! Prijestolnica staroga svijeta, živa historija narodâ, stijena kršćanstva, sijelo glave katoličke crkve. Da izbjegnem onoj krilatici: Bio je u Rimu, a nije vidio pape, opisat ću, kako mi je uspjelo doći do »udienze« kod Sv. Oca. Zatražim najprije pomoć i protekciju kod našega vatikanskog poslanstva, ali mi jedan namještenik reče, da mi poslanstvo ne može pomoći. Bilo je to god. 1925. Pođem u naš zavod Sv. Jeronima u Via di Ripeta, a rektor mi reče, da bi mi mogao samo odmoći, a ne pomoći, jer je papa i njega skinuo s časti rektora, ali mi, reče, može

pomoći naš ispovjednik u crkvi Sv. Petra i ja tjeraj onamo.

U crkvi ima više ispovjedaonica za različne narode. Nad ispovjedaonicama su napisali, kojim se jezikom može hodočasnik u njoj ispovjediti. Tako na jednoj piše »Lingva ilirica«, a nešto niže »hrvatski«. Ispovjednik je fratar iz Dalmacije. Izložim mu svoju molbu, on se mirno pridigne, dohvati papir, pero i tintu, i napiše preporuku za »udienzu«. Odnese me u vatikansku pisarnicu i još istoga dana imao sam sreću, da iz neposredne blizine gledam njegovu Svetost, osjetim dodir njegove ruke i udišem isti zrak s njim. Njegova svježina i dostojanstvo, bjelina njegovih haljina, svečani mir i tišina te strahopočitanje poklonikâ ostaviše u našim dušama veoma svijetlu i trajnu sliku.

Išao sam u potjeru i za Mussolinijem, htio sam da i njega vidim. Na Campidogliu stoje gusti redovi šarena svijeta, redari i fašisti imaju pune ruke posla, da održe red. Pročulo se, da dolazi Mussolini. Stanem i ja u red i čekam. Čekam puna tri sata radujući se u duši, što će mi se ipak ispuniti želja, da vidim najvećega Talijana ovoga doba. Prođe i jedan sat poslije podne, ali očekivani »Duce« ne dolazi. Da bih ga ipak vidio, trčao sam tri dana za ulaznicom u parlamenat. Tražio sam pomoći kod našeg poslanstva, ali bez uspjeha. Tražio sam Besednjaka i Vilfana, onda još zastupnike Slovenaca i Hrvata Julijske krajine, ali ih nije bilo ni u parlamentu ni u Rimu.

Da sâm sebe utješim za taj neuspjeh, ostavim Rim, popnem se na Vezuv, na prirodni dimnjak naše Zemlje, uđem u slavlenu modru spilju, *Grottu azzuru*, na otoku Capriju, prošećem ulicama otkopanog grada Pompeji, a onda krenem u Siciliju, da budem što bliže Africi i meti svoga puta: vratima Sahare.

Penjem se na lađu »*Città di Siracusa*« s pomiješanim uzbuđenjem: Ugodno uzbuđenje, što idem na Siciliju, staru Trinakriju, podrhtava od bojazni pred morem. Tirrensko je more između Napulja i Sicilije

gotovo uvijek uzburkano i putnici muku muče s morskom bolešću. Naš veliki Preradović pjeva moru: »Ljuljačka si komu mila, komu hladan grob.« Parobrod Città di Siracusa gorostas je sa dva dimnjaka, ali je moru uistinu igračka, a nama ljuljaška, no nikako dragovoljna i mila nego prisilna i nemila pa je toliko neugodno djelovala na putnike, da se u mnogih uzbućeno blagoutroblje, te je nezadovoljnu sadržinu slalo neprirodnim putem ribama za hranu.

Ja sam se nadao tome gorkom kolaču pa sam se spremio za taj put. Dobro sam večerao i večeru zalio jakim, oporim vinčekom, da ojačam želudac. Uspjeh je bio dobar. Čim je parobrod krenuo prema Palermu i ostavio Capri, legao sam u krevet. Vozio sam se u II. razredu, gdje su 4 kreveta u dva reda jedan iznad drugoga. Spavao sam mirno do 12 sati, kad me probudi lupanje vrata i škripanje lađe. Osjećao sam, da mi je glava sad više, sad niže. More, koje je ispočetka bilo mirno, kao da se pritajilo, pomalo je stalo pokazivati svoju hirovitost i snagu. Dok je ljuljanje bilo samo u pravcu naprijed i natrag, ni pô jada, ali kad se pridružilo i ljuljanje nadesno i nalijevo, čulo se sa svih strana začudno neko kašljucanje, koje je preteča prisilnom ispražnjivanju želudaca. I moj komšija s gornjega kreveta za jednog jačeg ljuljanja posla sadržinu blagoutroblja izravno u cipele svoga druga ispod sebe. Pa da se ne nasmiješ pored sve neugodnosti i muke!

Katkad se parobrod na časak primiri, da se onda žešće zaljula, na što se ponove kašljucanja pa i moj komšija opet stane puniti cipele. Kad se ujutro probudio onaj iz prizemlja, koji je svu noć dobro spavao i hrkao kao pilana, uhvati cipele, opazi, što je u njima, probudi svoga druga s prvoga kata i stanu se vrlo bučno objašnjavati. Ipak se sporazumješe i ponjavom i gunjem s kreveta očistiše cipele.

Ja sam imao dobro iskustvo otprije, s puta po Norveškoj, pa sam ležao mirno nastrance ne okrećući se

nikako i tako sretno izbjegao većoj posljedici ljuljanja, jedino sam osjećao neku neugodnu slabost u želucu, a poslije toga mi je čitav dan bilo, kao da sam još na parobrodu: hvatala me neka omaglica te sam na ulici češće morao stati bojeći se da ću pasti. Priзнајem, da mi je bilo dosta vožnje. Dotjeralo breme na tjeme, rekao bi Ličanin. Čeznutljivo sam izgledao Palermo, da što prije stanem na čvrsto tlo majčice zemlje. Džabe ti kirije i takvoj vožnji, rekao bi Srijemac, gdje skupo platiš, da se patiš.

Palermo! Grad crkava. Svi gradovi Italije, što sam ih prošao, imaju mnogo crkava, ali ovdje je s crkvama kao u Turaka s džamijama, gdje su bogatiji Turci gradili džamije samo za se. Ovdje ima toliko crkava, da sam ih uzeo brojiti. U via Maqueda ima 14 crkava, dakle upravo toliko kao u čitavom Zagrebu. Između tih crkava ima i golemih, tek nemaju visokih tornjeva. Italija je uopće gradila svoje crkve u dužinu i širinu, a centralna Evropa u visinu na pr. Köln, Ulm, Beč itd.

U nas se često čuje: kasno je popodne k misi. A ovdje? Odzvonilo je podne i ja uđem u tamošnju katedralu, kud i kamo veću od zagrebačke. Ispred bogato rasvijetljenog oltara vidim mnogo svijeta. Pristupim i ja k njima. Uto dođu tri svećenika i čitaju svečanu misu. Pokraj oltara pjeva zbor šesterice tako skladno, da sam izdržao do konca mise gladan i žedan. Katedrala je u Via Vittorio Emanuele. Uopće ima Italija u svakom gradu ulicu ili korzo: Vitt. Emanuele, Umberto, Cavour i Garibaldi.

Palermo je bogat parkovima sa tropskim biljem i drvećem. Ispred katedrale je park pun ruža, koje sad cvatu, i paomâ punih napola zrelih datula. U parku Piazza Marina veoma su zanimljiva drveta »Ficus Magnolioides«. Drvo je neobično razgranato, pa kako debele grane idu daleko nastrance, priroda se pobrinula, da ove imaju dosta zraka i svijetla i hrane. Goleme grane puštaju k zemlji iz

visine od tri i više metara grane u obliku korijena. Te grane naglo debljaju i spuštaju se sve niže, dok segnu do zemlje, gdje se ukorijene i postanu stablo, koje kao noga podupire granu. Na taj način postaje od jednoga stabla desetak, a sva su na najraznoličniji način srasla. Kad sam peteljku lista razrezao, izlazio je ljepljiv sok, od koga se dobiva i gumija.

Parkovi i mnoge javne zgrade s kraljevskim dvorom podsjećaju na nekadašnji sjaj Palerma, dok je Sicilija bila svoja kraljevina. Zato ima ovdje mnogo spomenika vladaocima iz razliĉnih dinastija i zasluĝnim muŝevima od Sicilijanske večeri do ujedinjenja Italije i današnje »Nove Italije«, kako je zovu.

Luku Palerma sama je priroda nadarila zgodnim položajem. Okružena je i zaštićena visokim brdima, samo je prema istoku otvorena, ali je na mjestima plitka, pa kad vijci velikih parobroda stanu da rade u samoj luci, nije uzburkana voda zelenkasta ili mliječno modra nego mutna i blatna.

Izravno od luke diže se 600 m visoki Monte Pellegrino, s kojega je lijep pogled na more i na snijegom pokrita brda srednje Sicilije. Osobito se lijepo ističe Etna u djevičanskom bijelom ruhu i Liparski otoci s vulkanom Strómboli. Uspon je na Monte Pellegrino vrlo lak, jer dobra cesta vodi gotovo do vrha. Svaki dan juri gore mnogo auta i kočija, ali ti izletnici idu samo do crkve i spilje Sv. Rozalije. Svaki naš srednjoškolac zna za »Svetu Rozaliju, divicu panoromitansku, ispivanu i iskićenu od Antuna Kanižlića«. Od spilje do vrha brda ima najviše četvrt sata hoda, ali rijetki Talijani idu na vrh. Na vrhu sam zatekao dva Nijemca, jednoga Francuza, a dva sam studenta Madžara susreo na putu. Iako sam se penjao sam, nisam se bojao zloglasne mafije siciliske, jer je danas i na Siciliji potpuna sigurnost, što je djelo energične ruke Ducea.

Palermo ima 405.000 stanovnika, a svojim smještajem, toplinom svoga podneblja, bogatstvom šetalista, slikovitošću okolice i bujnošću rastlinstva mami turiste. Šetaš »rivom«, obalom, suncu te grije kao usred maja, a ti zadovoljno i nasmješljivo, varajući koledar, gledaš, kako u luku ulaze golemi transatlantički parobrodi, kako na valovima poigravaju bijele jedrenjače kao labudovi, more se talasa, a onamo daleko na istoku podiže između vrhova bijelu svoju glavu Etna. Pitaš li međutim koga u Palermu, vidi li se Etna, kazat će, da se ne vidi. Začudno! Zemlja je puna prirodnih krasota, ali ih domaći ljudi vide i ne vide.

U Palermu sam našao prijaznog i blagolagoljivog znanca, s kojim sam češće šetao. Bio je iz Bologne. Pokažem mu Etnu, ali on ne vjeruje, da je Etna. Na rivi vidi grupu klerika sa svećenikom i reče: »To su Sicilijanci, oni moraju znati«. Ovi mu međutim zajedno sa svećenikom priznaju, da ne znaju. Uto naiđe jedan stariji fratar i čuvši, o čemu se radi, reče: »*Quel punto bianco è l'Etna*« (ona bijela točka je Etna). Sad moj Bolognese prizna, da imam pravo i reče klericima, kako je to žalosno, da stranac mora doći, da ih upozna s njihovim krajevima. Daci mi se prijazno nasmiješe i s poštovanjem skinu šešire. Hoće, deda, hoće!

Sad mi je ujedno bilo jasno, zašto nisam ni od koga u Rimu mogao doznati, koji je od snježnih vrhova Abruzzza najviši i koja je visina Gran Sassa. Ja im govorim, da je visok 2914 m, a oni će redovno, da je viši, ali broja ne znaju navesti. Oni bi se penjali na Etnu i na Gran Sasso, da su namjesto snijegom obaviti špagetima i makaronima!

Od Monte Pelegrina nižu se brda naokolo Palerma. Iako su viša od 1000 m, nema zasad na njima snijega, pa ipak ljudi, što dolaze s brdâ i iz unutrašnjosti Sicilije, imaju hlače od ovčjega runa. Vuna je s vanjske strane. To međutim i nije baš tako neo-

bično, jer i naši Ličani, iako imaju usred zime razgaljena prsa, kažu: »Do Svetog Duha (Duhova) ne skidaj kožuha, od Svetog Duha nosi kožuha«... Ali ovdje su ljudi i odviše osjetljivi na zimu, jer su i u gradu mnogi muškarci ogrnuti ženskim maramama, iako je posve ugodno toplo.

Na pristrancima brda Monte Caputo smjestio se na visini od 300 m gradić Monreale. Onamo vodi iz Palerma Corso Vittorio Emanuele i Corso Calatafimi do podnožja brda u dužini od 5 km bez najmanjeg zavoja, a dalje se može zavojitom cestom ili 1100 m dugom željeznicom na zupce, *funicolare*. Zidovi uz cestu puni su crvenog cvijeća, kakvo mi držimo u lončićima na prozoru, a ovdje u božjoj prirodi cvjeta i zimi te je žarkim svojim crvenilom nalik na električne žarulje.

Monreale posjećuju stranci zbog znamenite stare katedrale, najljepše crkve u Siciliji iz doba Normanâ. Građena je za kralja Vilima II. Dobroga 1174—1189, duga je 102 m, a široka 40 m. Sve su stijene u donjem dijelu obložene mramorom, a dalje su ukrašene mozaicima, koji prikazuju život i djela Krista i apostola. Jedna slika prikazuje, kako kralj Vilim II. prima krunu iz ruku Spasitelja.

Sicilijanci govore Murriali, a ne Monreale, jer imaju zaseban svoj dialekt. Zbog plodnosti Sicilije, nazvane već prije 2000 godina žitnicom Rima, otimala se oko nje Evropa, Azija i Afrika. Najstarijim žiteljima Sikulcima zagospodovali su Grci, onda Rimljani pa Bizantinci, Arapi, Normani, Svevi, Španjolci, Austrijanci i Talijani. Ta se mješavina gospodara odrazuje u sicilijanskom govoru, koji se tako razlikuje od književne talijanštine, da i ne pokušavam da ga razumijem. I moj Bolognese kaže, da u društvu Sicilijanaca sjedi kao mumija, jer ih ne razumije. Govore na pr. *cridiri* (mjesto credere), *mittiri* (mettere), *suli* (sole), *nuci* (noce), *udiusu* (odioso), *priculu* (pericolo), itd.

Između Palerma i gradića Monreale pukla je divna dolina, koja se sva žuti od zrelih naranača i limunova, a zove se »Conca d'oro«, zlatna školjka. I jest zlatna! I dok u dragoj mi domovini, u bijelom Zagrebu, roditelji s djecom pjevaju »Narodi se«... pokraj zapaljenih svijeća na božićnom drvцу, iskićenom lančićima, jabukama, pozlaćenim orasima, zlatom, srebrom i umjetnim snijegom, ja šetam po »Conchi d'oro«, gdje mi je priroda iskitila najljepša božićna drvca, pjevuckam: »Oj pastiri...« i želim sretan Božić svim čestitim Zagrepčanima.

TUNIS

Mjesec sklapa svoje sanene oči i sjeda na ravnu zemlju, a na suprotnoj strani najavljuje svoj dolazak sunce sa žarkim rumenilom. Rađa se vedro jutro, mazno kao djevica. I kad mjesec pokazuje samo još svoje blijedo čelo škiljeći samo jednim okom na zemlju, izronjuje iz mora žarko čelo sunca i očijuka s mjesecom. Igraju se žmire. Mjesec kao postidjen zapade, a sunce se pokaza u svojoj veličajnosti. Takav divan prizor nisam nikad dosad vidio pored svega svoga mnogogodišnjeg putovanja i penjanja na brda.

More je mirno, kao da je uspavano cjelovom sunca, a moj se parobrod »Città di Catania«, gorostas sa tri dimnjaka, s veličanstvenom mirnoćom približava Tunisu. Sitne zvjezdice, mjesечеve robinjice, već su zamrle, crna je noć digla svoju koprenu i otkriva prirodne čare dugo željkovane Afrike. Visoko na brdu gasi se svijetlo svjetionika. Lađa dostojanstveno ulazi u Tuniski zaliv, kojemu je obala s jedne i s druge strane načičkana bijelim seocima i gradovima. Sve je kao od šećera, veselo i nasmijano.

Afrika! Crno kopno. Slonovi, žirafe, krokodili, lavovi, leopardi, divljaci, ljudožderi!... Ništa od svega toga. Na pitomu brdašcu, posutom bijelim vilama, koči se golema kršćanska crkva, sjajna katedrala. Na istom je mjestu, gdje je pred dvije hiljade godina stajala ponosna tvrđa Byrsa, srce slavne Kartage.

Lađa polako ulazi u tijesno, što ga čine dva pješćana poluotočica i dijele Tuniski zaliv od Tuniskog

jezera, koje Arapi zovu »*El Bahira*«, a to znači: Maleno more. I jest samo maleno more, jer je neplovno, plitko, poprečna mu je dubljina tek jedan metar. Na više se mjesta vidi kopno i morska trava. Hiljade plamenaca, galebova i drugih ptica močvarica oživljuju to jezero, obilato ribama.

Posred toga »Malenoga mora« ureden je golemim žrtvama u novcu i ljudskoj snazi kanal dug preko 10 km, a dubok 8½ m. U kanalu su s jedne i druge strane mnogi stupovi i svjetionici, koji pokazuju pravac vožnje. Uza sve to dolazi pred ulazom u kanal pilot na lađu, da upravlja njom do luke tuniske, kako je to i na ušću Labe u more, na kanalu Dunava kod Željeznih vrata i uopće na pogibeljnim mjestima.

Lađa napreduje vrlo sporo. Tunis pomalo otkriva bijelo svoje lice. Zapažaju se gradski bedemi i minareti džamijâ, čuje se brujanje i strujanje, gradska buka i mrmorenje kao u punoj košnici. U luci vrvi svijet. Vide se fesovi, turbani, šeširi, bernusi bijeli i sivi, a lica bijela, zagasita i posve crna. Jedni čuče uza zid i bešćutno gledaju preda se, dok smeđocrna mlađarija oko njih viče i skače, a drugi kao jastrebi zvjeraju, koga će od putnika upecati, da mu nose prtljagu.

Parobrod stane. Kao mačke penju se na lađu nosači crna lica, a debelih usnica i prijazno pokazujući svoje bijele zube, hvataju za prtljagu.

Stanem uzbuđen na afričko tlo i povodeći se za Aleksandrom Velikim, koji reče skočivši na azijsko tlo: »Azija je moja«, i ja rekoh: Afrika je moja — spasiteljica od maledetti spaghetti i fetucini, vermicelli i tagliolini i kako se zovu svi ti kilometrički talijanski makarončići, koji se suše na ulici na prašini, a vidio sam u Palermu, šta više, da se suše na trgu iznad konjskih izmetina.

Lučka me čeljad gleda prijekim okom, žaleći što mi ne mogu skinuti naprtnjaču s leđa, da je ponesu

i zasluže koji franak, a ja stupam samosvjesno, pun zanosa i sreće. Nikoga ne pitam ništa, prepuštam se milostivoj sudbini svojoj, koja mi je na putu dosta sklona. Pa i ovdje! *Rue de Serbie* pročitam i podem tom ulicom. Oko mene mnoštvo svijeta svih rasa, svih boja i svih nošnja, a ja sâm u tom vrtlogu i metežu. Smjestim se u hotelu Victoria.

Kako sam talijanskim špagetima još na Siciliji otpjevao sremački: »Zaklet ću se i užeci svijeću, da špageta više jesti ne ću«, bilo mi je gotovo životno pitanje, pitanje želuca. Uniđem u jednu gostionicu u glavnoj ulici. Stanem kod vrata. Gotovo svi stolovi već zaposjednuti. Pristupi k meni vrlo umiljata plavka, lijepa i mlada, i sa smiješkom mi pokaže prazno mjesto kod dugačkog stola i reče: »*Je vous mets ici*« (Stavljam vas ovamo). Nehotice se nasmijem i pomislim: Uzmi me i stavi, kud hoćeš, ljepotice moja. S tim prijaznim: »Je vous mets« primali su me kasnije po svoj Tuniziji i Algeriji, što mi je uvijek navuklo smiješak na lice, jer se ja još momčim i u poodmaklim godinama.

Donesu mi kao prvo jelo nešto nepoznato, sumnjivo i ja odmah odmaknem, ne usuđujem se jesti, a jedan se mladić nadre smijati i reče: »*Wir haben dasselbe getan*«. Mladić je sjedio naspram mene, a do njega lijepa mlada dama. Oboje su me uvjeravali, da su i oni prvi dan to jelo odbili, ali da su imali krivo. Sad ja s nekim nepovjerenjem uzmem ipak to nepoznato jelo jesti i vidim, da je moja bojazan bila neopravdana, jer je jelo uistinu bilo izvrsno. Bilo je to kuhano jaje s majonezom, ali čudne priredbe. Odsad mi je to jelo bilo dvostruko milo, jer mi je pored svoje dobrote dalo ugodno društvo. Bio je to mladi liječnik i sestra mu profesorica, koja je dobro govorila francuski i njemački. U daljem razgovoru saznam, da su iz Budimpešte. Odsad smo kao »odvjeci narodâ istočne polovice pokojne Austro-

ugarske« u lijepoj zajednici punih 14 dana promatrali život i prirodu Afrike, iako su nam se duše kroz kamiš ljubile. I njima je francuska kuhinja više prijala nego talijanski špageti, iako jedna i druga daleko zaostaje za madžarskom, pa su i uzdisali za svojom sarmom, tečnim gulašom i perkeltom.

Cijene su hrane vrlo niske. Ručak od četiri jela sa pola litre vina stoji 5.50 franka, a isto tako i večera. Na novu je godinu u restoranima jedan zaseban stol pun bonbona, datula, smokava, čokolade i dr. i gosti uzimaju od svega pomalo dajući po volji napojnicu, *pourboire*. Sobe su u hotelima također jeftine, a sve je u uzornom redu i čistoći. Kako pored toga ima dosta šetališta, a život je mješavina istoka sa zapadom, to se pored prijatne topline čovjek ovdje osjeća kao preporođen i jednako nalazi novosti i zanimljivosti.

Pored fine Francuskinje s rukavicama i otvorenim suncobranom ide Arapkinja u bijelim dimlijama i sa srebrnim prstenom na gležnjevima kao verigama; pokraj bradatoga katoličkog svećenika ili misionara s dugačkom kosom, spletenom straga u perčin, ide Arapin ili Berberin s turbanom ili fesom, u bijelom ili žutom bernusu ili pak Crnac s kovrčastom vunenom kosom. Iako je Tunis Zagrebu na zapad, lice mu je orijentalno.

Jednaka je mješavina i u jeziku. Najviše se čuje dakako arapski, ali u novije doba sve više prevladuje francuski jezik, kojim govore i urođenici i stranci. Pored toga se mnogo čuje talijanski i španjolski. Tunis ima 200.000 stanovnika, od toga 100.000 Arapa, 44.000 Talijana, 30.000 Jevreja, 21.000 Francuza i 5.000 Maltežana. Različne rase, različne vjere, a ipak zajednički život i svi su zadržali svoje običaje i osebnosti.

Ta mi je mješavina jezika razumljiva, kao i mješavina tipova. Ima urođenika, koji su posve bijele boje lica i plave glatke kose, lijepa stasa, pravilnih

crta lica s krasnim brkovima, a od Evropljana se razlikuju samo nošnjom. Drugi su tamnije boje, duguljasta lica, visoka čela, orlovska nosa, vrlo visoki, širokih leđa i uskih bokova, a treći su posve crni, niska utisnuta čela, zatubasta nosa, debelih usana i crne vunene kose.

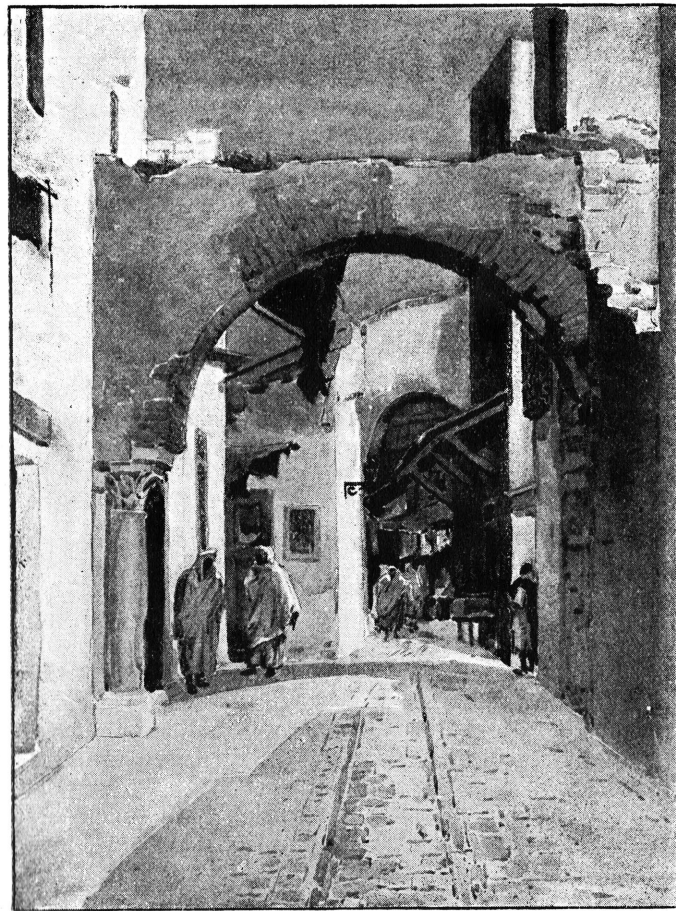
Golema je razlika u tipu, a gotovo nikakova u nošnji. Muškarci su u bijelim haljinama i jednako me podsjećaju na Šenoinu pripovijetku: Dusi narodne straže. Obično im je odijelo posve jednostavno: gaće, košulja, prsluk, duga košulja i fes ili turban. Gaće, arapski *serual*, obično su od bijela platna, ima i šarenih, a u bogatijih i od sukna kao u nas hlače. S dugim su turovima, koji sežu ispod koljena. Košulja, gmiža, također je od platna, a prsluk od sukna i od vune. Preko toga imaju neku dugu široku košulju s kratkim rukavima, koju zovu *gandura*. Ganduru nose i dječaci, a to je prosto »celačica rubačica«, kako je nose u nas dječaci u siromašnom Zagorju. Zimi su svi muškarci ogrnuti plaštom, bernus (burnus). Bernus ima kapucu, nema dugmeta, već se njim samo zaogrne. Na glavi nose ili turban ili niski fes, *šešia*, a na nogama imaju papče ili polucipele, što lako skinu idući na klanjanje u džamiju. Obične bijele bernuse tkaju žene od vune, a platno za *serual*, gmižu i *ganduru* kupuju. Nekoć je to, dakako, bilo sve od vune i kod kuće rađeno, jer imaju merino ovce, koje su veće od naših, vuna im je manje kovrčasta, ali je duža, gušća i finija. Ovan je velik kao tele. Bernuse nose i žene, a kako bernus pokriva i glavu, ne razabira se straga gledajući, koje je muško, a koje žensko. Tek po veličini i po kretnji raspoznaju se muškarci, jer su žene, arapske i jevrejske, od najveće česti niske, zdepaste, a hod im je gegav, nesiguran. Lice im je pokrito crnom maramicom, ali ih ima dosta i otkrita lica.

Kud se okrenem, susrećem šarolikost nošnje i lica. U dućanu poslužuje, pored bahata Francuza i raz-

govorljiva Talijana, Crnac u zapadnjačkom odijelu; na električnom tramvaju Arapin upravljač, a Evropljanin kondukter ili obrnuto; cipele šiju bijelac i crnac u istoj radionici, ali ipak su bolje trgovine i radionice u rukama bijelaca, tek je trgovina voća i povrća gotovo isključivo u rukama urođenika. Trgovci urođenici nisu nepokretni kao oni u Bosni, gdje sjedeći u dućanu sa čibukom u ustima pokazuju kupcu robu, a ovaj je sâm uzima, već su okretni i vrlo predusretljivi.

Šarolikost se tipova i nošnje najljepše zapaža na vratima »Bab El Bahar« ili »Porte de France«, na vratima, što dijele arapski Tunis od evropskoga, zapravo dva svijeta: Evropu od Afrike. S jedne je strane moderni grad sa širokim ulicama, sjajnim kavanama i dućanima, visokim palačama i lijepom katedralom, a s druge splet uskih krivudastih uličica s kućama, koje će se, misliš, sad nã srušiti, s dućanima, nalik na jazbine i s džamijama s minaretom. Taj je arapski ili stari Tunis okružen jakim bedemima kao i svi arapski gradovi. Najviši i najtvrdi dio gradskih bedema zove se kazba, u kojoj je posvuda vojska.

Pravi orijentalni život u svim arapskim gradovima ključa i vri u *Sukovima*. Čitave ulice, čitave četvrti arapskih gradova iznose pred nas ne samo orijentalnu robu, nego nam odmah pokazuju i izradu te robe. Po radionicama i trgovinama nose ulice i imena, kako je to bilo u nas, te je na pr. Novi Sad još pred koju godinu imao: Kazandžijski sokak, Sajdžijski sokak, itd. Tako je u Tunisu: Suk el Blagdja, kožarski, Suk Sekajine, sedlarski, Suk des Femmes, gdje se prodaju i izrađuju ženski kostimi, papuče od safijana te nakiti, u Suk el Truk izrađuju židovski krojači haljine za Arape, zatim je Suk zlatara, srebrnara, suknara, bravara, kovača, papučara, itd., a u Suk el Berka prodavali su se kršćanski robovi, koje su zarobili arapski gusari.



Ulica u starom Tunisu

U Suku je dućančić do dućančića, radionica do radionice, a sve usko, skućeno, čitava radionica i trgovina ima širinu vratâ, a prozora i nema. Papučar do papučara kucka i tucka, kovač do kovača kuje, tkalac snuje, bravar tucka i pjevucka, sve se miće, kreće, radi. Drvorezbari izrađuju sve rukom na najprimitivniji način, a noge im služe za držanje jednako kao i majmunima za penjanje.

Noću u Sukovima zamre život, jer su ponajčešće nenastanjeni, ali zato u drugim ulicama, kad umire dan i predaje vlast zvjezdanoj noći i ona spusti svoj zastor pred pozornicom dana, krivudavim uličicama bukti novi život. Bijele sjene brzaju, zastajkuju, namiguju, sve se podaje novom uživanju; noću ima uz glazbu više razblude (prodaje se ljubav). Iz svih se prljavih tamnih kavanica i gostionica čuje žalostivna sevdalinka ocvale već orijentalne ljepotice, muklo odzvanja veliki bubanj, uz koji polunaga Arapkinja ili Crnica pleše neestetski ples trbuha (danse du ventre).

Stari ili arapski grad ima tri dijela: Medina, Bab Djazira i Bab Suika. Riječ Medina znači: grad. Tu su konzulati stranih država; tu je *Dar el Bey*, kuća beja, gdje bej drži vijeće sa svojim doglavicima; tu su najglavniji uredi, dobrotvorni zavodi, Sukovi i mnoge džamije. Glavna je džamija »Djama Ez Zitouna«, podignuta još god. 732., ali kasnije pregrađivana, zbog čega se vide tragovi različitih stilova. Do džamije je muslimansko sveučilište za proučavanje korana i javna biblioteka.

Iako su ulice staroga Tunisa uske, čiste su i dosta uredne, čistije nego na pr. u Napulju. Nekim ulicama krstari i električni tramvaj i veže novi sa starim Tunisom. Na izlazu iz Medine u moderni Tunis, na vratima Bab El Bahar, zaglušna je cika i vika, piska i vriska, metež i žurba, trubljenje i zviždanje, pomicanje i ugibanje, sve se gura i žuri, sve je živo, sve trči... Bujica Arapâ, Berbera i Crnaca valja se kroz

vrata iz Medine. Veseli su, razgovorni, nasmješljivi. Govor im je brz, strastven, glasan. Jednako su im brze i kretnje glave, ruku, čitava tijela, a iz očiju im sijeva vatra. Kad prođu vrata i dođu u široku »Avenue de France«, nešto su mirniji, kao da se boje golemih kuća, što ih gledaju sa svojim velikim prozorima ili su zahvaćeni strahopočitanjem pred rezidencijom, u kojoj je rezident ili komesar, odgovoran francuskom ministru vanjskih poslova.

Rezidencija je na »Place de la Résidence«. Pred njom stoji počasna straža, bejeva garda. To su stasiti momci svih boja lica s fesom na glavi, s dugačkim, lijepo uglačanim crvenim hlačama, kratkom modrom crveno izvezenom surkom, nalik na našu dalmatinsku surku. Place de la Résidence nastavlja sve do mora »Avenue Jules Ferry« s vazda zelenim alejama i nasadima cvijeća. To je glavno šetalište Tunisa, izlog napasti za mladež. Ulici ili šetalištu daje ime spomenik velikom Francuzu Jul. Ferryu, koji je proveo pripojenje Tunizije, Anama i otoka Madagaskara Francuskoj.

Ulicama arapskog i modernog Tunisa viču djeca i odrasli nudeći mnogovrsne arapske narodne poslastice od brašna i šećera, a vrlo su ukusne, mirišljive i slatke, te se čovjek mora upravo diviti i čuditi, otkud im ta ukusna priredba pokraj ove priproste jednostavnosti. I sve, što Arapin nuda na prodaju, čini on s vrlo prijaznim smiješkom i uz umjerene cijene. Orijentalci su sladokuci, te lučki i drugi radnici kupuju te poslastice, hvataju ih svojim prljavim rukama i slatko jedu. Ta ruka im je i onako crna kao i ugljen, što ga toware.

Urođenici: Arapi i Crnci, dobri su radnici i dosta spretni. Svaki teži posao, gdje treba više ruku, vrše uz neku pjesmu, koja im daje takt za jednakomjeran rad. Hiljade njih iskrcavaju i ukrcavaju robu, jer u luku stižu svaki dan mnogi parobrodi. Uređenje luke iziskivalo je mnogo rada i mnogo novaca. Pored

sve plitkoće mora, luka je dosta prostrana i dosta duboka te i veliki putnički i trgovački parobrodi mogu pristati uz obalu. Zasebna je luka za iskrcavanje fosfata, koje je pronašao vojni veterinar pa mu je podignut na trgu pred željezničkom stanicom spomenik s kratkim napisom: »*Philippe Thomas, inventeur des phosphates de l'Afrique du Nord*«. Fosfata ima najviše u južnoj Tuniziji, a jaka su vrela priroda, jer se svake godine izvozi preko dva milijuna tona toga fosfata.

U luci sam između mnogih lađa vidio i prilično otrcan parobrod: *M a r j a n*, Split. Iskrcavao je izrađeno građevno drvo, ali je pristao daleko od obale, pa nisam ni s kim od posade razgovarao, ali me je veoma razveselio već sam hrvatski napis, jer već dva mjeseca nisam hrvatske riječi ni čuo ni progovorio, osim sa pticama u parku Belvedere kao nekoć sv. Antun.

U luci i u svim ulicama Tunisa ima mnogo prosjaka. Čuče uza zid šutljivo, uvukli se u se, samilosno i molećivim pogledom čekaju, da im u limeni tanjurić kapne po koji komad od pet ili deset centima. Mnogi imaju pored tanjurića za milodare i lončić, u koji im se sipa hrana. Najžalosnija je slika, kad sirotinja pretražuje smeće, što pred kućama čeka, da se odveze, a čeka kadgod po čitav dan u prljavim posudama i širi oko sebe težak zadah. Oko smeća otimlju se ljudi s mačkama i psima oko korice kruha ili kakve kosti. Moja se nova znanka, profesorica iz Budimpešte, rasplakala videći kako ljudi iz smeća vade kosti te ih glođu i dijele s psima, jedu korice kruha i drugo, što nađu u smeću. Jednom smo oronulom starcu dali 10 franaka, da si kupi hrane i ostavi pretraživanje smeća. Primio je dar s neobičnim bljeskom oka, izljubio nam ruke, otišao u drugu ulicu i — nastavio s pretraživanjem smeća.

I dok se ovi jadnici na ovako nedostojan način prehranjuju, šetaju pored njih bogataši i ne zapa-

žaju tu bijedu, nemaju smilovanja. Zaboravljaju da smrt sve izjednačuje, da smrt caru i milijunaru, gavanu i seljaku, carici i plesačici, milijunarki i ciganki skida haljine kao i prosjaku dronjke.

Da ne gledam tu tragediju ulice, odšetam u park *Belvédère*, tuniski Maksimir. Ime Belvedere ne označuje dosta krasotu parka, ja bih ga nazvao »Paradis«, jer je u njemu uistinu kao u raju. Sve je zeleno: trava i šuma, a cvijeće i tropsko drveće širi opojan miris. Toplo se zimsko sunce igra u krošnjama zelenog drveća, sav park odjekuje milim cvrkutom ptica, kojih je toliko, te se čini, da se održava ptičja skupština. Svako je drvo jedan orkestar od ptica. Sjedim na najvišoj točki parka. Tunis se rasegao preda mnom kao na tanjuru. Gradske bedeme i ravne krovove kuća nadvisuju minareti džamija i tornjevi crkava. I kad sunce zapada i rumen se po nebu razlijeva, zlati se polumjesec na minaretima i križ na tornjevima. Tunis se pomalo utapa u rumenilu, a ptičice cvrkuću večernju svoju molitvu sve tiše i tiše, dok ne zamuknu... Tišina toplo struji mojim žilicama i razigrava srce i maštu.

NA RAZVALINAMA KARTAGE

U meni sve drhti, dušu mi obuzima nešto svečano, neki neobično topal osjećaj, dok obilazim ostatke ostataka nekoć moćne i slavne Kartage. Proživljavam neki fantastični san, u kojem gledam gorući grad, vidim ženu, koja se s djecom baca s visoka hrama u plamen, ruše se kuće i gradski bedemi, na sve strane trčanje i klanje, plač i jauk, plamen, krv... Propast Kartage!

Stari Feničani razgranali su svoju trgovinu po čitavom Sredozemnom moru i podizali svoje naseobine. Historija današnjih gradova: Tripolija, Tunisa, Bizerte, Malage, Cadiza, Palerma i drugih počinje se još u doba Feničana. Oni su dobro zapazili, da položaj tih gradova ima veliku važnost za razvitak trgovine, jer su oduvijek veza između Istoka i Zapada. Feničani su već u ono doba zapazili, da je za osiguranje njihove pomorske trgovine sa Zapadom od neprocijenjene važnosti put između Sicilije i današnje Tunizije. I baš tu se razvila njihova najmoćnija naseobina: Kartaga.

Kartažani su vlast svoju širili kopnom i morem i bacili oko i na plodnu Siciliju. U isto je doba počeo širiti svoju vlast i Rim, pa se na Siciliji sukobile njihove osvajačke težnje, iz čega su se rodili dugogodišnji ratovi. Pobijedio je Rim i izbrisao s površine zemlje svoga takmaca Kartagu.

Scipio Afrički, zapovjednik rimske vojske, bio je vojnik u punom značenju riječi. I kad je god. 146. pr. I. osvajao Kartagu, dobio je od rimskoga senata zapovijed, da grad sravni sa zemljom. On je tu

zapovijed shvatio strogo i ozbiljno te ju strogo i izvršio. Od Kartage, koju je god. 814. pr. I. podigla Dido, kraljevna iz grada Tyra, nije ostavio gotovo ni spomena. O prošlom sjaju Kartage mogli bi danas pričati samo razvaljeni zidovi i ostaci ostataka Byrse, akropole kartaške.

Kartaga kao vladarica mora živi još u mašti srednjoškolaca. Bujna mašta đaka pod utjecajem žive riječi profesora povijesti oživljuje svu sjajnu prošlost nekadašnje vladarice mora. Mašta đaka reže volovsku kožu u sitno remenje i slaže u pojas, da prema primljenom dopuštenju zapaše s kraljevnom Dido što veći komad zemlje. Mudrolijom, zapravo varkom, obuhvatila je Dido čitav brežuljak i udarila temelj gradu Kartagi, komu je srce bila Byrsa, što u feničkom jeziku znači utvrda, a Kartago znači Novi grad.

Mašta đaka plovi s Kartažanima Sredozemnim morem, osvaja gradove i plodne pokrajine, prati junačkog Hanibala po Španiji, osvaja Sagunt, prelazi preko Pirineja i Alpa, upada u Italiju i pobjeđuje kasnije osvajače svijeta, Rimljane. Mašta đaka osjeća strah Rima pred Hanibalom i čuje onu krilatice: *Hanibal ante portas*, kojom su majke svoju djecu plašile. Mašta đaka trpi s Hanibalom poslije izgubljene bitke kod Zame i oplakuje smrt njegovu, te dočarava spremanje Kartage na otpor, reže kose rodoljubivih Kartažanaka, skida njihov nakit za izradu oružja, gleda silnu rimsku vojsku pod Scipionom, kako lijući krv osvaja ulicu za ulicom, kuću za kućom, gleda sramotan izlaz iz grada kartaške vojske s Hazdrubalom na čelu, vidi i čuje ženu Hazdrubalovu, kako u plamenu Eskulapova hrama proklinje nevjeru muža i vojske i skače s vrha hrama zajedno s djecom u plamen...

I danas na jednom dijelu nekadašnje kartaške akropole raste pšenica i pasu koze, a musavi čobanin nuda posjetiocima toga historijskoga tla neke sta-

rinske predmete za skup novac. S godinom 146. zapalo je sunce vladarice mora, grada stare Kartage upotrebljena je za učvršćenje Tunisa, a mramornih kartaških stupova ima i danas u džamiji u Keruanu i u glasovitoj *mezquiti*, katedrali s 900 stupova u Córdoba u Španiji.

Grad se Kartaga obnavljao i dolazio katkad i do važnosti, ali nikad više do samostalnosti i moći. Već je Gracho predlagao, da se za siromašni puk podigne na razvalinama Kartage rimska kolonija. Što nije uspjelo Grachu, uspjelo je Caesaru i Augustu. O gospodstvu rimskom u Kartagi ima dosta spomenika. Iako su obnovljenu Kartagu osvajali Vandali i Bizantinci, Arapi i Turci, ipak su ostavili više spomena tadašnje svoje kulture nego Rimljani.

Francuski kralj Ljudevit Sveti, vodeći križarsku vojnu protiv Tunisa, umro je u Kartagi god. 1270. od kuge. God. 1845. sagrađena je na njegov spomen kapelica, a god. 1890. veličanstvena katedrala na samom brdu, gdje je nekoć bio Eskulapov hram. Brdo sada nosi ime Ljudevita Svetog: *Colline de St. Louis de Carthage*.

Kapelica je u krasnu vrtu, gdje pored cvijeća i drveća ima sarkofaga, kipova i kugli od kamena. Do kapelice je *Muzej Lavigerie*. Kardinala Lavigerija najviše ide hvala oko izgradnje katedrale i muzeja, pa mu je podignut i spomenik u katedrali i u Tunisu. Do katedrale je seminarij, gdje se mladi ljudi s dugim bradama, a u bijelim haljinama, spremaju za širioc Kristove nauke. To su *Pères Blancs*, bijeli fratri. Gledam ih svaki dan, kako na biciklima jure u Tunis. Lavigerie je Kartagu učinio ognjištem katoličkih misionara za Sjevernu Afriku i obnovio staru biskupiju u Kartagi, koja je postojala odmah na početku kršćanstva, već u drugom stoljeću. U muzeju ima posuda, nakida, oruđa, mozaika, kostima i novca iz doba punskog, rimskoga i arapskoga te, što

potpunih, što osakaćenih, kipova bogova i božica rimskih i grčkih.

Na podnožju nekadašnje Byrse nalazi se vrlo slabo ušćuvan, nekoć veoma sjajan amfiteatar. Tu su god. 203. umrle mučeničkom smrću sv. Perpetua i sv. Felicitas, pa je na spomen njihove muke i smrti kardinal Lavigerie podigao velik kameni krst u samom amfiteatru. U blizini su rimska groblja, dobro još očuvane cisterne i akvedukti. Dalje su ruševine *Odeona*, rimskoga teatra, bazilike *Damous El Karita*, što po svoj prilici dolazi od »domus caritatis«. Bliže mora su ostaci druge bazilike kršćanske. Obje su bile dosta prostrane, što se razbira po temeljima i po mnogim mramornim stupovima.

Obilazim s nekim nabožnim čuvstvom sva ta historijska mjesta, taj mozaik prošlosti. Svaka gruda zemlje, svaki kamen, ima zlatnim, ali krvlju punjenim, perom pisanu historiju. Na svakom pedlju zemlje, oko svake hridine, odigrali su se događaji sjajni i tamni, slavni i krvavi, junački i kukavički, a danas je Kartaga samo sjena prošloga sjaja i veličine.

I dok je moja misao prikovana uz spomenike stare slave kartaške, oči se moje kradu na bijela sela i gradove, na zelena polja i vinograde, na nepregledno more. Svježi dah orijenta i topli dah afričke pustinje, dah Sahare, blaži me i razigrava. Oblačice, nalik na prozirnu paučinu, rasplinjuje sunce kao san. Iz bašča dolazi miris naranača, lak povjetarac gradi na moru nježne lepeze, sunčane zrake ljube vrške raščesljanog brda Zaguana i poigravaju na tornjićima veličanstvene katedrale te na ravnim krovovima vilâ i hotela, što su posijani na pristranku nekadašnje akropole kartaške.

I punska i rimska i kršćanska Kartaga bila je razorena, a Kartaga ipak postoji i danas. Ako i nije moćna i sjajna kao nekoć, ona je u svom bijelom ruhu živ svjedok, da ljudska ruka doduše razara ono, što je i

načinila, a što je stvorila priroda u svojoj svemoći i nadarila svojim bogatstvom, ostaje vječno.

Kartaga je mogla biti gospodaricom mora samo u doba, dok su morem plovile lađe na vesla i lake jedrenjače, a u današnje doba, u doba pare, benzina i elektrike, morala bi Kartaga žrtvovati ogromne svote novaca i ljudske snage za uređenje luke, koja bi omogućila pristajanje velikih oceanskih parobroda. More je tu plitko i nekadašnja kartaška luka danas su dva malena jezera, odijeljena od mora. Morska voda nije tu ni modra ni zelena, već je boje riječne te mi se čini, da sam na obali Dunava ili Drave, a ne na afričkoj obali Sredozemnog mora.

Kad sam išao od amfiteatra prema teatru i Odeonu, prolazio sam seoce Malgu. Iza sela opazim nekakve zidine pa misleći, da su i to kakvi ostaci stare Kartage, pođem da i to vidim. Uđem na jednu otvorena ruševna vrata, a s jednog otvora u zidu, više nalik na rupu nego na prozor, opazi me lijepa mlada urođenička žena i dade se u viku, kao da je opazila crnoga đavla. Ja se također malo uplašim, ne znajući urođeničkih običaja i kao pas, kad uvuče rep, odbrzam na cestu. Iz onih zidina izađe vazdan ženâ i djece, mašu rukama, prijetu, viču za mnom, a ja tjeraj uz brdo, dok je koža čitava.

Današnju Kartagu čini nekoliko vila i hotela, katredrala sa seminarijem i muzejem, samostan sv. Monike i ljetni stan beja, gdje u dvorištu šetaju dostojanstvenim koracima dva golemo noja čineći čudnovate kretnje glavom, kao da se klanjaju mnogim strancima, koji ih promatraju. Pristaništa za parobrode nema, već je Kartaga vezana s Tunisom električnom željeznicom, koja kreće svakih 35 minuta iz srca Tunisa, iz Avenue Jules Ferry u Kartagu i dalje u Marsu.

Od Tunisa ide ta željeznica nasipom posred Maloga mora ili Tuniskog jezera, koje od Tuniskoga zaliva dijele dva poluotočica, što su se pružili u more od su-

protinih obala i tako se približili, da ostavljaju za prolaz lađa samo uska vrata »boku«, arapski *fum*, usta.

Vožnja je vrlo zanimljiva. Tuniskim kanalom plove mnogi parobrodi. Uvijek je po koji u kanalu, jer idu vrlo polako, šetaju, vijak radi vrlo oprezno, da se ne pokvari kanal. Za put od 10 km treba lađa preko jedan sat. Oko Tuniskog jezera s protivne strane zvižde afričke željeznice, bijeli se Tunis i Kartaga; posred vode na laguni je stara tvrđava Kikli, koju je sagradio španjolski kralj Karlo V., a s protivne se strane bjelasa seoce Rades, iza kojega se diže brdo Kornein 576 m i nešto dalje Djebel Ressay 796 m.

Parobrodi, ploveći kanalom, guraju pred sobom masu vode. Jednaku sam pojavu vidio i za vožnje lađom po našoj Zrmanji od ušća do Obrovca, pa se čudim, kako to mnogi putnici ne zapažaju. Između prednjega i stražnjega kraja lađe nastane u vodi udubina. Voda, gurana lađom naprijed, vraća se uz nasip, uz obalu, u tu udubinu te se sasvim lijepo vidi, kako teče. Na stražnjoj strani lađe isto tako voda uz obalu teče u nastalu udubinu, ali s mnogo jačom snagom. To se ovdje osobito lijepo vidi, ako se šeće nasipom pokraj pruge električne željeznice. Ja sam to češće promatrao. Kako je nasip viši od površine vode samo za pô metra, moram paziti, da na vrijeme nađem koje poviše mjesto, kakav kamen, da na nj stanem, jer voda poteče na nasip za parobrodom s takvom snagom, da preplavi nasip.

Šetam jednoga dana nasipom zajedno s mojim znancima Budimpeštancima. Kanalom prolazi orijaški japanski parobrod i voda naglo preplavi čitav nasip pa sam brzo uzeo na ruke lijepu profesoricu i držao je, stojeći u vodi, u naručju kao lutkicu, a ona se šaljivo smiješila. Sladak teret, a?!

Arheološki ostaci stare Kartage nalaze se ne samo u muzeju Lavigerie u samoj Kartagi, nego i u muzeju Bardo kod Tunisa, a zove se i Muzej Alaui po beju Ali-paši. To je najznamenitiji arheološki muzej

Sjeverne Afrike. Smješten je u nekadašnjem haremu bejevu. Bogatstvo muzeja čine različni nalazi i iskopine na zemljištu Kartage i čitave Tunizije. Tu je više kipova grčkih i rimskih bogova i božica: Herkul visok 2 m 10 cm, Jupiter, Merkur, Ceres; golema statua Iside i dviju svećenica; poprsja i fragmenti nekih bogova; nimfe i satiri i dr. Mozaika ima vrlo mnogo, a osobito se ističe jedan iz Suze, na kojem je prikazan bog Neptun, kako se vozi morem na svoja četiri konja. Dalje je mozaikom prikazan Orfej, kako začarava životinje, onda scene iz ribarskog i pastirskog života, a ima i mnogo vaza, urna, raznoličnih posuda, čilima, lusteri, nakita i različna novca.

Pokraj muzeja otvorene su i neke prostorije bejeve. Tako je slobodan pristup u bejevu prijestolnu dvoranu sa sjajnim prijestoljem, s mnogim slikama iz historije Tunizije te s više dobrih portreta bivših bejeva i nekih evropskih vladara. Na jednom je čilimu upravo umjetnički izrađen portret Ljudevita Filipa. Od velike su vrijednosti sjajni stalci od alabastra za velike svjetiljke.

Druga je dvorana »Salle de la Justice«, u kojoj bej sa svojim dglavnicima sudi po koranu. Koga osudi na smrt, osuda se odmah izvršuje, kako nam reče vodič pokazujući pri tom sa strahopoštanjem natpise iz korana na stijeni. U svakoj je dvorani muzeja jedan pazitelj, koji je podjedno i vodič. To su stariji ljudi, Arapi, a govore više jezika. Što god pokazuju i izjašnjavaju, čine s nekom žurbom i osobitom važnošću.

Ja sam bio u muzeju s mojim Budimpeštancima. Prema profesorici bio je vodič neobično ljubežljiv i fin, previjao se kao britva, govorio toplo i meko, a nas dvojicu nije gotovo ni gledao. Kad nam je pokazivao bejevo prijestolje i slike, kazivao je imena s lakonskom kratkoćom i s nekom otresitošću, kao da se ljuti, a dvije bule, što su u isto doba bile u dvorani, ganjao je sad ovamo sad onamo vrlo surovim glasom. Kad je svršio tumačenje, načinio je propisani duboki naklon,

ali i takav nepropisani gest rukom, da smo odmah posegli u džep i dali mu očekivani bakšiš.

Oko muzeja i dvora »Le Bardo«, tuniskog Versaillesa, žute se u krasnom parku naranče i miriše cvijeće, a palme se dižu kao jarboli nasred sinjeg mora. Park je otvoren i za općinstvo, a tako je u njemu prijatno i ugodno, da me je spopala želja, da ovdje živim, ali dakako kao evandeoska ptičica, koja niti sije niti žanje... Kalifi, sultani i beji arapski imali su oduvijek mnogo ljubavi i razumijevanja za prirodu, kako su to zasvjedočili i maurski kalifi u Španiji, pa su uređivali oko svojih domova velike i lijepe parkove za razonodu svoju i za razonodu i sevdaha svojih ljubimica iz harema.

Bej dopušta ne samo slobodno kretanje po svom parku nego i razgledavanje nekih privatnih prostora svojih dvorova, a dopuštenje izdaje njegov civilni administrator besplatno, tek vodiči sa poznatim svojim naklonom rado očekuju bakšiš. I stranci mnogo posjećuju muzej i bejeve dvore, jer arapska umjetnost opaja svojim arabeskama, svojim potkovastim lukovima i svojom igrom bojâ. Ipak ovaj sjaj bejevih dvora zaostaje daleko za Alhambrom u Granadi i Alkazarom u Sevilli, za tim najsjajnijim alemima u kruni arapske umjetnosti.

CONSTANTINE, GRAD NA STRMIM STIJENAMA

Prekodravske moje znanice, s kojima sam ugodno proveo punih četrnaest dana u Tunisu, prebacio je jučer parobrod na Siciliju, otkud će dalje u svoju domovinu. Kako sam pred njima mnogo hvalio ljepote Zagreba, odlučili su, da će jedan dan ostati u Zagrebu, a ja sam im prikričao, da dobro pogledaju spomenik na glavnom trgu. Moje prijateljevanje s njima ovdje u tuđini nije otupilo sablju Jelačićevu, uperenu protiv prekodravske braće. Oni idu u srce Evrope, a ja ću prema srcu Afrike, prema Sahari.

Željeznica prolazi vrlo slikovitim krajevima, gdje je posve drugi život, gdje su sela sasvim protivna našima, gradovi poluevropski, visoka brda, obrasla kišobranastim pinijama i cedrovima, šumne rječice afričke, ljudi visoka stasa, crne brade a bijelih haljina, sve novo, nepoznato, zanimljivo, zamamljivo. Željeznički put od Tunisa do Constantine iznosi 464 km, dakle kao od Sutle do Beograda, a vožnja traje od 7 sati ujutro do 9 naveče, punih 15 sati.

Ispočetka željeznica juri neobičnom brzinom, ali najposlije popusti, kao da se izmorila od duga puta, što je morala sad teško sopitati uzbrdo, sad se opet sustavlja spuštajući se nizbrdo. Od Tunisa, od razine morskoga lica, digne se željeznica kod stanice Ain Sennour do visine od 780 m, otprilike kao lička željeznica kod Rudopolja. Iza toga se naglo spusti do 95 m kod stanice Duvivier, da se onda, vrlo polako napredujući, opet digne do visine od 860 m kod stanice Ain Abid, a to je visina jednaka visini kod Liča

na pruži Zagreb—Sušak. Jednako se čuje zvižduk, jer prolazi mnoge tunele.

Izišavši tunelom iz Tunisa prolazi željeznica plodnom ravnicom. Polja su lijepo obrađena, sve je zeleno kao usred ljeta, iako je mjesec siječanj. Ječam i pšenica već su visoki preko koljena, nebrojeni redovi maslina daju čitavom kraju prijazno lice. Ali u polju nema onog života kao u nas: nema ljudi, nema stoke, nema frule, ni pjesme, ni gajdaša. Samo gdjegdje vidim koji skup ovaca i koza i po koje stado goveda niska rasta, nalik na naše kordunaške i ličke buše.

U željezničkim kolima II. i III. razreda sjede izmiješani s Evropljanima Arapi i Berberi. Vrlo su čisti i pristojni. Iako nije hladno, u vozu su neke duguljaste a plosnate limene cijevi s toplom vodom. Urođenici sjede, griju noge na tim cijevima i duvan puše i cmrču. Svaki ima drvenu ili limenu kutijicu, vunenom maramicom zavezanu, u svom bernusu, marljivo je vadi i cmrče, a nudažu i meni. Neki drže duhan za pušenje i cmrkanje u rogu: za pušenje u debljem, a za cmrkanje u tanjem dijelu roga. Vrlo su razgovorljivi, a govore glasno, kao da se svađaju. Što se ide više u brda, sve su jači i veći i općeno rečeno: stasom su veći od nas Evropljana.

Sela i gradići rijetko su posijani. U većim je selima, obično pored džamije, i kršćanska crkva. Selo! Nekoliko kolibica od naslagana kamena ili od prijesne zemlje, s krovom od nabacane slame, imalo bi da bude selo. Dosta je kuća napola pod zemljom, niske su, da se čovjek jedva uvuče unutra. U svakom je većem mjestu svake sedmice na stalan dan sajam. Tako je baš bio sajam u mjestancu Suk El Khemis, kad smo se onuda provezli. Šilan svijet na sajmu, svi u bijelu ruhu. Mnogo je bijelih čadorova, a tek nekoliko mršavih konja, magaraca i mazgi, koza i ovaca. Sa svih strana pritječe svijet preko polja što pješke što jašući. Jedno Berberče sjedi na magaretu, koje polako klipše, ali kad željeznički parni stroj iznenada jače

zasopće, magare se prepade, strugne preko polja, a Berberče pade naglavce. I lijeno se magare eto buni protiv modernog saobraćajnog sredstva. Kako je na sajmu bilo više ljudi nego robe, bit će da idu na sajam više od običaja nego od potrebe, kao i naši Ličani što grnu petkom na pazar u Gospić, a da i nemaju namjere da pazare.

U Ghardimaou, na međi Tunizije i Algerije, carinska je pregledba putničke prtljage, ali uglavnom zbog duhana. Pregledba moje prtljage svuda je najlakša. Kako vidi naprtnjaču, kaže: turist i pribilježi oznaku, a da nigdje nisam morao rastvarati naprtnjaču. Tu se počinje i zapadnoevropsko vrijeme, pa treba džepni sat zaustaviti za 60 minuta, da se prilagodi novom vremenu. Putnik napr., koji je ušao u vlak na stanici Uad Meliz, koja je 11 km istočnije, dođe po svom satu prije u Ghardimaou nego je pošao. Moj je vlak stigao u to mjesto u 12 sati i 35 časaka po mom satu, a krenuo je dalje po novom vremenu u 12 sati 25 časova poslije stajanja od 50 časova. Sad je razumljiv i moj račun, da vlak treba od Tunisa do Constantine 15 sati, premda bi od 7 sati ujutro do 9 sati navečer bilo samo 14 sati.

Poslije Ghardimaou brda se sve više zbližuju i sužuju dolinu, kojom teče rijeka Medjerda i sad nastaje borba željeznice s brdima i s tom rijekom. Tuneli i mostovi vrlo su česti. Medjerda u ovo doba nije vodom obilatija nego naša Sutla, ali joj je tijek među brdima brz i divlji, obale su joj visoke i razrovane, a u koritu ima mnogo dovaljana krupnog kamenja. U Algeriji su brda više ošumljena, jer je u rukama Francuske već 100 godina, a Tunizija tek nešto preko 50. I sela imaju sve više evropsko lice, polja su uzornije obrađena, a pokraj kuća zidanica ima vrtova punih naranča, a ima i vinograda. Kod stanice Suk Ahras vidio sam vinograde na visini od 700 m.

Za mnoge je putnike klanjanje muslimana neka tajna: žele, da vide klanjanje, pa se ljute, kad dođu

do koje džamije, što ne mogu u nju. Za putnike željeznicom u Algeriji i Tuniziji nije to nikakva tajna. Ako vlak duže stoji, a na stanici ima vode, izađe Arapin iz vlaka, malo se umije, skine cipele ili papuče, rasprostire svoj bernus, okrene se prema istoku i klanja sjedeći podvinutim nogama dotičući se više puta čelom o zemlju. On se ne stidi svoje vjeroispovijesti i vjerskih obreda.

Na stanici Hammam Meskutine vlak je stajao 25 minuta. Neki putnici žure uzbrdo. Jedan mi Arapin namigne i pokazuje nešto prstom. Sađem brzo i ja s vlaka te požurim za drugima. Čujem neko žuborenje, mrmorenje, šum vode. Duskora opazim krasnu prirodnu pojavu. Voda ključa, vri, kao u golemom kotlu, puši se i terasasto pada kojih 18 m. Stojim otvorenih usta, skidam kapu, zažmirim, da mi od uzbuđenja ne poteku suze. Kažu, da su te kaskade, ti terasasti slapovi, nalik na najglasovitije na svijetu vodene terase Yellowstone-parka u Americi. Koliko imaju sličnosti, ne znam, ali su me krila moje mašte odnijela na divne naše Plitvice, gdje ima više ovakvih kaskada i vodom obilatijih. Jest, ove su kaskade lijepe i zanimljive, ali su samo jedne. A na našim Plitvicama? Ne, što su naše Plitvice, to više ne rodi!

Žalim, te mi vrijeme ne dopušta da sve detaljnije razgledam i da idem u nedaleko kupatilo, arapski hammam, Meskutine s vodom od 96° C topline. Sunce je već nisko i svojim trakama pozlaćuje kamene stupove iznad kaskada. Legenda arapska kaže, da je neki bogati Arapin vodio na vjenčanje rođenu svoju sestru, pa da su za kaznu mlađenci i svatovska svita pretvoreni u kamenje. I opet me mašta odnijela u Zagrebačku goru, gdje je naš Šenoa kamenje iznad Bistre oživio svojom pjesmom »Kameni svatovi«. I kad su se krila mašte smirila i sklopila, ogledam se, vidim, da sam sâm, spustim se olimpijskim koracima k željeznici i skočim u vlak, kad je već kretao.

Noć je već bila razapela crnu svoju koprenu, kad sam, izmoren od duga puta, stigao u Constantine. Idući u grad preko mosta, čujem duboko dolje u uskom ponoru žubor vode i zaboravim sve putne patnje. Najvolio bih lutati po mjesecini oko prirodnoga čuda, oko rijeke, koja se urezala duboko među stijene.

Grad je Constantine najzanimljiviji od sviju gradova, što sam ih dosad vidio na svojim putovanjima. To je grad na strmim stijenama, grad visokih mostova, grad bez vodoravne ulice, grad s arheološkim muzejem u parku bez ograde i s električnim tramvajem bez tračnica.

Grad se diže na stijenama, koje se na tri strane ruče 100—180 m duboko, a samo je s jedne strane vezan s okolicom uskim jezičcem zemlje. Čitav je prostor grada nalik na trapez, kojemu je diagonalna duga jedva jedan kilometar. Prostor taj nije ravan, nego nagnut. Najviša točka, kasarna Kasba, na visini je od 650 m, a najniža točka kod mosta Sidi Rached 580 m, zato su ulice dosta strme, a nijedna nije uopće vodoravna pa ni trgovci. Grad optječe rječica Rummel strašnom provalijom. Stijene se dižu strmo iznad vode, a na vrhu čuče bijele kuće kao nastavak stijena. Stijene imaju izbočine, koje strše jedna prema drugoj pa su i sastavljene. Takve slike donose različni pustolovni američki filmovi.

Uprava je grada izišla u susret prijateljima prirodnih krasota i čudovišta, pa da u smjelosti i revnosti oko istraživanja i svladavanja zapreka ne moraju plaćati životom, uređen je duž čitave provalije turistički put, dug oko tri kilometra.

Rječica ulazi u provaliju, u ždrijelo, francuski: gorge, nešto prije Đavolova mosta, *Pont du Diable*, iznad kojega je 100 m viši most *Sidi Rached*, koji je upravo gigantsko djelo. Iznad rječice je kameni luk u visini od 105 m, dug je 70 m, a pored glavnog ima još 25 manjih lukova kao viadukt.

Voda sebi krči put između golema kamenja od težine na tone. To se kamenje odronilo od stijena pa se i pozna, otkud se odronilo. Voda preskakuje kamenje, pjenu se, kao da se ljuti i šumi, kao da stotine mlinova rade. Put vodi ispod izbočenih stijena, sad je uklesan u stijene, sad opet pričvršćen u kamenje uskim mostićem. Groza me hvata, kad gledam duboko ispod sebe vodu, gdje pršti i šumi između kamenja, a iznad sebe visoke stijene, koje se na jednom mjestu i sastaju čineći prirodni portal visoko iznad vode. Put se kod jednoga slapa spušta sve do vode, gdje se provalija tako suzila, da se gotovo može preskočiti. Onda se opet diže do izvora tople vode, gdje je uređeno i kupalište. Sve se slabije čuje šum vode i kod mosta *El Kantara* izađem i odahnem.

Riječ »el kantara« znači most. Taj je most građen na istom mjestu, gdje je postojao još za Rimljana. Most je od kamena, a ima dva luka jedan nad drugim. Donji je luk samo za pojačanje gornjega, jer je promet veoma živ. Građen je za Napoleona III., dug je samo 60 m, a visina mu je iznad vode 125 m.

Poslije podne sam pošao novom cestom, *route de la Corniche*, koja je uklesana u stijenu, ima i tunela, a nad njom je opet druga cesta. S *route de la Corniche* spustio sam se vijugavim puteljkom do rječice Rummel kod izlaza iz provalije pa ću uz vodu, da obidem drugi dio provalije. Puteljak vodi sad iznad vode sad sasvim uz vodu, sve do pravoga ponora, gdje su visoko nad vodom svodovi. Tu je rječica prava ponornica, teče pod zemljom. Nije tamno, jer su tri veća prirodna otvora i jer su svodovi vrlo visoki.

Sa svodova visi sigasto kamenje, s kojega kaplje voda. Rječica teče mirnije, kao da ne će da buni podzemnu tišinu. Put se sve više diže i u visini od 60 m iznad vode odvedu ga izbočine stijena na lijevu stranu vodoravnim mostom, a odmah do ovoga je kosi most, koji vodi opet na desnu stranu. Na tom je mjestu najveličanstvenije, ali i najstrašnije, pa i vrato-

lomci prolaze ovuda s osobitim oprezom i s nekim nabožnim strahom. Ta su dva mosta na lance, ali je sve zardalo, staro, njiše se i škripi te se čini sumnjivo i otud onaj nabožni strah, koji ovdje pojačava tama, jer su posve blizu svoda, a duboko dolje voda, kamenje, podzemna tajanstvenost....

Od visećih mostova dalje vode u stijenu uklesane zavojite stuba i odjedared se nađem, gdje se nisam ni nadao: ispod mosta El Kantara, gdje sam i ujutro bio dolazeći s protivne strane. I pored sve veličajnosti i neobičnosti, ipak mi je odlanulo, kad sam izišao na svijetlo sunca. Sam samcat proveo sam gotovo čitav dan u provaliji, u kojoj mi je samo voda pjevala svoju tužaljku na gole hridine, koje gledaju svoj odraz u vodi, do koje ne mogu doprijeti sunčani traci.

Kad se voda riješila okova i kad je izišla iz provalije, čini još tri velika slapa, a onda otvorenim poljem teče dalje mirno, kao da se izmorila. Slapove iskorišćuju električna centrala i veliki mlin. Šum se čuje nadaleko, voda se pjeni i sipa niz glatke stijene, ali ne pruža onoga čara, što ga pružaju na pr. slapovi Plitvica, jer ovdje nije voda čista. Rječica mora da proguta sve gradske kanale i nečist mnogih kožarnica i to joj otima onaj prirodni čar i svježinu.

Iznad slapova je most na lance, zvan *Sidi Mcid*, dug 168 m, a nad vodom je 175 metara. Pogled je s njega širok ne samo na kaskade Rummela i na dio grada, nego i na valovitu zemlju, prekrivenu bujnim zelenilom i šumom. Za pješake je u najnovije doba izgrađen most na lance, *Passerelle Peregaux*, a spaja grad sa željezničkom stanicom.

Najviša je ulica u Constantini »Boulevard Joly de Bresillon« sa starom Kasbom, danas kasarnom, koja je 203 m iznad provalije Rummela. Ima više tunela s otvorima prema provaliji. To je građevina, kakva je i Axelstrasse iznad Vierwaldstättskog jezera. Taj boulevard okružuje grad od mosta Sidi Mcid do trga Namours, gdje je kazalište, pošta, sudbena palača i

uopće centar grada. Između pošte i sudbene palače vodi ulica Lamorcière u predgrađe, kamo se grad uzeo širiti, kad više nema drugoga prostora, a vodi jezičcem, kojim se jedino može izvan grada bez mosta. S jedne su i druge strane te ulice lijepa šetališta, Square. U *Square de République* smještene su uz puteljke različne kamene ploče s latinskim napisima, stupovi, kapiteli, poprsja bogova: to je arheološki muzej na otvorenom prostoru.

Od ulice Lamorcière vode ceste na više strana u obliku prave lepeze, jer su sve niže i niže. Na ras-kršću je spomenik zauzeća Constantine 13. listopada 1837. Na spomeniku su ove riječi: »*Mon général, demain à dix heures nous serons maîtres de la ville ou nous serons morts*«. Ove su se riječi ispunile, grad je bio zauzet.

Iako je trg Namours centar grada, nije centar života zbog kosa položaja, već život bruji i struji u uskoj ulici Caraman, koja je najravnija. Tu je i katedrala *Notre Dame des Sept-Douleurs*. Katedrala seže i na »Place du Palais«, gdje je palača bejeva, a sada je u njoj zapovjedništvo divizije.

Baš sam u sretan čas ovdje. Slušam glazbu i gledam generala na balkonu. Glazba je za nas upravo neobična. Sastavljena je od 11 zurla, 18 trubljâ, 7 malih bubnjeva, 3 srednja i 1 velikog, pored toga su i đinele te neki oveći instrumenat s mnogo zvončića, ispod kojih su dva konjska repa, a na vrhu polumjesec. Rukom udara o držak toga instrumenta istodobno s udaranjem velikog bubnja, da pojača zaglušnu buku bubnjeva. Svi su svirci urođenici, a među njima i jedan crnac. Zurla je orijentalni instrumenat, nalik na frulu, a ima vrlo kreštav glas. Ti se instrumenti lijepo slažu pa kad svi odjedared duvaju i udaraju, čine silan »spektakl«.

Sviraju jedan urođenički komad bez trubača. Najprije svira jedan zurlaš uz pratnju srednjih bubnjeva, onda svi zurlaši, svi bubnjari i onaj sa zvončićima.

Kapelnik ne daje takt, već samo namigne, kad treba da svira samo jedan zurlaš, kad opet svi.

Glavna je ulica *Rue Nationale*, koja se spušta od glavnoga trga preko mosta El Kantara na desnu obalu Rummela, gdje je željeznička stanica, koja se uopće nije mogla drugdje smjestiti. Pred stanicom je spomenik Konstantina Velikoga, na kojem piše, da je Konstantin Veliki na razvalinama grada Sirte podigao novi grad god. 313. i dao mu svoje ime.

Constantine ima 90.000 stanovnika, od toga je polovica Arapa i Berbera, kao i u Tunisu, ali se čini, da ih ima mnogo više, jer su muškarci neprestano na ulici i u kavanama, gdje čitave dane premeću karte ili kamenčiće domina, te se i nehotice pitam, kad ti ljudi rade i od čega živu. Arapski je dio grada između Rummela, ulice Nationale i trga Namours, a s druge strane ulice Nationale je *Quartier juif*, židovska četvrt. U jednom se i drugom dijelu prepleću uličice i vijugaju, čineći labirint.

Ovdje u Constantini neobičan je i zaseban način posluživanja i plaćanja jela. Ja sam jeo u kazališnom restoranu. Za svako se jelo donosi jedan tanjur i stoji 60 centima. Koliko jela,oliko se tanjura naslaže pred gosta. Preda mnom je gora od tanjurâ. Jeo sam namjesto juhe, koje uopće o podne nema, rotkvice s maslacem, govedinu, zeleni grašak, janjeća rebarca, salatu, pečeni novi krumpir, sir, datule i kruh, to je 9 tanjura, a deseti tanjur je pô litre dobra vina i sve to stoji samo 6 franaka ili 12 dinara. Bilo je to god. 1926., kad se u nas u Zagrebu nije moglo nešto takvo platiti ni sa 50 dinara, jer cijene nisu imale ni stida ni mjere.

Zanimljiv je konstantinski tramvaj, koji ima razapete električne žice, ali nema tračnica. Velika tramvajska kola ne veže sa žicom lira kao kod nas u Zagrebu, nego dugo uže s malenim točkovima iznad žice i kola idu od željezničke stanice širokom, dosta str-

mom ulicom Nationale. To su zapravo električni omnibusi i svaka kola imaju svoju žicu. Saobraćaj je teretnim kolima veoma otežčan u strmim gradskim ulicama. Gledam, gdje kola s pokućstvom vuče 7 teških konja, upregnutih ovako: uz dvostruko je rudo 1 konj, ispred njega 2, ispred ovih 2, onda 1 i opet 1. Sličnu sam pretpregu vidio i u Toledu u Španiji, ali je tamo na čelu pretprege redovno magarac.

NA VRATIMA SAHARE. EL KANTARA

Zbog brdâ, što sa svih strana okružuju Constantine i zbog duboke provalije, kojom teče Rummel i sprečava pristup u grad, željeznica ide istim putem prema Tunisu, Algeru i prema Biskri u Sahari, iako im je smještaj posve oprečan. Tek kod 16. i 18. km, odvaja se pruga na istok prema Tunisu i na zapad prema Algeru, a za Biskru ide ravno na jug. Ova se pruga ispočetka malo spušta, a onda se jednako diže te se kod Batne popne na visinu od 1080 m.

Od Constantine do Batne ima 120 km, krajevi su valoviti, brežuljci su i bregovi lijepo išarani usjevi, a po obroncima se sagraju janjčići i jarčići, pasu ovce, koze i goveda. Polja se natapaju vodom iz potoka i potočića te se zelene i šarene kao najljepši prirodni čilimi; samo prije stanice Les Lacs polje je neobrađeno, jer je močvarno. Drveta se vide samo oko željezničkih stanica i oko vila te gospodarskih zgrada evropskih farma.

Stanica Les Lacs je između dva jezera: Mzuri i Tinsilt, a na visini su od 800 m. Kao plave oči gledaju u nebesku modrinu, ali se u njima ne odrazuju vite jele kao na našim Plitvicama, ni stari grad kao na Bledu, niti oko njih vode svoje hitro kolo vile planinkinje, jer je naokolo stepa, a šuma je daleko. Pa ipak se djevičanska jezera izazovno smiješe i zovu na kupanje. U ovoj su jednoličnoj stepi samo oči djevojke ljepše od ovih jezera.

U jezera se za kišno doba skuplja voda. Za ljetne se žege voda mnogo isparuje i povlači prema sredini, gdje je veća dubljina, a ostavlja velike naslage soli

pa su tu sada čitava brda soli, prekrite slamom. Sol trpaju u vreće i otpremaju željeznicom. Ta su jezera na vispoljani, što se ulekla duž čitave Sjeverne Afrike između Velikog i Malog Atlasa. U Maroku i zapadnoj Algeriji visina je vispoljane 900—1200 m, a u istočnoj Algeriji 500—800 m. Jezera, koja ne presuše, zovu se »šot«, a »šebka« je jezero, koje presuši. Na ovim vispoljanama ima i velikih jezera, tako šot Hodna ima dužinu od 56, a širinu od 35 km. I šotovi i šebke su slana jezera.

Na najvišem je isponu željeznice varošica Batna sa 12.000 stanovnika. Podignuta je tek god. 1844. na mjestu, gdje su bile ruševine još iz rimskog doba. Klima je ovdje oštra. Ljeto je neobično vruće, a zima dosta studena. U željezničkim su nam kolima izmijenili cijevi s toplom vodom, a bilo je i potrebno, jer je sunce već bilo nisko, te se studen na ovoj visini jako osjećala. Varošica ima kazalište i više hotela, jer odavde mnogi stranci posjećuju bogate ostatke starih rimskih gradova: Lambaesis, danas Lambesse, i Timgad.

S jedne i s druge strane Batne obrasla su brda lijepom šumom. Golemi cedri dižu se nebu pod oblake. Tu je gorska gromada Aures s 2.336 m visokim vrhom Chelia, a to je i najveća visina Algerije. Djebel (brdo) Aures je istočni ogranak Velikog Atlasa. Kod Batne se u neku ruku sastaju Veliki i Mali Atlas i sasvim stijesne kamenitu vispoljanu, koja prelazi u stepu.

Govorje Atlas nije tako ulančeno kao Alpe ili Kavkaz, već je ispretrgano na više lanaca, između kojih staju u dolinama sjedilački Arapi i Berberi. I baš zato, što ta plemena žive odijeljeno, Francuska je lako zauzela Algeriju, jer se plemena nisu mogla udružiti za zajedničku obranu. S jednakoga se razloga nisu mogle razviti ni veće doline ni veće rijeke. U čitavoj Algeriji, Tuniziji i Maroku nema rijeke, kolika je naša Sava, već su od reda primorčice ili se izgube u pijesku i u šotovima.

Brzo poslije Batne prestaje šuma, brda su gola, jednako i prodoline. Kud se god pogleda, svuda goli kamen i pijesak, samo gdje je vode, tu je nešto zelenila i ljudskih stanova. Brda su izrovana dubokim vododerinama, a tek gdje kojima se ruši voda prema jugu. To su »vadi«, koji daju život stepi i pustinji. Ima vada, kojima čitave godine teče voda, ali ima i takvih, gdje je korito suho, pokrito pijeskom, kamenom i solju, a ispod kamenja i pijeska je voda. Uz žive i podzemne vode nastanili su se ljudi, njeguju palme, masline, naranče, limune, smokve, jabuke, bademe, siju žito i sade povrće, koje natapaju vodom — to su oaze.

Uz vad Kantara spušta se željeznička pruga poslije Batne velikim zavojima do stanice El Kantara, gdje su se kamene stijene tako približile i pritijesnile bistri vad, da šumno, bučno i mučno sebi krči put. Taj tjesnac Arapi zovu »*Fum es Sahara*«, usta Sahare, a zovu ga i most u Saharu, što jasno označuje i sama riječ El Kantara (most). Za Rimljana bijaše tu Calceus Herculis i po njihovu je vjerovanju junačina Herkul probio ove stijene udarcem noge i otvorio vrata u Saharu.

San se moj ispunio. Na vratima sam Sahare! Već se provlače tanke sjene sutona, sumrak spušta svoja krila. Tama je pomalo navukla svoj zvjezdani plašt te se na jasnom nebu svjetlucaju iskrice, mjesec se diže iza oštarih kamenih vrleti i sipa svoje srebro na moj dugogodišnji san, na vrata Sahare. Tako sam sretan, da to ne mogu opisati, kažem samo s Cervantesom: Kad bih mogao izvaditi svoje srce i staviti ga pred čitaoce, vidjeli bi tu sreću, naslikanu u mom srcu.

Sve naokolo duboka sanjarska tišina. Stojim na starom rimskom mostu, a vjetrić mi miluje obraze, zažarene od sreće. Rječica, bolje: vad, žubori, preskakuje kamenje kao nestašno dijete i gubi se onamo iza vrata. Drhtavo mjesečevo svijetlo rasprostrlo je svoju srebrnu vilinsku koprenu nad bistrim vodom i po toj

mjesečini pođem uz vad i zavirim na prirodna vrata. Koje iznenađenje, koja razlika! S jedne strane sve golo, pusto, bez života, a s druge bujno zelenilo, prirodni vrt, oaza. S tom sam slikom legao u krevet u dobrom hotelu »Bertrand«, a u snu mi se obnavljale slike brda i dolina, bujnih livada i jezera, stepe i pustinje... san sladak, čaroban.

Sutradan pođem odmah do rimskoga mosta i mit-skih vrata Herkulovih i sad još jače zapazim raskošno bogatstvo oaze na vratima Sahare. Priroda je u oazi razvila svu žarkost boja: palme i masline, naranče i limuni, bršljan i cvijeće natječu se svojim bojama s crvenom zemljom i žarkim suncem, čiji se zlatni traci probijaju kroz gusto granje. Vjetar šušti, voda romoni i s jakom se bukom ruši niz vrletnu stijenu. S jedne strane vratâ visoka su brda, zima, s druge strane nepregledna dolina, pješčana i kamena, i toplo sunce; ovamo oblaci, tamni i gusti, onamo modro nebo. Ovdje na vratima umire kiša, ali se njezin bogodani učinak i te kako zapaža u pustoj Sahari, jer je i ta pustoš lijepa prošarica: sivi je kamen i žuti pijesak išaran zelenim oazama, koje su kao sjene oblaka na pustinjskoj pješčanoj ponjavi.

Vadi sa živom i podzemnom vodom, što se s gorja Atlas ruše prema Sahari, čine čitave nizove oaza. Jedan je niz od Atlasa uz među Maroka i Algerije sve do srca Sahare, to je »*Rue des Palmiers*«, kuda ide i željeznica od Orana do Igli, a produžit će se do grada Timbuktu na Nigeru ili do jezera Čad i dalje, a drugi je niz oazâ: El Kantara, Biskra, Tuggurt i nešto dalje Tozer i Nefta, gdje su najbolje datule svijeta. Najveći je grad na oazama Afrike Murzuk na karavanskoj cesti, koja vodi od Tripolija preko Fezana do slanih jezera Bilma, kamo dolaze svake godine jedanput karavane od nekoliko hiljada deva po sol. Kažu, da od 90 milijuna paoma, što ih ima na svijetu, jedna je trećina na oazama Sahare. Najveća je afrička oaza oko Tozera i Nefta na velikom šotu Djerid. Računa

se, da tu ima jedan milijun paoma. Veličina se oaze ne ocjenjuje po površini ni po broju ljudi, nego po količini vode i po marljivosti ljudi oko iskorišćavanja vode. Najbolje su oaze, gdje ima tekuće vode, gdje su živi vadi. Na oazama, gdje nema vada, diže se podzemna voda arteškim bunarima, da se natapaju drveća i usjevi, a na nekima su obični bunari. Kraljica oaze je palma. Ona je ne samo ures oaze, nego i hrana Arapa i Berbera.

Palma treba mnogo vode, pa Arapin kaže, da palma mora imati noge u vodi, a glavu na suncu. Stablo je palme građeno samo od drvenastih niti, koje do vode lišću vlagu od korijena. Naraste 20 i više metara visoko. Krošnju čini 20 do 25 vazdan zelenih dugih listova, koji se odrezuju, zato je kora hrapava kao da ima stubice. Između listova krošnje porastu oplodeni pestioci kao žute grančice, na kojima visi plod kao košnice. Palma cvjeta u veljači i ožujku bijelim cvijetom, a berba je u jesen. Cvjetati i donositi plod počinje palma u svojoj šestoj-sedmoj godini, ali prava je plodnost od dvadesete godine, kad svako stablo daje oko 40 do 60 pa i više kilograma datula na godinu. Datule su trovrstne: meke, srednje i suhe. Najbolje su meke, koje Arapi zovu »deglet en nur«. I baš alžirske i tunizijske datule od najveće su česti meke i mnogo se izvoze.

Između oaza podržavaju Arapi i Berberi saobraćaj na devama. To su vrlo mile, vrlo pitome životinje, iako nisu nimalo lijepe. Neobično su pokorne, a zadovoljavaju se mršavom hranom. Kad gospodar hoće da na nju stavi tovar ili da ga skine, dosta je, da se štapom dotakne koljena njezinih prednjih nogu, već pokorno poklekne i sjedne. Priroda joj je za tu svrhu udesila noge. Na koljenima, na kukovima i na trbuhu blizu prednjih nogu ima neke žuljeve, na kojima sjedi i griska, ako ima šta, dok je gospodar ne makne za dalji put. Boje su sive, tamnožute, bijele i crne. Mlade su deve pogotovu umiljate, jer im dlaka još nije oštra

ni čupava, a mirne su kao janjad. Kad je deva štogod nezadovoljna i kad je preterećuju, glasi se nekim čudnim glasom, nalik na ručanje govečeta i na roktanje svinje.

Natovarene deve idu jedna za drugom, a gospodar je za njima i deve jednako svraćaju oko na gospodara, kao što to čine i pametni konji hercegovački. Kad dođe do raskršća stane neodlučna, ogleda se na gospodara, kao da pita, kuda će. Deva ponese tovar i do 200 kg težine, a prođe na dan i 40 kilometara.

Gledam jednu devu, kako pase sa svojim mladuncetom na kamenu brdu. Kad sam se približavao, mladunče se sakri iza matere, a ona me gleda i mumlja, kao da je nezadovoljna ili da opominje svoje miljenče na opreznost. U ovo doba ima nešto zelenila između kamenja, nađe se i po koji skroman cvijetak žarke boje, ali su gotovo sve pustinjačke biljke trnovite i to je hrana devama, ovcama, kozama i magarcima. Na samoj im je oazi još i pomozi Bože, ali izvan oaze, gdje je sam kamen i pijesak, jao i naopako. Čupkaju ono malo trave i korova između kamenja. Gledam jedno magare, gdje čupka travu, što je iz pijeska porasla tek 2—3 milimetra. Mora otpuhavati pijesak, da dođe do travčice. I za tu ih lošu hranu terete teškim tovarom i nemilosrdno biju. Magarčice tjeraju sa »rr« i ne dosadi im, te jednako izgovaraju to »rr«, pri čemu cmoknu ustima i mlaskaju jezikom i nikad im jedno magare ne ide dosta brzo.

El Kantara je najsjevernija oaza Sahare sa 90.000 paoma. Vad Kantara daje joj dosta vode, zato i jest vrlo bujna, kao da nas hoće odmah na vratima uvjeriti, da Sahara nije tako strašna i pusta, kako mi mislimo i kao da bujnošću svojom hoće da namami što više turista i slikara, da u neobičnom, novom i zamamljivom uživaju. I uistinu se ovdje u El Kantari uvijek susreću slikari, jer samo umjetničko oko i pjesnička duša razumije i shvaća odijelo i govor prirode. Slikari nalaze ovdje žarke boje, kakvih ne mogu naći

u Evropi. Gole vrleti oko oaze crvenkaste su boje. Za naglih kiša otplavljaju bujice s tih vrleti sitan crveni kamen, poradi čega je zemlja crvenkasta, a kako stanovnici oaze grade kuće i ograde svojih vrtova od te prijesne crvene zemlje, to se i čitavo jedno seoce u oazi zove Crveno selo. *Village rouge*.

Oaza El Kantara još je na visini od 540 m te se željeznica naglo spušta jakim zavojima uz rječicu Kantara, koja ne presušuje, nego natapa manje oazice, a dolaze i plahe gazele, da ublaže žeđu pa se po njima i zove stanica »*Fontaine des Gazelles*« između El Kantare i Biskre. Tu je blizu i sumporna kupka *Hammam Sidi el Hadj*, koju su već stari Rimljani poznavali kao *Aquae Herculis*. Druga je ovdje kupka *Hammam Salahin*, što znači »kupka svetih«. Ja sam se i okupao, iako je to arapska kupka, da se upoznam s higijenskim naziranjem stanovnika Sahare i da čist udem u sjajne dvore Sahare, u oazu Biskru.

Kupališna je zgrada na brežuljku, ali se ne vidi, dok se ne dođe posve blizu, jer je okružena brdima. Već prvi pogled mnogo kazuje. Bijela zgrada, oko nje od soli bijel kamen, nešto zelenila, desetak paoma, to je sve. Nema tu ni šetališta ni odmorišta, ni paviljona ni vodoskoka...

Sama je zgrada moderna jednokatnica s kubetom, dosta prostrana, ima i dobar i pristojan restaurant, ali su same kupke u tako priprostim i neukusnom stanju, da i ne nalikuju na kupke, u kojima se traži ozdravljenje. Sigurno su bile u boljem stanju prije dvije hiljade godina, kad su bile u rukama Rimljana, koji su svoje kupke bogato i sjajno uređivali, kako nam to potvrđuju naše Daruvarske i Varaždinske toplice. Za Rimljana su se ove arapske kupke zvale »*Ad Piscinam*«.

Sobice ili kabine za kupanje tako su velike, da bi se od svake moglo načiniti dvije pristojne prostorije. Voda se iza kupanja ne izmjenjuje niti se može izmijeniti, jer nema takva uređenja. Toplina se vode ne

može sniziti ili povišiti, jer voda teče u kabinu drvenim žljebićem. Kakva dolazi, s takvom se moram zadovoljiti. Nema ni stolca ni kakva otrcana saga, da se iza kupanja ne mora stati na kameni pod, a o ogleдалu, češlju i sličnom nema ni govora. Sav je namještaj neki klimavi stol i niska kamena klupa uza zid. I za takvu posve nehigijensku i bez ikakva uređenja kupku plaća se pet franaka.

Vrelo ima toplinu od 46° C, a sadrži u sebi klor, sode i sumpora. Ja sam pio vodu za kupanja, vrlo je slana, ali mirisa po sumporu nisam osjetio. Vrelo je zidom ograđeno, iza njega je malen basen za rashlađivanje vode, a nad njim je zahod. Na zdravlje! Gotovo mi se smučilo, kad sam pomislio, da sam pio tu vodu. Malo se zamislim u to i rečem u sebi: Što se buniš? Naši Petrovaradinci i drugi stanovnici uz Dunav piju dunavsku vodu, iako znaju, da se svi kanali Beča, Pešte i drugih gradova slijevaju u Dunav. Naši cigani iskopaju crkuto svinjče i izjedu pa im nije ništa. Zubi su im bijeli kao dan, a kosa im se sva sja. U kakvom si kolu, tako i igraj. Da si Arapin, zažmorio bi pred gospodom higijenom na obadva oka.

Utješem tako, krenem u Biskru, gdje sam se smjestio u hotelu Terminus. Bojao sam se, da će biti skup život u Biskri, pa sam već iz Tunisa pisao i pitao za cijene i brzo dobio odgovor, da stan i hrana stoji na dan 30 franaka. Skočio sam od radosti i odmah se počeo spremati na put. Kako i ne bih, kad je cijena tako umjerena i pristojna!

Kad sam došao u hotel i kazao, da ću ostati 20 dana, sami su mi snizili cijenu na 25 fr., ali za zajutak traže zasebno 3 fr., jer je mlijeko, kažu, skupo. Dva sam dana uzimao kavu, a treći dan nisam osjećao potrebe. Hotelier mi reče, da za 25 fr. imam i zajutak, a kad uza sve to nisam uzimao zajutarku, navale na me hotelier i hotelierka i obje kćerke, da valjda nisam razumio, da imam za 25 fr. i zajutak. Morao sam ih uvjeravati, da sam dobro razumio, ali da nemam

potrebe. To je uistinu vrhunac predusretljivosti u pustinji, s tim više, što sam remetio njihov red kod jela, a više puta su za me priređivali zasebna jela, jer sam bio slaba želuca još od »maledetti spaghetti« u Italiji.

Redovno je bilo prvo jelo za ručak i za večeru komadić safalade, sardelica ili rotkvice s maslacem; drugo je jelo riba, treće varivo, četvrto pečenje i to uvijek janje ili jare, a peto voće: naranča ili jabuka s dva komadića nekakvih poslastica ili 3-4 oraha i pô litre vina, a kruha po volji. Kad sam dobio varivo, čekao sam dok mi donesu pečenje. Već drugi dan nisam trebao čekati. Kćerka hoteliera donese samo meni treće i četvrto jelo zajedno. Ako sam kod ručka isprazio bocu od litre vina, što je bilo određeno za ručak i večeru, donese mi navečer drugu litru vina i ne će da primi plaću. Krasni i predusretljivi ljudi! Ta lijepa pažnja učini mi Saharu milom i dragom, te mi je 20 dana prošlo kao lijepi san.

Imao sam oko sebe novi život, novi svijet. Imao sam u isto doba evropsku razmaženost i kamenitu pješćanu pustinju pa čak i ljekovitu kupku, iako nije pod okriljem gospođe higijene. Imao sam zimi ljeto, vječito cvjetanje i dozrijevanje. Ne poznaju snijega, pa su i zimi rasprostrti ružični čilimi. Miris naranče i limunova cvijeta miješa se s toplim dahom saharskog pijeska. Nebo je nasmijano i uvijek vedro. Za 20 dana bilo je samo jedne noći malo kiše. I dok me ovdje grije i zimi toplo afričko sunce, u Zagrebu sigurno vise ledene sige...

OAZA BISKRA

Plavo nebo bez oblaka, titrajući bez daška vjetra zrak na toplom suncu, visoka brda bez ijednog drveta, pijesak, kamenje, s golemim navaljanim kamenjem suho korito rijeke, romon vode, stisnute u uske prokope za natapanje, šume visokih paoma, zelene livadice i cvjetni vrtovi, gusta hladovita šeta-lišta, pravilne ulice s grbavim kućama nalik na kule, nespretne deve, ovce s finom vunom, sitni mršavi magarci, hitri arapski konji, šaroliki svijet u šarolikijim haljinama, plačljivi glas mujezina s vitka minareta — to je afričko lice oaze Biskre, kćeri pustinje.

U taj je pustinjski život zadrila Evropa svojom bukom, svojim modernim uređajima. Štropot autâ, zvižduk željeznice i brujanje aviona razbijaju titranje zraka i tišinu; sjajni hoteli i vile u zasebnom orijentalnom stilu zasjenjuju urođeničke kule; električna centrala s vitkim visokim dimnjakom takmiči se s vitkim minaretom. I sinovi se pustinje ne bune protiv evropskih uređaja. Avionom, željeznicom i autom vozikaju se s nasladom, u hotelskim se prostorijama šepire gospodskije od samih vlasnika, a elektrikom se služe, kao da je nikla u pustinji. Priroda im je od svoga bogatstva dala i zimi toplo sunašće, koje traže evropski zimubješci. Oni ih prijazno primaju, još prijaznije pozdravljaju, jer od najveće česti žive od njih.

Majčica ih je priroda svojim plodovima maćehinski nadarila, a oni nastoje, da tu maćehu na drugi način sišu i iskoriste. Sunašće ih mazi, ljetna ih žega umara i uljuljava u tjelesnu i duševnu tromost pa

se rado podaju onoj talijanskoj: dolce far niente, a da ipak nešto zarade, oni su vodiči, *guides*. Dosta su i nasrtljivi. Kako opaze stranca, eto ih, da se ponude za »*accompagner*« i »*promener*«. Svi su lijepi i izabrani ljudi, dobro obučeni, govore dobro francuski, ponešto i engleski.

Ja ih se otresem na taj način, što govorim samo hrvatski, pa kad vide, da me ne razumiju, ostave me na miru. Ipak me namjera namjerila na jednoga, koji mi reče sasvim čisto naški: »Dobro, dobro... ti Boga!« Bio je na solunskom frontu pa je to zapamtio i odmah iskoristio, te se prilijepio uza me, i morao sam mu dati pet franaka za »*accompagner*«.

Pošli smo najprije u oazu, koja se proteže u dužinu od 5 km zapremajući površinu od 1300 hektara. U oazi je 150.000 paoma, nešto maslina, smokava, badema, jabuka i dr. Svaki vlasnik ogradi svoje palme, svoj vrt, zemljanom ogradom, koja je međutim gotovo svuda ruševna, jer je više pijesak nego zemlja, pa je kiša raskvasi. Između paoma raste povrće i ječam ili pšenica, sve je zeleno i bujno. Iako Gospod Bog ne širi ruke svoga milosrđa iznad Sahare, iako ovdje padne kiša na godinu samo 150 mm (u Zagrebu 925 mm), ipak oaza daje Arapinu sve, što mu za život treba, a ne traži od njega naporna rada. Sav mu je posao da upravlja vodom, koja mu natapa oazu. Palmište, vrt, polje, ispresijecani su brazdicama, kojima teče voda; čovjek treba samo te brazdice otvarati i zatvarati vodi. Taj mu laki posao daje obilatu nagradu.

Sredinom oaze vodi cesta, a uz cestu su urođeničke naherene kuće, građene bez ikakva reda, a pred svakom se kućom sigra dječurlija različne boje lica, vrebajući na strance, da zatraže »sou« (su, naš groš). Djeca su u tome do dosade nasrtljiva. Vidio sam, kako gospođe, vozeći se na otvorenom fijakeru s platnenim krovom, suncobranima odgone djecu, koja se penju u kola tražeći: su, su! Mene je jednako pratilo

nekoliko musave djece i tko bi ih htio nadariti, morao bi se opremiti sa sitnišem i davati šakački kao u Srijemu kum u svatovima, kad mu djeca viču: tresi kesu, kume! Kad sam se oazom vraćao sa »*Dunes de sable*«, (pješčani nanosi) tražili su odrasli od mene za duhan po dva franka, jer da su siromašni, a uistinu je to samo loša navika.

Na početku oaze, pored urođeničkih kuća uz cestu, nalazi se bolnica *Lavigerie* samo za urođeničke. Pod upravom je i njegom časnih sestara, koje su u bijelu odijelu s bijelim šeširom od platna pa ih zato zovu: »*Les Soeurs Blanches*«. Bolnica je u bujnom vrtu, ali prava se bujnost vidi u Landonovom vrtu. To je park nad parkovima i po njemu Biskra zaslužuje častan naslov: kraljica oazâ.

Grof Landon de Longeville zasadio je oko 10 hektara pustinjskog zemljišta, brižno natapanog i paženog, raznovrsnim tropskim biljkama te se može reći, da mu je uspjelo dokazati, da na zemlji ima raja.

Otvore se vrata. Uniđem i stanem otvorenih usta, bez riječi, kao kameni stup. Stojim u prirodnom carstvu tišine i samoće. Kao da sam u početku začaravanja, u vilinskom snu. Protarem oči i stanem promatrati. Preda mnom je bijela bjelcata vila u maurskom stilu, a do nje u polukrugu drvored neobično gust, uređen tako te čini dva čarobna svoda, viši i niži, pod njima lijepe bijele klupe i stolci, a iza toga visoko drveće. Sve je u divnom skladu te se čini, da je priroda skupila sve svoje najljepše i ovdje rasprostrla.

U vrtu se izmjenjuju palme s dugim listovima i hrapavom korom s palmama širokog lepezastog lišća i glatke kore. S palmama se bore druga vazdan zelena drveta, sve se diže u vis, sve strepi za suncem i zrakom. I za najžešće žege ovdje je debela hladovina, jer sunce ima mnogo posla, da tek kojom

zrakom prodre kroz gusto lišće i granje. Tu se osjeća veličina i dobrota Božja i raskoš prirode.

Kad dune povjetarac, lišće palme tajanstveno sušti, te se čini, da je negdje u blizini velik slap, pa da voda šumi rušeći se niza strmu stijenu. Prisluškujem pjesmi palme i žuboru vode, te mi se u ovoj šutljivoj samoći čini, da sam u začaranom vrtu.

Vrt je ograđen visokim zidom, zatvoren je uvijek, i tko hoće da uživa u tropskoj bujnosti, u miru i samoći, u mirisu cvijeća i drveća i u debeloj hladovini, mora da plati tri franka ulaznine. Na taj se način vrt izdržava i redi, a podjedno se čuva od divljačkog oštećivanja.

Bujnost svoju zahvaljuje Landonov vrt i oaza obilju vode, što je dobiva iz rječice Biskre. Sva voda iz rječice iskorišćuje se vrlo racionalno, da doteče za sve krajeve žedne vode, zato i jest u jakim rukama. Natapanje rukovodi vojna uprava. Na glavnom prokopu, u koji je svedena voda iz korita rijeke, uređene su ustave i druge naprave, da voda teče u različnoj visini prema položaju natapanoga zemljišta. Lijepa bistra voda teče u pet pravaca natapajući gradska šetališta, vrtove i zelena poljica, a onda oazom i poljima izvan oaze.

Gledam svaki dan u gradskom šetalištu, kako je jedan čovjek zabavljen natapanjem toga šetališta od jutra do mraka. Ima tu stotina pregradica, koje treba zatvarati i otvarati. Pješčana zemlja treba mnogo vode, pa kad se ne bi radilo racionalno, ne bi voda dotjecala za sve potrebe. Uza sve to su mnoga, nekoć obrađivana polja, napuštena, jer moderni hoteli trebaju mnogo vode, koju otimlju žednoj zemlji. Tko bi želio, da koji pusti kraj obrađuje, mora najprije dobiti koncesiju za vodu. Ali kad se uvaži, da se Arapi i Berberi veoma množe, djecom su blagosloveni, pored toga se useljuju mnogi Evropljani, a nove se oaze mogu dizati samo ondje, gdje ima vode, onda je jasno, da ovdje ima dosta bijede. To se vidi i na

ulici. Nemoćni starci i starice sjede zgureni na suncu i prosjače, a mnogo je i bogalja. Neki prosjačeći pjevaju plačljivim glasom uz maleni bubanj, koji bi imao da zamijeni gusle naših slijepaca.

Najveća je bijeda u crnačkom dijelu Biskre ispred Landonova vrta. Četiri uzdužne i četiri poprečne pravilne uličice s naherenim kućama zovu se Crnačko selo. Kuće su građene od zemlje, s ravnim krovovima i dosta visoke, zato i nalikuju na kule. Uličice su pune dječurlije i ženâ, a sve je jedno crnje od drugoga. Žene su u crvenim suknjama, a djeca u otrcanim košuljicama. Muškarci su radnici na željeznici, gotovo svi su u otrcanim evropskim haljinama s fesom na glavi. Djecom su bogati. Vidim žene, gdje jedno dijete nose na ruci, drugo na leđima, a dvoje-troje skače oko nje.

Prljavo crnačko selo nagrđuje lijepo bijelo lice Biskre s hotelima nalik na vilinske dvore. Biskra je grad od 11.000 stanovnika, od kojih je oko 1.500 Evropljana. Francuski je dio Biskre odmah do željezničke stanice, a dalje arapski. U jednom su i drugom dijelu ulice pravilne i dosta široke, jer se grad podigao tek za gospodstva francuskoga.

Od stanice, gotovo do nakraj grada, lijepa je i široka aleja sa 12 redova drveta, s mnogo puteva i puteljaka. U sredini se ta aleja proširila u prostran park, u kojem je tenis, katolička crkva i djevojačka škola s francuskim nastavnim jezikom, ali je polaze i arapske pa i crnačke djevojčice. Dječaka je škola nešto dalje; pred njom je spomenik kardinala Lavigerija, dobročinitelja Arapa. Školu polaze dragovoljno i mali Arapčići. Vrlo su marljivi. Vidim ih, gdje idu s kozama na pašu s knjigom u ruci i putem čitaju na glas. Za odmora skaču, viču, igraju se svi zajedno i tek po nošnji se razaznaju jedni od drugih. Arapi su još veći robovi svoje djece nego razmaženi Evropljani, jer vidim, da mnogi ocevi i majke do-

laze u 11 sati pred školu i za ručicu vode svoju djecu kući.

Crkva je malena, ali vrlo lijepo uređena i ukrašena. Župnik je vrlo simpatičan čovjek s dugom bradom, a vanredno je radin. Svaki dan poslije podne u crkvi uči odraslije djevojčice pjevati nedjeljnu misu, a sa školskom djecom drži poslije podne vjeronauk u crkvi, jer u francuskim školama nema vjeronauka. I u Tunisu sam vidio, kako djeca idu poslije škole u crkvu, gdje ih učiteljice ispituju vjeronauk. Djeca sjede oko učiteljice, ona ispituje, a djeca ustaju i odgovaraju. Tu se dižu ruke, jedno drugome došaptava, sve kao i u školi.

Za mise je u crkvi uzoran red. Svi sjede, a ne nagura se nekoliko muškaraca kod vrata kao u nas, da se ne može naprijed, gdje redovno ima dosta prostora. Dva dobrovoljna redatelja čine red. Vidim, da svi pobožno slušaju riječ Božju. Nema ogledavanja ni razgovaranja. Ovdje ne vrijedi ona slavonska: »Poznaju se i u crkvi lole, namiguju, mjesto da se mole.« Kod pjevanja izgovaraju latinske riječi francuskim izgovorom, te pjevaju: »ženitori ženitoque«, pa »loddasio« namjesto: »genitori genitoque«, »laudatio«, itd.

Poslije mise svirala je u nedjelju u parku do crkve glazba, koja je zanimljiva i po svom sastavu i po načinu sviranja. Svirci su Evropljani, a vrlo različite dobi: od dvanaestgodišnjeg dječaka do sijedog starca. Za svirke daju sebi svirci takt te se vidi i čuje kruženje i tapkanje nogom, a kapelnik u sredini udara veliki i mali bubanj i džinele, a po potrebi i dirigira. Oko glazbe se skupilo nešto zimubježaca, ali su najbrojniji slušaoci Arapi i crni vojnici, koji s otvorenim ustima i s očevidnim interesom prate svirku.

Do šetališta je vojarna »Fort Saint Germain«. Sa svih je strana okružena jakim zidovima, prava tvrđa. Vojnici su u njoj urođenici. Crnci su pješaci i svi

su nalik jedan na drugoga kao jaje na jaje. Tako se barem nama čini. Bit će, da smo i mi bijelci njima tako nalik jedan na drugoga. Drugi su bijele tek ponešto tamne boje. To su konjanici, *spahis*, sinovi pustinja, beduini. Imaju široke hlače, čizme s niskim sarama i s mamuzama, crveni zobunac i crvenu dugačku kabanicu, a na glavi turban. Treći su topnici s malim brdskim topovima na mazgama. Ponajviše su Crnci te imaju kao i pješaci obično vojničko odijelo i fes na glavi. Vojnika Francuza ima tek nešto za izvršavanje pisarničkih poslova.

Promatram ih kod vježbe. Traže neprijatelja u brdima. U tom su nenatkriljivi. Sulja se i puza kao zmija i vreba. Ako pomoli glavu između kamenja, ne raspoznaje se lako, jer je crna i okrugla kao i ono kamenje. Crnci su najustrajniji pješaci. Lice im je iznakaženo kojekakvim zarezima, a tijelo je mnogo tetovirano. Tu su različni geometrijski likovi, arabeske i simbolički znakovi, a sve to skupa datira još od Masinisse. Mišice su im slabe, prsa uska, pa ipak nose s lakoćom 100 do 200 kg, a prođu i 80 km, da se ne umore.

Arapi su i Berberi kao rođeni za rat. Pod dobrim vodstvom i dobro naoružani najbolji su vojnici, ustrajni, domišljati, dobri taktici. Borba za opstanak ih je tome naučila. U kapucu svoga bernusa metne »kesru«, nešto smokava i datula, i eto mu hrane. Zato se Abd el Krim mogao godinama odupirati Španjolicima i Francuzima. »Kesra« je vrsta kruha. Pored toga je urođenička hrana mlijeko, janje, jare i kuskus. Kuskus se pravi od smljevene ili stucane pšenice, to je neka vrsta tarane. Za mljevenje imaju male ručne mlinove kao i naši seljaci, ali sam u Biskri vidio i jednu vodenicu.

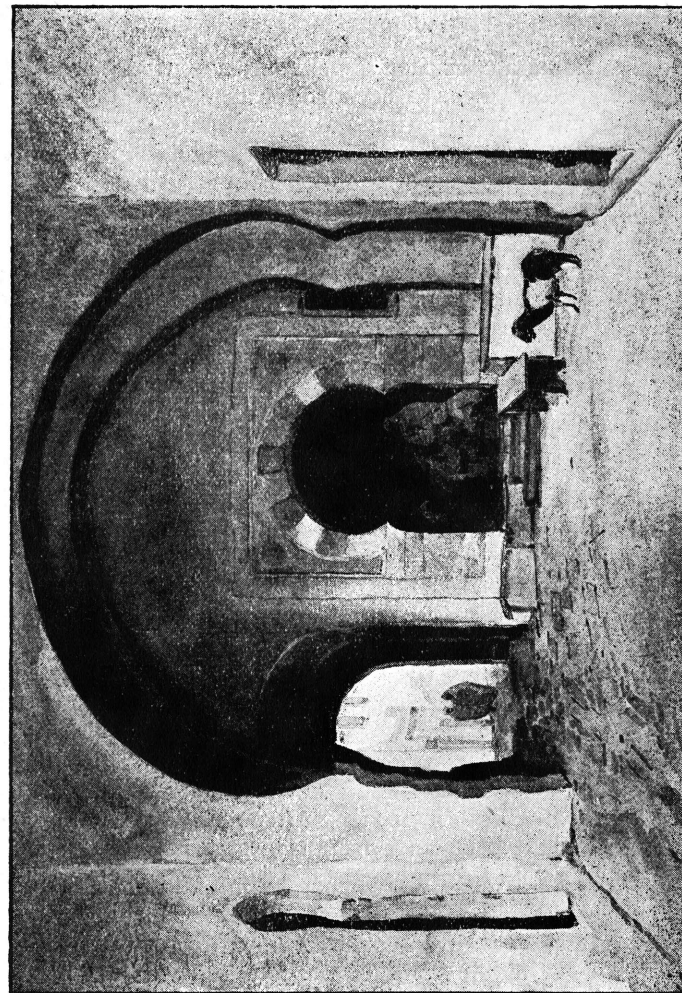
Časnici su vrlo prijazni i susretljivi prema vojnicima i prema urođenicima uopće. Kad je bila nogometna utakmica, bilo je igralište zatvoreno samo užetom, koje su držali crni vojnici. Pet pripitih Crnaca

civila htjelo je silom proći ispod užeta na drugu stranu šetališta, a vojnici ne daju pa ne daju. Dođe do rječkanja, do svađe, a kako svi neobično viču i rukama lomataju, mislio sam, sad će se počupati. Uto naiđe časnik, sasluša ih, i mirno pusti pijance proći ispod užeta. Sad im se kriješile mačje oči i smiješile debele usne od zadovoljstva, što su uspjeli. Prema onoj: *Homo homini lupus*, Crnci su sa svojim suplemenjacima, kad dođu do kakve vlasti, mnogo stroži i nemilosrdniji od nas Evropljana.

Crnci se mnogo miješaju s Arapima i Berberima, a potječu iz Sudana. Berberi su prasadjoci te su ih poznavali i stari Rimljani. Arapi su ovamo došli u VII. stoljeću. Jezik je Berbera od iskona nalik na jezik Kopta i na stari jezik Abesinaca, ali kako su primili od Arapa vjeru, to se i njihov jezik prilagodio arapskome, stoga se danas općeno kaže, da arapskim jezikom govore Arapi i Berberi. Berberski se jezik zadržao među Kabilima, koji su se još za provale Arapa povukli u visoka brda Atlasu, gdje sanjaju o slobodi i uvijek su spremni da se dignu na oružje i brane svoju nezavisnost.

I Arapin i Berberin kršan je kao hrast, a ipak s malim zadovoljan. Gledam na šetalištu Arape iz vanjskih oaza. Čekaju na vlak, koji se kreće iz Biskre u 3 sata poslije podne. Jedu kesru i datule. Nema tu kobasica, kulena, slanine i mesine puste, kako je, kad putuju, iz utrobe pune torbe vade naši Slavonci i obilato zalijevaju vinom i rakijom. Ovaj se narod zadovoljava sa svojom sudbinom, jer nije navikao na bolje. Sad tek upoznava drugi način života od novoga gospodara.

Sad oni imaju svoje automobile, uređuju u gradovima kuće sasvim pomodno, djeca su odjevena evropski, kupuju im malene aute i avione za igru, dadilje ih vozikaju u lijepim kolicima, na šetalištu se igraju s drugom gospodskom djecom, od koje se raspoznavaju tek po fesiću ili po velikim naušnicama.



Arapka kavana

Na šetalištu sjedi gotovo na svakoj klupi koji Arapin; Evropljani se i domaći i strani sasvim izgube među njima. Svuda ih ima. U vlaku sve sama bijela haljina, trgovac, željezničar, konobar, stražar, šofer, vojnik, pometač, čistilac cipela... sve urođenik pa urođenik, a čuvarica djece urođenica. Samo je tenis ostao dosad Evropljanima, ali i tu mali Arapčići i Crnci, što hvataju loptu i dodaju igračima, čim se dočepaju raketa, pokazuju osobitu spretnost i za tu modernu igru.

Na nogometnom igralištu urođenička djeca čitav dan udaraju loptu s jednakom strasti kao i naši šegrti, a malena Arapkinja skače preko vrpce kao naše najživlje djevojčice. Vojnici Crnci također su za slobodna vremena na nogometnom igralištu i znaju sva nogometna pravila. Bacaju za vježbu i prazne bombe i ne vjerujem, da bi ih ikoji Ličanin prebacio.

Na ulici i na šetalištu mnogo dosađuju mali čistioči cipela. Iako su ti cipele posve čiste, on te ipak jednako pita »cirer«. Ima ih sva sila, a sve potrebno za čišćenje cipela nose u drvenoj škatuljici i sa svih se strana čuje od jutra do mraka »cirer«. Valja da i u snu viču »cirer«. Španjolski su čistioči sa svojim »*limpia botas*« manje nametljivi, nego ovi sa svojim »cirer«.

Orijentalni se život vidi ovdje u priprostim arapskim kavanama. Na ulici su razastrti od šaša ili palmina lišća prostirači, na kojima sjede ili leže i piju kavu, a samo gdje koji sjede na stolcima uz stol. Neki igraju domino, a mjesto stola imaju nekaki podnožjak. U koje se god doba dana prođe mimo kavanu, puna je urođenika, a pogotovu u petak i pred večer, kad Arapkinje pjevaju i pregibaju gipko svoje tijelo.

Jedan mladi Španjolak, koji kupuje datule, redoviti je gost arapske kavane, baca novac glazbi, istrošenoj plesačici i hrapavoj pjevačici. Raspojasan je, razigran, kao da je sav svijet njegov. Pjesma i glazba uzbuđuje maursku krv, koja teče u žilama njegovim,

kao i njegovih sunarodnjaka još iz doba maurskoga gospodstva u Španiji. Pa i crn je kao i ovi Arapi i Berberi. Njegova je lakomislenost i raspojasanost zavela i mene te sam s njim orgijao dvije večeri, a dje-luje i ova vedra pustinjska noć zavodljivo. Noćni vjetrić, pun mirisa iz bujne oaze, leprša svojim krlima, palme šušte, na zvjezdanom šatoru trepere sitne zvijezde. Sve je poliveno mjesečinom, jasno je kao i na danu, kao da su se polomili točkovi kola, na kojima se vozi sv. Ilija, pa se dan produžio.

PJEŠČANO BRDO U SAHARI

Kud god krenem izvan Biskre, oko mi zapinje o pješčano brdo Deluat, udaljeno oko 10 km. Pijesak se na vrhu brda cakli na suncu kao u gorskoj gromadi Jungfrau u Alpama šiljak Silberhorn, koji je sav pokriven čistim bijelim snijegom. Tražim drugu planinara, da se popnemo na to brdo, ali se nitko ne da. Jedan slikar Belgijanac ide svaki dan među palme i slika. Pozovem ga na pješčano brdo, gdje može također slikati, ali on odgovori, da pijeska i brdâ ima i kod kuće, a palme da ima samo ovdje.

Oko i srce ne daju mi mira i ja se uputim sam u pustinju. Idem pravcem prema brdu ravnicom posutom ispočetka okruglim kamenjem, a dalje sitnim pijeskom. Ne tražim puta niti ga ima. Pijesak je dubok te mi znatno otežčava hodanje, a treba da gazim čitav sat. Pijeskom vijuga malen potočić, koji utječe u slano jezerce, šot. Korito je vada bijelo od soli, a jednako i obale jezercâ. Kako u jezercu nema mnogo vode, koja ipak jednako pritječe, mora da se gubi u ponor, da se na drugom mjestu u pustinji pojavi kao vrelo »ain«, koje svojom vodom osvježuje ljude, životinje i biline.

Nigdje žive duše. Prate me tek neke lijepe šarene ptičice, cvrkuću, repom domahuju i sjedaju na kamen ispred mene ili čeprkaju u pijesku. Do jedne sam došao sasvim blizu. Čeprkala je nešto iz pijeska i polejtela tek onda, kad sam je gotovo rukom dohvatio.

Dođem napokon do strmine brda. Izgladene kamene stijene vire iz pijeska. Dobro se razbira, da je pijesak nanesen vjetrom, jer ima vrlo debelih naslaga, a na mjestima su kao odsječene. Uzmem se penjati po pije-

sku, ali ne ide. Koliko koraknem naprijed, toliko se spuzim nizbrdo zajedno s pijeskom, koji mi pored toga puni cipele.

Potražim zgodno tlo, gdje ima kamena i pijeska i sad, hvatajući se za kamenje, a gazeći pijesak, na predujem sasvim lijepo prema vrhu. Teško da je ovom strminom dosad gazila cipela. Padne mi na misao, kako sam se nekoć spuštao s prijateljem s Velebita kozjim putem u Milković selo iznad Lukova Šugarja. Ljudi nas gledaju, čudom se čude i krstom krste, a jedan reče: Slobodno pišite u novine, kakvim ste putem išli, jer ovuda još nije prošla cipela.

Penjući se, deklamiram u sebi Preradovićevu pjesmu »Žmija« i jednako zvjeram očima na sve strane, ne bi li se gdje uistinu pojavila kakva žuta otrovnica. Prema vrhu je pijesak tvrdi i noga ne propada duboko. Na meti sam. Čitavo brdo pijesak pa pijesak, sitan i čist, da ga nikakvo sito ne bi moglo bolje pročistiti. Vrh je brda okrugao i udubljen, kao da je zamrlji vulkanski krater. Plahi vjetrić popuhuje i odnosi pijesak mirno, nečujno u sitnim hrpicama s jednog ruba vrha na drugi, zbog čega se oblik vrha mijenja kao što i vulkansko brdo iza svake jače erupcije. U pijesku su neki polukruzi, sve jedan više drugoga prema tome, kako vjetar pijesak donosi i odnosi. Koliko je duboka naslaga, ne znam, ali vjerujem, da je vjetar mogao nanijeti debele naslage, jer je sve naokolo u nizini nepregledan pijesak. Nikako ne mogu razumjeti, zašto je baš ovo srednje brdo od pijeska, a druga su brda oko njega niža i od gola s kamena.

Stojim posred pijeska pun nekog neiskazanog oduševljenja, srce mi od radosti drhće te ovako sam samcat zapjevam pravo srijemski raspojasano i bečarski: »Tandr, tandr, tandrčka«... Ne znam ni sam, zašto baš tu bekrijsku pjesmu, ali tako mi došlo, pa eto.

Pogled je s brda zanimljiv, ali jednoličan. Na jednu stranu gola brda, a na drugu nepregledna ravnica. Nigdje bijela seoca s crkvicom, nigdje vijugaste rije-

ke sa srebro-pjenom vodom, samo se u daljini crne komadi zemlje, kao da su tamne krpe prekrile kamen i pijesak. To su oaze. U svemu sam s brda nabrojio 14 oaza.

Zevezem se u misli. Jesu li vijekovi štogod mijenjali u ovoj pustinji? Ne žive li ovi ljudi onim istim životom kao u ono doba, dok još grbavi plug nije otvarao utrobu matere zemlje, koja im je na oazama sama davala bogate plodove, u zlatno doba, dok su se još odijevali samo bršljanom i smokvinim listom. Ispoređujem bogatu Slavoniju s ovom pustinjom i lak život Slavonca prema ovim sinovima pustinje. Onaj je u svom izobilju objestan, te se iroši, veselo podcikuje i poskakuje uz gajde ili tamburicu s naherenim šeširrom i bekrijski zafitiljenim brkom, a ovaj u pustinji živi o datuli i hljebu i bugari sitnim plačljivim glasom tužnu svoju pjesmu. Sve mu je imanje u ovoj vodi, što mu natapa palme i poljica. Pitam se: bi li se i ovdje snašao naš Ličanin, kad se kaže, da Lika sve naseli, a sebe ne raseli. Bi li i on bio ovdje zadovoljan sa svojom sudbinom kao Arapin, komu je ipak milo ovo golo kamenje i pijesak i oskudna travčica, što mu hrani devu, ovce i koze.

Kad se obazrem, vidim, gdje s juga dolaze dvije željeznice. Vijugaju polako, tiho i sa svojim se bijelim i žutim vagonima pričinjaju kao goleme šarene zmije. Znajući da te željeznice od Toggurta i od Tolge stižu u Biskru u 6 sati sjetim se, da sam u pustinji, da sam daleko od kuća i od ljudi.

Već se vrši visova gase, samo se još oblaci zlaćano žute. Sunce za brdo, a ja nizbrdo. Izberem stranu, gdje je sam pijesak i dok sam se uzbrdo penjao s mukom pô sata, spustio sam se sada s pijeskom zajedno za pet minuta do podno brda. Mrak se sve više hvata. Ja bih, da što brže odmičem, ali ne da pijesak pod cipelom i u cipeli. Nebeski se šator međutim osuo zvjezdama, a među njima šeta blijedi mjesec i rasvjetljuje mi pustinjski pijesak. Noć je već isprela

svoju tamnu haljinu, kad sam se u 7 sati vratio u Biskru. I kad se danas sjetim toga puta, vidim, da sam ipak bio momčina, koji bi bio i đavla uhvatio za rep.

Ali ni uspon na pješčano brdo Deluat nije me dosta zadovoljio, moje srce traži još više. Još nemam dosta pustinje te sam pošao na »Dunes de sable«. To su brežuljci žutoga pijeska bez ikakva zelenila i života. Pošao sam i opet pješke, iako je udaljenost od Biskre 8 km. Prolazim ispočetka između zelenih polja pokraj oazice Beni Mora. Voda romoni jarcima, a ljudi jarke zagrađuju i odgrađuju dovodeći vodu na svoje poljice. Cesta je široka, dobro pažena, pokriva debelom prašinom. Prolaze karavane. Ljudi me uljudno pozdravljaju sa »bon soir«, iako je tek podne prošlo, a deve tapaju kao tihotapci s tovarom na grbi, vrat im je savit i gledaju me ispod dugih obrva.

Kad sam došao do željezničke pruge, pođem uz nju, jer je put kraći. Uz prugu je sve više pijeska, koji zasipava tračnice te se mora često čistiti kao što u našem Gorskom kotaru sušačka pruga od snijega. Pijesak mi otežava hodanje. Sunce božje pripeklo kao u nas u srpnju, a jedan je sat popodne. Skinem kaput i opet se znojim.

S desne mi je strane pješčano brdo Deluat i čini mi se posve blizu, ali što ja bliže k njemu, ono mi se čini sve dalje, a preda mnom su brežuljci pijeska, koji pokriva nekoliko hiljada hektara ravnice. Na željezničkoj pruži rade urođenici nejednake crnoće lica. Nešto me pitaju, a ja ni u »ferstec«. Kad sam se za 10 minuta okrenuo, pričinilo mi se na onoj ravnoj pruži, da su radnici nekoliko kilometara daleko, a brdo mi se Deluat čini bliže, premda se udaljujem od njega. To je optička varka u pustinjskoj ravnici. Da sam češće ovdje, možda bih imao sreće da vidim i fatu morganu.

Napokon ostavim željezničku prugu i pođem pijeskom, koji je sve dublji. Ima pješčanih humaka 10

i više metara visokih, a kod gdje kojih se pijesak ukrućio, kao da se pretvara u kamen. Među humcima raste neka vrst okruglih tikvica. Zelene su boje, izvezene tamnozelenim prugama kao i naše lubenice pa im je i lišće tako izvezeno kao i u lubenice. Sasvim zrele postaju žute. Ne trebaju baštovana, da ih njeguje i zalijeva, njihov je baštovan vjetar, koji ih kotrlja i pokriva pijeskom, gdje niknu i razgranjuju se. Našao sam više humaka, na kojima je bilo tih tikvica. Arapi ih zovu »hadj«. Rastu samo u pravoj pustinji i kome sam ih god od domaćih pokazao, odmah je rekao, da sam bio u »desert« (pustinji). Obilazim s jedne pješćane glavice na drugu zapadajući u pijesak. Divim se prirodnoj sili, koja je naslagala te bregove i koja ih sama opet razara.

Iz Biskre dolaze stranci autima i fijakerima, koje ostavljaju kod arapske kuće te idu pješke na pijesak. Muškarci su oboružani dalekozorima i fotografskim aparatima, a dame suncobranima i lorgnonima. Uza svaku je damu, dakako, po jedan »guide«, arapski aristokrat, jer ona se boji pustinje. Tu čekaju Arapi s lijepo osedlanim devama, ozbiljan Englez s bijelim šljemom od kore, u bijelim hlačama s monoklom i s lulicom popne se na devu, koja ga ponese po pijesku, a drugi ga fotografiraju.

Dovezli su se i odvezli u autu, načinili nekoliko koračaja po pijesku i kad se vrte kućama, pokazivat će fotografije, gdje na devu ili pješke gaze pijesak u strašnoj pustinji. Još bi samo trebalo, da je negdje na uzici lav, da i njega imaju na fotografiji, pa kad se vrte kući, da sve, što su kadgod čuli ili čitali o strahotama pustinje, prikažu, kao da su sve sami doživjeli i vidjeli.

Nije nikakvo čudo, ako turisti malo pretjeruju, po-ljepšavaju i uveličavaju, ali je žalosno, da se i znatnost služi jednakom mjerom. U Rimu sam kupio 39. broj monografije »Mundus«. U tom se broju opisuje Algerija te na str. 16. piše i ovo: »Nelle oasi vola la

rondine che passa quivi il dolce inverno per avviarsi al nord in primavera«. (U oazi lijeta lastavica, koja ovdje preživljuje blagu zimu, da na proljeće poleti na sjever). U istini pak ovdje nema u ovo doba nijedne lastavice sve do ožujka. Ni južnije od Biskre ih nema na oazama, jer su noći odviše hladne. A što bi i jele u Sahari? Lastavice su sada u Egiptu.

Da moji podaci budu što potpuniji i točniji, ostajem u svakom mjestu po više dana, da sve dobro uočim, to više, što sam prijatelj prirode te najviše provodim izvan samoga mjesta. Ja se ne zadovoljavam, da na brzu ruku prođem željeznicom ili autom krajeve posve nove i nepoznate, da mi kakav »guide« s izletničkoga autobusa izdeklamira o ljepoti kraja sugerirajući mi, da je i ono lijepo i važno, što je daleko od svega toga. Ne ću da mi ostane u svijesti neka tamna i nejasna slika. Ne ću da se preda mnom sve brzo izmjenjuje, da mi se novi utisci časovito nagomilavaju, kao da u kinu gledam prikazivanje prirodnih ljepota.

Tko dođe ovamo samo na dan-dva, došao je samo zato, da može reći, da je bio u pustinji, ali pustinje nije zapravo ni vidio. Ja sam o pustinji stekao posve jasnu sliku. Moja su opažanja naskroz samostalna bez ičijeg utjecaja. Nemam čak ni Baedekera. Sve sam svojim rođenim očima gledao, sve proživljavao.

U isto doba, kad sam ja šalabazao na vratima Sahare, putovalo je ovim krajevima i jedno društvanje iz Zagreba, a među njima i jedan naš profesor povijesti i pisac školskih knjiga. Utiske s puta opisivao je u jednom zagrebačkom dnevniku. Između ostaloga je pisao, da su muškarci ovdje lijepi, a žene da su ružne. No kako onda, pitam ja, te ružne žene rađaju lijepu djecu? Jest, gospodin profesor se prošetao Biskrom i vidio lijepe muškarce, jer su Arapi i Berberi uistinu lijepi i jaki ljudi, ali su i njihove žene i te kako lijepe, samo ih je teško vidjeti, jer malo izlaze. Arapkinja je zabavljena djecom, kućom i vrtom. Na ulici se na

obične dane viđaju samo stare žene, koje prosjače više od običaja nego od potrebe, a pokvarili su ih Englezi, koji za svoju zabavu razasiplju sitan novac među djecu i prosjake.

Ja sam bio u Biskri 20 dana pa sam zavirio u svaki kut grada i okolice; bio sam, šta više, i na nogometnoj utakmici između domaćih nogometaša i kluba iz Quelimé, gradića blizu Constantine. Na utakmicu je došlo i 15 urođeničkih djevojaka otkrita lica u pratnji velikoga bubnja i zurle. Pratile su igru sa zanimanjem i pljeskale kao i naše mamine maze. Lijepe su, bijele, jedre, krv i mlijeko. Tako su lijepe, da bi se moglo reći, da im je lice s jedne strane sunce, a s druge mjesec, pa je i ovo palmino šuštavo lišće prestalo treperiti, da ih se nagleda.

Imaju šarene suknje i svilene bluze, kao što imaju i naše imućnije djevojke u manjim gradovima i trgovištim. Gologlave su, lijepo počesljane, u ušima nose velike zlatne i srebrne naušnice, oko vrata dukate, na rukama krupne narukvice, a na nogama, dolje na gležnjevima srebrne verige, koje zvekeću, kad hodaju ili plešu.

Kad se utakmica svršila i sve se razišlo, jedna je zaostala. Ide tužno, spuštene glave. Pridem k njoj, tepam joj nesigurnom svojom francuštinom, ali ona me i ne pogleda. Vidim, da plače. Iz velikih njezinih očiju, iz onih zvjezdica ispod čela, sjaju se srebrne niti te se kao stazice spuštaju niz lijepo lice. Bilo mi je uistinu žao sirotice. Mekana sam srca, a suze razalošćene ljepotice pretvaraju kamenje u pamuk, tigre u ovce, kaže Cervantes. Ponudim joj svoju maramicu, ona opet ništa. Dode napokon hitrim korakom mlad Arapin nogometaš, jak kao hrast, pogleda me oštro, uhvati djevojku za ruku i odvede.

Eto, tko na putu želi nešto doživjeti i vidjeti, mora zalaziti u prirodu i među narod. Nije Sahara »hotel du Sahara« niti je oaza »hotel de l'Oasis«. Treba zaći među nomade, što su se sada ovdje sjatili, da prezime

u okolici Biskre pod začađenim čergama, kakve su i u naših cigana, samo što nomadi nemaju kola, već na magarcima prenose svu svoju imovinu goneći pred sobom stada ovaca i koza. Žene, što sam ih god vidio, lijepe su, stasite i jedre kao i beduinke, koje s kolutima na prsima podsjećaju na Kleopatru.

Gotovo svaki dan šetam u podrug kilometra udaljenu oazicu Bakar, ne toliko zbog ljepote same oaziće, koliko zbog imena Bakar, što me podsjeća na naš lijepi Bakarski zaliv, na ono golo primorsko kamenje, kakvo je i ovdje i na život naših Podgoraca, koji s mukom otimaju golom kamenu koricu hljeba, komadić sira i malo varenike. Putem sretam nomade i beduine (seljake). Vidim, gdje jaše na vatrenom arapskom konju muž sa ženom. On sjedi sprijeda u svom bernusu, a ona iza njega. Sjedi na konju kao i muškarac, a ipak se Arapi čudom čude, kad vide, da koja evropska žena sjedi na konju u muškaračkom odijelu.

Sjedim posred oaziće i gledam, kako na modrom nebu plove bijeli oblačići, a između njih proviruje plavilo kao jezerca ili kao plave oči, koje gledaju zaljubljeno na zemlju. Prođe mimo mene mlada beduinka, sjajna kao majsko sunce o podne. Visoka je i vitka, u uhu joj i na prsima veliki srebrni koluti, a o vratu joj visi derdan kao grumen datula na visokoj palmi. Gleda me sasvim prijazno i već pođem prema njoj, da izbliže vidim kleopatrinske kolute, ali mi ona lakom kretnjom ruke pokaže nadesno, gdje opazim bradata Arapina i uzmem nešto tražiti oko jednoga džbuna. Još sam je jedared vidio, ali opet iza nje otac. Bog zna, koji Arapin ima ključ njezina srca.

Žene beduina, seljaka, između Biskre i Tuggurta pripadaju plemenu Nail. Visoka su a jaka stasa, lijepih i pravilnih crta lica. Jedni su Nailci posve bijele boje s glatkom plavom kosom, a drugi tamne, suncem opaljene boje. Muškarci su neradišni, zato i jesu nametljivi »guides«, jer je to lak i unosan posao. Za njihove lijepe i stasite žene ne može se reći, da su baš

vjerne i kreposne, ne bježe od Evropljana niti zaziru od darova. Monografija »Mundus« ide još i dalje te na 22. strani 39. broja piše: »Le donne fanno soprattutto volontieri commercio di sè, spingendosi nelle città.«

Arap i su zanimljivi, kad se razgovaraju. Viču, rukama mašu, sad će, misliš, sijevnuti nož, a oni si prijateljski izljube ruke i razidu se sa smiješkom. A kad se svađaju, iz očiju im sijevaju munje, nalik su na nabujalu rijeku, bjesne, buče i pjene se, ali se opet umire i sve prođe obično bez posljedica.

Moram otvoreno priznati, da u čitavoj Algeriji i Tuniziji nisam ni u kojem slučaju opazio neprijateljstvo Arapa i Berbera prema Francuzima ili Evropljanima uopće. Ljudi su me uvijek prijazno pozdravljali, prijaznije nego na pr. kod nas na Kordunu. Susretao sam se samac sa skupinama ljudi. Niti smo se kadgod prije vidjeli, niti ćemo se ikad više vidjeti, a prijazno smo se pozdravili. Bio sam bez ikakva oružja, a ipak sam bio sigurniji nego na pr. u Marseilleu, gdje su mi oteli kapu s glave, a gradski redar rekao, da ga se to ništa ne tiče. Ne, ne čitam iz pogleda Arapina nikakvo neprijateljstvo. Francuzi su nosioci kulture, a ne ugnjetavači u Africi. Oni Arapima skidaju maglu s očiju, izvode ih iz mraka na svjetlost, ali uza sve to moraju Francuzi biti budni i na oprezu, moraju imati uho prislonjeno na zemlju, da čuju kretanje Arapa i Berbera.

ALGER

U dva sam dana izmijenio tri godišnje dobe: ljeto, zimu i proljeće. U Biskri sam imao srpanjsko sunce, u Setifu snijeg, a u Algeru (Alžer) ogrću krumpir i na svakom je cvijetku pčela ili lepir. Na putu sam u Alger. Zbogom, lijepe oaze s vitkim palmama! Do viđenja, Saharo pusta! Još ću, ako Bog da, kucati na tvoja vrata i zimi se grijati na tvom toplom suncu!

Kad su stari narodi, tamo pred tisuću i više godina, osnovali Tunis, Alger i Constantine, kao da su uzeli šestilo pa od Constantine odmjerili jednaku udaljenost na istok za Tunis i na zapad za Alger. Te odmje-re kao da su se držali i inženjeri gradeći željeznicu, jer od Tunisa do Constantine kao i od Algera do Constantine ima ravno 464 km.

Algerska je pruga viša od tuniske, pa je ipak vlak prođe za 12 sati, dok onamo treba 15 sati. Algerska pruga ima uopće više obilježje evropsko po brzini, po željezničkim kolima, po selima i gradovima kao i po putnicima. Što se više približava Alger, sve je više Evropljana u vlaku, jer su pred Algerom čista francuska mjesta, što svjedoče i imena: Menerville, Maison Blanche, Maison Carrée, itd. Željeznica se malo dalje od Constantine popne na visoki ravnjak od 800 m i na tom zelenom ravnjaku uz penjanje i naviše ostane čitavu polovinu puta. Na ravnjaku se izmjenjuju oranice s pašnjacima, posred kojih su niske berberske kuće. Građene su od kamena, a pokrite nabacanom slamom. Nema sela, već su na okupu tri-četiri kuće, a oko njih polja i pašnjak. Zemlje ima napretek, ali nema dosta radišnih ruku.

Najviša je točka ove pruge 1074 m kod Setifa, grada od 20.000 stanovnika, od kojih su jedna trećina Evropljani. Snijeg je pokrio polje tankim plaštom i to mi je te godine bio jedini snijeg, što sam ga vidio s bliza i samo na kratko vrijeme osjetio nešto studeni. Seljaci, Berberi i Kabili, što se izmjenjuju u vlaku, lijepi su i jaki ljudi, a gotovo svi imaju posred čela tetoviran krst, iako su svi od reda fanatični Muslimani. Žene ne pokrivaju lice, koje im je mnogo tetovirano, a pored toga imaju čudnovato nacrnjene oči, što ih upravo nagrđuje. Oko očiju imaju neke crne kolobare u širini od dva-tri centimetra. Djevojkama to još pristaje, ali starije su upravo nakarade.

Sjedi do mene mlada djevojka, lijepa kao orijentalni biser. Brda bi trebala, da se snize, da se poklone njezinoj ljepoti. Obrve su joj uistinu pijavice, jer su tako prirezane ili obrijane, da joj je samo na sredini ostala uska, crna zavojita pruga. Na čelu ima ne tetoviran nego od točkica plave i crne boje načinjen velik krst. Djevojka je strojna, punih grudi i ne odviše stidljiva. Kad je pogledam, odmah gladi, kao od neprilike kosu, iako joj je lijepo zaglađena. Na licu ima zamamljive jamice, gnjezdašca za poljubac, ali cerversko oko materino budno pazi na to gorštačko dijete.

U sredini puta između Constantine i Algera stoji gradić Bordj-Bu-Arreridj, jaka tvrđa, pa i riječ »bordj« znači tvrđa. Tu je središte trgovine ječmom i pšenicom. Žitarice su ovdje kao i na čitavom visokom ravnjaku još posve niske. Kolika razlika prema Biskri, gdje su žitarice već krajem mjeseca siječnja imale klasove.

Kod stanice Beni-Manzur vidio sam oveće, čisto berbesko selo s mnogo kuća od kamena. Leži na brežuljku te je mnogo nalik na sela u Italiji između Firenze i Rima, koja su zadržala lice starih etruščanskih sela i gradova. Na stanici svira Berberin u sitnu frulu, dvojica udaraju monotono u bubnjeve, a dvije dje-

vojke izvode arapski ples. Oko njih stoji mnoštvo svijeta u svećanim čistim haljinama. Sa svih strana pridolaze ljudi u selo, jer je sajmeni dan. Dugi redovi ljudi, ogrnutih u bijele bernuse, vijugaju brdskim puteljcima i slijevaju se na sajmište u blizini stanice, kao što se gorski potočići slijevaju u rijeku.

Željeznički je put sve zanimljiviji. Približava se gorje Djurdjura, koje sa svojim visokim glavicama, s debelim naslagama snijega, sa strmim stijenama i s orijaškim stablima cedra upravo izaziva (brdolasca) planinara, da se popne na vrh, otkud mora biti širok vidik, jer je blizu mora kao i naš Velebit, a nema u blizini visokih brda, koja bi sprečavala pogled. Nikad ne ću prežaliti, što ne mogu sjesti na Lallu Khadidju, 2308 m visoki vrh toga afričkog diva, da mu isporučim pozdrav našega Triglava, Velebita i Sljemena. I poslije su mi se iz Algera oči jednako krale na Djurdjuru.

Zamire dan, večernja tama sve više rasprostire crni svoj plašt te mi sprečava pogled na krajeve, što ih prolazim, a koji su sve slikovitiji. Žalim, što ne mogu potanko razgledati seoce Palestro, zasnovano tek god. 1851., a već 1871. posve razoreno. Poraz Francuske god. 1871. kod Sedana imao je žalosna odjeka i u Algeriji, gdje su se Kabili u više mjesta podigli, da stresu sa sebe tuđinski jaram. Tako su napali i francusko selo Palestro. Francuzi su se u nevolji zatvorili u crkvu, ali kad im je ponestalo hrane, otvorili su vrata i predali se na milost i nemilost Kabilima, koji ih u svom bijesu sve poubijaju. Kad je došla u pomoć francuska vojska, sela Palestra više nije bilo.

Željeznica se već spuštala k moru; kao krijesnice sitne svjetiljke bivaju sve veće. Vlak stane. Devet je sati navečer i baš uoči »fašnika«. Ulice su pune krabuljâ svake ruke, raspojasano viču i skaču. Kavane, barovi, šantani, puni su svijeta. Ovamo čujem sitnu zurlu i glasni def te kreštavi glas pjevačice, onamo polupokvareni orkestrion svira: »O donna Clara« ...

sve luduje, sve se miče, kao da je udareno čarobnim štapićem. Ja sam u tu vrevu i raspojasanost upao kao Pilat u »Vjerovanje«.

Alger je grad od preko 200.000 duša, u kojem ne možeš zalutati. Ni na koju stranu ne ideš pet minuta, a da nisi došao do mora ili na brdo, odakle imaš sigurnu orijentaciju. Ne znaš, bi li se više divio pogledu s mora na grad, okružen pitomim brdima, ili vidiku s brda na nepregledno more i na Alger, koji titra u plavilu mora.

Brda se ruše dosta strmo prema moru i ostavljaju tek uzak prostor za grad, koji se poradi toga rastegao u dužinu od 16 kilometara, išarao brda zavojitim ulicama i iskitio visokim kućama i bijelim vilama posred bujnih vrtova tropskoga bilja. Brda se protekla u više pravaca, a jednako i more plâće grad u više pravaca, i tko hoće dobro da vidi čitav grad, mora se popeti do crkve Notre Dame d'Afrique, do obeliska pred tvrdom Fort d'Empereur, prošetati se bulvarom Bru i uz raseglu obalu morsku.

Basilique de Notre Dame d'Afrique je na brežuljku, koji je 124 m iznad mora. Građena je u bizantskom stilu. Od bazilike je lijep pogled na zapadni dio Algera, ali je širi i opsežniji pogled, ako se pođe do Buzare-e na visini od 380 m. Otud se vidi ne samo Alger nego i valovito zaleđe njegovo, visoka brda u nutrašnjosti, snijegom išarana Djurdjura te mnoga sela s bijelim džamijama.

Od Buzare-e ruši se brdo strmo prema Algeru. Tu se izmjenjuju vinogradi s vrtovima i bijelim vilama. Iz vrtova se širi miris cvijeta i ploda naranče. Drveta su još puna krupnih žutih naranča, kao da ih je ljudska ruka za nakit ovjesila o grančice, a već se sva krošnja osula krasnim bijelim cvijetom. Perca vinove loze drhću kao nježna krila lepirova. Zelene su mladice — u ovo zimsko doba — već pune grozdova, što sam gledao na svoje rođene oči. U vinogradima su

zasađeni i bademi, puni su ploda, koji je već debljine palca, iako je tek mjesec veljača. Grašak se i bob ovogodišnji već duže jede, krumpir se sada ogrće, a pasulj počinje cvjetati. Vidio sam, šta više, i dvije zmijske. Ako k tomu pridodam, da sam gledao, kako se djeca kupaju u moru, onda je jasno, kakvo je ovdje podneblje i razumljivo, kad napomenem, da sam u veljači ispred podnevnoga sunca bježao u hlad.

U novom dijelu Algera, u Mustafi, glavna je ulica Michelet, kojom juri tramvaj visoko uzbrdo, a nastavlja se s bulvarom Bru, otkud je lijep pogled na istočni dio grada i na more. Čitavim prednjim i zapadnim dijelom grada vijuga Rue d'Isly, mijenjajući ime više puta (Rue Dumont, Bab Azun, Bab Ued, Av. de la Marne). Sad je uska i neugledna, sad opet široka i sjajna. Usporedo s njom, bliže moru, vodi druga ulica čitavom dužinom Algera, a mijenja također ime te se zove: Boulevard Carnot, B. de la République, B. de France, itd., a jednom i drugom ide električni tramvaj, koji veliku rasegllost grada u neku ruku skraćuje, olakšava saobraćaj i veže predgrađa s centrom. U centru je grada palača guvernera i do nje katedrala. Guvernerova palača građena je u maurskom stilu, a njoj nasuprot stoji palača nadbiskupa, gdje se vrlo izrazito ističe maurski stil iz turskoga doba, jer je to nekoć bio stan turskoga poglavice. Katedrala je nova građevina podignuta na mjestu, gdje je prije bila džamija. Kupolu katedrale drže stupovi, koji su prije držali kupolu mošeje. I obadva niska tornja nalik su na minarete.

Guvernerova je palača u najstarijem dijelu Algera, u kojem od najveće česti žive Arapi i Berberi. Ulice su uske, strme, sa stubama. Neke su tihe, bez života, kuće bez prozora, vrata zamandaljena, sve je kao ukleti grad. Druge su opet pune dječurlije i besposličara. Sjede i leže u ulicama i kavanama, prevrću karte i slažu kamenčiće domina. Na najvišem je mjestu kaziba, najjači dio stare utvrde. Na malenom trgu blizu

kazbe svako poslijepodne pokazuju čarobnjaci svoje majstorije, narodni pripovjedači i pjevači zabavljaju zahvalne svoje slušaoce, a i sitne buhe pokazuju svoju jakost vukući na papiru sitna, sitna kolica. Tu je, štaviše, i tržnica buhâ, *marché aux puces*.

Namjera me nanijela i na muslimansku sahranu. Nose mrtvaca u priprostom kovčegu od dasaka, pokrivenom ćilimom, na kojem je nešto razasuta cvijeća. Nosiljka ima visoke noge i ogradu sa strane kao dječji krevet. Nosioci se izmjenjuju vrlo često, jer je ponijeti mrtvaca Bogu ugodno djelo. Prolaznici i nezvani pristupaju, ponesu mrtvaca desetak koračaja, predaju drugima, a onda pođu za svojim poslom. Niti sam vidio koga od svojte pokojnike da plače ili žalosno stupa iza kovčega, niti sam vidio hodžu. Oni što idu ispred kovčega, neprestano pjevaju jednoličan neki napjev, koji mi još i sada bruji u ušima. Ulaze u groblje, a ja za njima, ali me jedan vrati vrlo uljudno, jer nije slobodno, i tako na moju veliku žalost nisam vidio čitav obred.

Žene su urođeničke ovdje odjevene kao i u Tunisu, ali su mnogo ljepše, elegantnije, vitkije. Oči imaju posve otkrivene i nisu baš mnogo stidljive. Namignu čak i obrvama ne samo okom. Glavnom ulicom d'Isly krstare žene u bernusima i strijeljaju crnim svojim očima, ali se iz svega vidi, da je u većine samo bernus arapski, a ona je Evropljanka, i po svoj prilici Evropljanka, namirisana praškom grijeha.

Šetalište »Square de la République« s gustim hladom paoma, bambusa i magnolija služi kao jašionica za malenu djecu. Svako su poslijepodne ovdje tri lijepo osedlana magarca i za tri sua (groša) jašu na njima malena djeca u pratnji roditelja. Magarci su već naučili svoju službu i kako osjete teret na sebi, klipšu mirno naokolo bez upravljanja i opet stanu na svoje mjesto. Uživanje je gledati, kako se djeci lice sja od veselja, a majke se zadovoljno smiješe. I Arapin posjedne svoje dijete na magarca. Otac je bos,

siromašan, a opet žrtvuje par sua za radost svoga sinčića. To čine osobito stariji ocevi, koji imaju posve mladu ženu, što ovdje nije nikakva rijetkost.

Luka je Alger dosta i duboka i velika. Smetali su tek neki grebeni i malen otok, koji je gradu dao ime. Otok znači arapski »al djezira«, od čega je postalo Alger. Na tom je otoku i danas tvrđa, koju su sagradili u XVI. stoljeću Španjolci, a kasnije su je utvrđivali i Turci. Otočić je spojen s obalom, a dalje je more zatvoreno 1350 m dugim zaštitnim zidom, digom. Jednaki je zaštitni zid ili diga i s južne strane »Jette du Sud«. Te dvije dige zatvaraju veliku, prostranu luku, u kojoj je uvijek mnogo teretnih i putničkih parobroda. Gotovo svaki dan pristane koja velika engleska, holandska, danska, japanska itd. lađa, a francuske ulaze i izlaze kao željeznice na stanici. Imaju po šest redova rasvijetljenih prozorčića i prozora kao kakva ogromna peterokatnica kuća te se uistinu čine kao plivajuće palače.

Iz grada se u luku spušta zavojitim cestama, stubama i liftovima. Liftovi su ovdje prijeko potrebni za brzi dolazak na lađu i na željeznicu, jer je glavna željeznička stanica u samoj luci te putnik s nekoliko koračaja dođe na lađu ili s lađe na željeznicu.

U luci je neobično živahno, jer se izmjenjuju mnogi putnici i pretovaruje se teret. Radnici su lučki ponajviše urođenici. Otrcani su, prljavi, a opet svoj teški posao vrše uz pjesmu i šalu. Ima mnogo i nezaposlenih. Leže na kamenju i pijesku u luci kao morževi i tuljani na santama leda.

Alger ima 226.000 stanovnika, dakle otprilike kao i Zagreb. Od toga je Arapa i Berbera samo jedna petina. Po broju stanovnika nije još Alger velegrad, ali svojim položajem, svojim bulvarima, ogromnim kućama, pravim palačama i bijelim vilama te svojom lijepo uređenom lukom i živahnim saobraćajem, takmi se s velikim gradovima Sredozemnog mora: s Bar-

celonom i Marseilleom, Genovom, Napuljem i Palermom.

Opraštajući se s Algerijom napominjem, da je to golema pokrajina. Sama Algerija ima površinu od 207.483 km², s francuskom Saharom 2.195.098 km², a to je kao devet Jugoslavija. Na tom golemom prostoru živi samo 6.550.000 ljudi, dakle ni toliko, koliko u polovini Jugoslavije. Od toga je Evropljana: Francuza, Talijana, Španjolaca i Maltežana oko 800.000, svi su ostali Arapi, Berberi i Crnci, a vjere su muslimanske. Mnogo je i Židova, što potomaka iz Španije protjeranih Sefarda, što opet potomaka starih Feničana, koji su se ovamo doselili prije dvije i tri hiljade godina.

Algerija je u vlasti Francuza već preko sto godina. Povod osvojenja Algerije bila je ova zgoda: M. Deval, francuski konzul u Algeru, pode 30. travnja 1827. u Kazbu, gdje je onda bilo prijestolje »deja« (beja) Huseina, da mu po običaju čestita najveću islamsku svetkovinu Ramazan. Husein se nađe nešto zle volje te ga primi dosta neučtivo. Govorili su među sobom turski bez dragomana, bez tumača. Razgovor bijaše dosta buran. Poslije jednog življeg odgovora konzulova, Husein ga lako udari vrškom naprave za tjeranje muha, što mu je baš bila u ruci i zaprijeti mu zatvorom.

To poniženje konzula smatrala je Francuska za casus belli i poslije neuspjela diplomatskog pregovaranja uđe s vojskom u Algeriju god. 1830. Osvajanje je napredovalo sporo, jer su se pojedina plemena žestoko opirala, ali je Francuska uza sve to doskora postala gospodar Algerije. Danas je Algerija, osim teritorija Sahare, ne kolonija, nego sastavni dio Francuske, a podijeljena je na tri departmana: Alger, Constantine i Oran.

Francuzi puštaju Arapima škole i džamije, grade željezničke stanice i javne zgrade u arapskom stilu, a vojnike Arape i Francuze u Algeriji i Tuniziji odi-

jevaju u živopisne arapske boje. Francuzi nastoje, da Arape ne samo privedu civilizaciji, nego da ih i gospodarski pridignu, jer znaju, da su gladni ljudi vječni anarhisti i da je gladna duša uvijek buntovna i ratoborna.

Uza sve to se u najnovije doba pojavljuje arapski nacionalizam, potican u jednu ruku vjerskim fanatizmom, u drugu pak ruku živom čežnjom za nezavisnošću, a pridružila se i privredna kriza. Zasad je još taj arapski, zapravo panislamski, nacionalizam prekriven plaštom pobune protiv Židova. Arapski trgovci i obrtnici ne mogu uspješno konkurirati Židovima te se udružuju i bune protiv Židova. Najstrašnije je ta pobuna izbila u Constantinu, gdje su Arapi Židove pljačkali, mučili i ubijali. Val pobune ide iz Maroka i čitav islamski svijet odobrava pobunjenicima, zato ponovo naglašavam, da Francuzi moraju imati uho prislonjeno na zemlju, da čuju kretanje Arapa i Berbera.

Alger mi je ostao u najljepšoj uspomeni, jer sam ovdje slušao žubor tople hrvatske riječi u gostoljubivoj kući svoga nekadašnjega dobrog učenika K., koji je sebi u tuđini savio toplo gnjezdašće, kad mu je rođena gruda postala mačehom. Hrvatsko gostoprimitstvo, obiteljska sreća, tečna naša hrvatska priredba jela, umiljatost domaćice i milovidnih kćerka, a nadasve topla hrvatska riječ, za kojom sam mjesecima žedao, učinili su mi boravak u Algeru milim i nezaboravnim.

U LOVU ZA SREĆOM U MONTE CARLU I NICI

Teška srca ostavljam Afriku i njezinu pustinju, kamenje i pijesak, oaze i oazice, šebke i šotove, cedre i palme, deve i magarce, bernus i seruale, Arape i Berbere, džamije i nomadske čadorove, afričko sunce i toplinu. Udahnuo sam još svježeg afričkog zraka i: Zbogom, Afriko! Lađa me nosi na sjever u rasklimanu Evropu. Što se lađa više udaljuje od luke, sve jasnije iskršava iz plavila mora bjelina Algeira s minaretima, s kazbom, i s 50 m visokim obeliskom pred starom tvrđavom Fort l'Empereur, a onamo istočnije sja u snijegu Djurdjura.

Lađa mirno reže more, mi se izvalili na klupe i stolce na palubi, a sunašce nam božje obilato šalje toplinu svoju. More pjeva svoju pjesmu. Od kljuna lađe šire se brazde valova kao krila labudova. Već se horizont kupa u rumenilu sunca, oblačići imaju crvenozlatne okrajke. Lađa mirno plovi između beskrajnog mora i beskrajnog neba. Mjesec pleše na valovima, a sitne zvijezde titraju kao iskrice.

Kad smo presjekli sredinu Sredozemnoga mora onamo iza Balearskih otoka, diže se vjetar i poigrava se lađom kao kakvom igračkom. Ljuljana je u svim smjerovima na radost riba i galebova, koji dolaze na lak način do hrane. Zujanju vjetra i ljuljanju lađe pridružuje se štucanje i kašljanje nas putnika. Blijeda lica, zastrašenih i sumornih očiju pitamo jedan drugoga za zdravlje i svi se sad razumijemo: zbližila nas jednaka sudbina.

Dvije ljubežljive mlade Francuskinje, koje su se prvi dan slatko smijale mojoj francustini, kad sam

im sada, više prstima nego ustima, rekao, neka sebi zamišljaju, da ih njihov dragan ljulja, samo su sa sladogorkim posmijehom odmahnule rukom. Nije im do šale ni do dragana. Znale su za Zagreb, za Zrinjevac i Tuškanac, iako nisu nikad bile u Zagrebu. Brat je njihov bio na solunskom frontu i zadržao se duže u Zagrebu i o njemu im tako mnogo i lijepo pripovijedao, da je i njima postao poznat i mio, a po njemu i Hrvati.

U Marseille smo stigli kasno u noć poslije vožnje od 40 sati, te smo tek sutradan ostavili lađu, ali ne nažalost i vjetar, koji nam svom snagom dobacuje u lice pijesak i kamenčiće kao i naša primorska bura. Pa i brda su sve naokolo gola kao i u našem Primorju. Udaljenost od Marseille-a do Algeira iznosi 402 morske milje ili 744 km te nije nikakvo čudo, što se vrijeme tako izmijenilo.

Prolazim širokom ulicom »Rue de la République« s ogromnim kućerinama. Ni jedna nije niža od pet katova. Ulica je duga 1080 m, a ima s jedne strane samo osam kuća, koje imaju 40 do 60 prozora u svakom katu. Kukovićeve kuća u Zagrebu prema ovim je kućama kao samoborska željeznica prema orijent-ekspresnom gorostasu.

Dođem do stare luke, pune barka i barčica, jedrenjaka i manjih parobroda. Do god. 1844. bila je to jedina luka Marseille-a. Duga je preko jednog kilometra, a duboka 6 m. Na ulazu u luku su utvrde Sv. Nikole i Sv. Ivana, gdje je nekoć bio dvor malteških vitezova. Golema naprava »Pont transbordeur« prenosi preko luke ljude i teret.

Oko stare luke slegao se stari dio grada. Kuće su vrlo visoke, ulice uske kao uopće u svim primorskim sredozemnim gradovima. Za stranca u tom starom dijelu grada nije noću bez opasnosti za džep i život, a ni danju baš ugodno, što sam i sam iskusio i opisao u 568. knjizi Zabavne Biblioteke: »Španija, zemlja sunca i čudesa«.

Centar je grada široka ulica Canebière, gdje su bogate i sjajne trgovine, te mnogi luksuzni hoteli. Jednako su sjajne i ulice St. Ferréol i Paradis, u kojima su nanizane mnoge banke. Ulicama bjeso-
mučno jure auti, tramvaji i kola te treba mnogo opreznosti kod prelazjenja preko ulice, a često i duga čekanja, dok se uhvati prigoda za prelazjenje. Fija-
kerâ gotovo i nema, što je upravo neobično za ovako živahan grad. Vidim samo dva-tri ispred Burze u rue Cannebière. Burza je podignuta još god. 1852. s troškom od devet milijuna franaka.

Ispred Burze odigrala se 9. listopada 1934. žalosna tragedija, koja je zavila u crno čitavu Jugoslaviju. Ubica kralja Aleksandra računao je, da bi poslije atentata mogao u metežu pobjeći, jer je ispred Burze duguljasti park Place de la Bourse, a iza Burze je ogroman prazan prostor nastao rušenjem mnogih starih kuća. Kad sam prvi put bio u Marseille-u, bio je taj prostor kao bečki »Wurstelprater«. Bili su tu vrtljuci i streljane svake ruke, začarani dvorovi, vožnja na pričvršćenim biciklima, autima i aeroplanima, menažerija, arapski plesovi, djevojka bez glave i druge kojekakve, rekao bi Srijemac, komendije.

Najljepši je pogled na grad i okolicu od crkve Notre Dame de la Garde, koja je na strmom brežuljku, visokom 152 m iznad mora. Crkva se s morske strane vidi iz velike udaljenosti, jer ima na vrhu tornja devet metara visoku pozlaćenu statuu Djevice. Crkva ima dvije nutrašnje prostorije, jednu iznad druge: kriptu i crkvu. U crkvi vise malene lađice, kolijevčice i drugo, a na zidu su mnoge slike, mačevi, sve darovi pomoraca kao zadužbina, što su spasili život na moru.

Iako je Marseille lijep i vrlo živahan grad, a i sunce je toplo, ipak mi je ovdje neugodno, jer jednako duvaju hladni vjetrovi, pored toga ima mnogo prašine i magle od dima mnogih parobroda i tvornica, a ne čine dobar dojam ni ove kućerine, zača-

đene od dima. Nema više bjeline Tunisa i Algera ni svježeg zraka Afrike i njezine pustinje. Tu je industrijska i trgovačka Evropa, koja više pazi na džep nego na zrak.

Izvan luke marsejske nekoliko je kamenih otoka, na kojima su utvrde. Među njima je i otočić »If« s gradinom »Le château d'If«, gdje su se odigrali mnogi događaji poznatog Dumasovog romana »Grof Monte Cristo«. 15 km daleko u moru je greben sa svjetionikom Planier.

Južnu svoju morsku obalu zovu Francuzi »Côte d'Azur«. Modra obala, jer je more plavo, kao da je nebo ovamo spustilo svu svoju modrinu, a i priroda je ovdje razasula mnogo svoje raskoši te zimsku studen ublažuje toplo sunašće, a ljetnu žegu dašak vjetra sa snježnih Alpa i s ustalasala mora. Ljudi, koji žive u raskoši i još jednako traže novu raskoš, da razbiju dosadu od sitosti premnogog uživanja, nalaze ovdje u punoj mjeri razonode, svježā zraka i prirodnih krasota.

Kraljica je Azurne obale ili Riviere grad Nica (francuski Nice, talij. Nizza) s dostojnim drugovima Monte Carlo i Cannes u Francuskoj, te S. Remo u Italiji.

Ime Nica ima svoj izvor u riječi »nike«, što znači: pobjeda. Sporedno je, kad je bila pobjeda i kakva, ali Nica zaslužuje uistinu to ime u punom značenju i pred tim gradom moraju pasti nice drugi primorski gradovi. To je grad hotela i vila, to je stjecište bogata svijeta, gdje odbori za priređivanja svečanosti i zabava rade neumorno i vrlo uspješno, da privuku što više stranaca i što ugodnije ih zabave. Priređuju se izložbe, konjske trke, regate, pucanje na golubove, karnevali, bitke sa cvijećem i drugo, a ide se na ruku i onima, koji love sreću te se mogu u Monte Carlu preko noći obogatiti ili spiskati i ono, što imaju.

Ja sam upao u ovogodišnju bitku sa cvijećem 11. ožujka. Taj sjaj, to mnoštvo i skladna šarolikost cvi-

jeća, bujnost mašte u zamišljanju i izvađanju razno-
likih simbola sa cvijećem u zimsko doba, dok je još
dobar dio Evrope zaogrnut snježnim plaštom, cvjetna
je raskoš, što je može samo Riviera pružiti svojim
gostima.

U dva sata poslije podne najavi top dolazak
sjajne cvjetne povorke na promenadu, gdje su podig-
nute tribine u dužini preko kilometra; na njima i
oko njih slegao se silan svijet, a među njima je i
švedski kralj Gustav V. Na čelu je povorke kočija
u stilu Ljudevita XV. sva obložena bijelim cvijećem.
U kočiju su upregnuta 4 bijelca, na kojima su dva
paža u ljubičastom odijelu s trouglastim šeširom i
s dugom bijelom kosom. U kočiji sjedi gospodin
s bijelim šeširom i gospođa s bijelom kosom. Dalje
se redaju kočije, kola i auti, obloženi cvijećem, pri-
kazujući: proljeće, lepeze, torpeda, rode i drugo. U
kolima sjede dame i gospođa u haljinama, koje odgo-
varaju cvjetnom danu i nabacuju se cvijećem.

Smijehu, podcikivanju i veselju nikad kraja! Sva-
čije su ruke pune cvijeća, a promenada je nalik na
cvjetnu livadu. Motrilaca, što stranaca, što građana,
ima na hiljade i hiljade, jer Nica brojem stanovnika
upravo iznenađuje. Nije to samo kupalište svjetskog
glasa kao što su: Ostende, Biarritz, San Sebastian,
Crikvenica, Dubrovnik, već je to velegrad od preko
200.000 stanovnika, a za sezone se taj broj gotovo
podvostruči.

Rječica Paillon dijeli Nicu u dva dosta oprečna
dijela. S lijeve se strane uz brdo Le Château i oko
luke stisnuo stari talijanski dio grada s visokim ku-
ćama, uskim i nepravilnim ulicama te sa svim »odli-
kama« prljavih napuljskih ulica pa čak i s obiska-
vanjem uši na ulici, a s desne je strane grad hotela
i vila te sjajnih i bogatih dućana, sa širokim uli-
cama, od česti zasađenim golemim platanama, a
malenih, lijepo uređenih parkova ima na mnogo
mjesta.

Glavna je ulica »Avenue Victoire« vječito puna
svijeta, nastavlja je »Place Masséna«, gdje je Kasino,
stjecište stranaca, a nasuprot Kasina je šetalište Al-
berta I., koje se veže uz »Promenade des Anglais«.

Promenada se rastegla u polukrugu uz more u
dužinu od 6 km, a široka je 26 m. S jedne su strane
mnoge vile stranih knezova i bogataša te golemi ho-
teli, a s druge strane divno modro more i nad njim
na stupovima »La Jetée Promenade«, zgrada u bi-
zantskom stilu, u kojoj je kazalište i igraonica.

Promenadom šeta silan svijet, čuju se najrazličitiji
jezici i vide najrazličitije nošnje. Arapi i Crnci nu-
daju čilime i orijentalne nakite, sve su klupe pune
svijeta, neki sjede i na kamenju uz more, a poneki
se i kupaju. Pored toga je tu divlja jurnjava auta,
na moru su nebrojene jedrenjače i barke, u zraku
reklamni avion, sve vri od života. U toj vrevi čujem
odjedanput baš pravo naški: »Ajde... ti Boga«, a
drugi dodaje: »Kuda ćeš...« i opsuje mater s upo-
trebom potpunog glagolskog oblika. Dva mladića
zovu nekamo trećega, a on ne sluša, već ide dalje.

Htio sam ih upozoriti, da nas strani svijet nažalost
poznaje po tom »ti Boga«, pa da to izbjegavaju, ali
sam iz daljega njihova razgovora razabrao, da su
bijesni i prijesni, pa bi me mogli nekuda i poslati.
Nisam im se ni javio kao zemljak, jer mi je krv od
stida podbila lice.

Pažnju svraćaju na se engleski mornari s ratne
lađe, usidrene u blizoj luci Villefranche. Visoki su i
vitki s neobično širokim hlačama, koje ih čine gotovo
smiješnima. Pune su ih kavane i barovi, troše kne-
ževski, izazivaju dame, opijaju se do besvijesti i pa-
daju na ulici. Gledam, gdje jednog pijanog mornara
dižu drugovi i opet zajedno s njim padaju. Gledaoci
glasno govore, da je to skandal; uza sve to prolazi
časnik mornarice s engleskom mirnoćom i lulicom u
ustima. Ništa ga se ne tiču vojnici i mornari, iako
su mu i zemljaci i podčinjeni.

Promenadu nastavlja prema luci »Quai des Etats Unis« i dalje »Quai Rauba Capeu«. Ime »rauba capeu« je mješavina francuskoga i talijanskoga jezika, a znači »otima šesir«, jer su ovdje česti vjetrovi. Mješavina je jezika otud, što je grad Nica bio sad u vlasti Francuza sad opet Talijana, dok nije godine 1860. putem plebiscita sa 25.033 protiv 159 glasova pripojen Francuskoj.

U Nici se rodio veliki talijanski rodoljub i junak Garibaldi, pa mu je na »Place Garibaldi«, u starom dijelu grada, podignut spomenik s napisom: »*A Garibaldi sa ville natale*«. Iza spomenika je brdo »Le Château«, koje se strmo ruši prema luci i moru. Danas je to ugodno šetalište sa širokim pogledom na Nicu, na more i na snijegom pokrita brda »Cimes du Diable« 2681 m i Mont Bégo 2876 m.

Nica se proteže i uzbrdo, gdje su mnoge vile posred bujnih vrtova. Tu je na bulvaru »Carević« nova ruska crkva. Vrlo je sjajna sa svojih 8 tornjeva, ali nekadašnji sjaj danas tamni, što se čita sa zapuštenosti parka oko crkve kao i s lica i odijela vjernika. Na stari sjaj podsjeća još samo pjevanje u crkvi. Meni se činilo, da slušam zbor Slavjanskoga ili neki tajanstveni zbor anđela. Jedan od svećenika ima silan glas te sva crkva trepti, a drugi svećenik, starac bijele brade, tako je već star i slab, da ga moraju podupirati kod službe božje i ruke mu podizati. Časni starci vrlo visoka stasa, nekoć valjada ministri i generali, pale svijće i mnogo se krste, nijemo si pružaju ruke i značajno se i sažalno pogledavaju. Bilo mi je, da proplačem gledajući taj propali sjaj. Narod meke slavenske duše, tako silan i bogobojazan, a od sudbine tako teško iskušavan...

Nica je željeznicom, tramvajem i golemim putničkim autobusima vezana sa cvjetnom Azurnom obalom, te mnogi stranci čine na sve strane izlete uz more i u brda, a najviše u Monte Carlo.

Monte Carlo! Tajanstveno zamamljivo ime. Ime, koje ljudima dočarava igračnicu s milijunskim dobitcima i s nekim misterioznim parkom, iz kojega se svakog časa čuje revolverski hitac, a služe u frakovima iznose samoubice. To su ishitrene bajke, plod bujne mašte i nedostižne težnje za dobitkom i ništa više. Ta ovdje je sve dosta obično, samo je priroda vrlo obilatom rukom razasula svoje darove.

Živjeti se ovdje može i kneževski i umjereno građanski, a može i »hohštaplerski«, kakve vrste ljudi ima posvuda, i to su oni, koji love sreću te se njezinom pomoći sad razbacuju novcem, sad im opet viri palac iz cipele.

Monte Carlo je grad u kneževini Monaco, najmanjoj suverenoj državici, koja se proteže u dužinu od tri kilometra i širinu od 150—1000 m, koliko dopuštaju brda i more. Na tom su se uskom prostoru razvila tri grada: Monaco, La Condamine i Monte Carlo, ali su usko povezani, kao da su jedan grad.

Monaco leži na pećinastom poluotočiću, komu se stijene dižu strmo iznad mora. U grad se dolazi samo jednom cestom. Čitav grad ima samo nekoliko posve uskih poprečnih ulica, koje su od dobre česti i presvođene, i samo četiri uske uzdužne ulice, od kojih samo jednom: Avenue St. Martin, mogu prolaziti kola i auti. Ulice su duge tek 440 koraka.

Na trgu je kneževa palača, velika i lijepa zgrada još iz god. 1215, ali obnovljena i povećana. Na ulazu stoje dva vojnika tjelesne straže, što je znak, da je knez kod kuće, jer za kneževa odsuća stoji samo jedan stražar. Nad vratima je kneževski grb, koji je nalik na hrvatski grb, samo su crvena i srebrna polja u kosim četvorinama. Na trgu je više starih topova, a do njih su čitave piramidice željeznih kugli različite veličine. Na povišem mjestu je spomenik, što su ga podigli stranci god. 1914. Otud je čaroban pogled na Monte Carlo i na Rivieru sve do Bordighere u Italiji.

Još je čarobniji pogled na more iz parka St. Martin. Park je pun mirisnog cvijeća i tropskog drveća, isprepleten je mnogim puteljcima, koji se svršavaju na rubu strmih stijena, jer je park jedva nešto širi od Vrazova šetališta u Zagrebu. U strmoglavoj dubini od 65 m udara more o stijene i grebene, buči i pjeni se, kao da se ljuti, što ne može oboriti tvrde hridine. Nadaleko pokriva modrinu vode bijela pjena. Onamo dalje dižu se i spuštaju jata galebova prateći tri ratne lađe, što su se otisnule prema jugu, prema Korziki, čija se brda vide za čista zraka. Do parka je nova katedrala i vrlo bogat oceanografski muzej.

Monaco su podigli Feničani pa mu je i ime po feničkom bogu. U gradu su podigli veličanstven hram bogu Herkulu, koga su oni zvali Monekus. Monako ima oko 25.000 stanovnika, ali od toga samo oko 2000 građana, a ostalo su stranci. Vojska je kneževska garda od 80 ljudi. Porez građani ne plaćaju, jer sve plaća igračnica u Monte Carlu, koja je zasnovana god. 1852.

Niže Monaka je La Condamine, novi grad s pravilnim ulicama. Stisnuo se između luke i brda Tête de Chien. Tu su ponajviše trgovci i obrtnici. Pristanište u luci je tako lijepo uređeno, kao da je šetalište, jer je iznad plicine vode podignuta dvostruka terasa, ispod koje more jednako buči, kao da se buni protiv modernih zapreka. U luci leži mnogo vrlo sjajnih jahta, barčica i čamac te lađa za lokalni saobraćaj, koje dočekuju mnogi auti. Velike putničke lađe pristaju izvan luke.

Iz La Condamine vodi široka »Avenue de Monte Carlo« do Kasina, središta svega života i sjaja u Monte Carlu. Tko nije nastrojen pjesničkom žicom, mora da postane pjesnikom gledajući ovaj neobični sjaj, osobito navečer.

Kasino je golema zgrada u obliku paviljona. S jedne je strane terasa s divnim pogledom na more. Niže terase je željeznička stanica i sasvim uz more

mjesto za pucanje na golube. S druge je strane Kasina krasan park s cvijećem žarkih boja i alejama paoma i magnolija. Park okružuje Kasino sa svih strana i napunja zrak jakim mirisom. Sjaj se vanjski takmiči sa sjajem unutrašnjim, jer su navečer u kazalištu, u dvoranama igračnice, a osobito u restoranu hiljade električnih žarulja u svim bojama osvijetljujući slike i skulpture na stijenama i stropovima te se čovjeku čini, da je u kakvom začaranom dvoru. Taj sjaj povećavaju prebogat haljine posjetilaca, bolje reći posjetilica kazališta i restorana, tu je živa izložba haljina.

Međutim, ajdemo u igračnicu! Ulaznina je 10 franka, za garderobu se plaća 50 centima, a jedno i drugo vrijedi za čitav dan. Nitko nije od mene tražio nikakve iskaznice, iako se pripovijeda i piše, kako je potrebna nekakva iskaznica ili putnica. Pred ulazom su u dvorane stupovi s jonskim glavicama, kao da se ulazi u hram ili muzej.

Dvorana za kartanje ili kockanje ima više; goleme su, sjajno iskićene, stijene su i stropovi puni slika i skulptura. U svakoj je dvorani više dugačkih stolova, oko kojih sjede povjerenici banke i igrači ili kockari, među kojima ima neobično mnogo ženskinja, one su strastvenije u kockanju od muškaraca. Igre su »roulette« i »trente-quarante«. Trantkarant se igra kartama i nikako nisam mogao riješiti način igre, iako sam mnoge zapitkivao.

Za rulet je posred stola udubina nalik na zdjelicu, koja se vrti. Na rubovima zdjelice dna su brojevi od 1 do 36, a do svakoga je broja po jedna crna i crvena rupica. Gore po rubu zdjelice kruži bijela kuglica, koju potjera rukom namještenik banke. Sve šuti, samo se čuje kruženje kuglice, u koju su uprte sve oči. Kuglica se spusti s ruba u zdjelicu, udara o bridove oštih malenih izbočina, mijenja smjer, poskakuje, a s njezinim poskakivanjem poskakuje i drhtavo srce igrača. Kuglica se napokon smjesti u rupicu

crnu ili crvenu jednoga broja. Pružaju se drhtave ruke sretnih dobitnika i grabe »žetone«, ali najviše vuku povjerenici banke gumenim grabljicama, jer ne mogu sve dohvatiti rukom. Poslije toga namještenik banke ponovo zavrti kuglicu, opet drhtanje, strepnja, žuđenje... kuglica je spas i propast! Jednu sam damu vidio, da je strpala u torbicu desetak hiljada franaka, ali mi jedan motrilac reče, da je ta dama vrlo mnogo i dugo stavljala. Motrilaca ima dakako više nego kockara i nije pretjerano, kad kažem, da je u igračnici, koja se otvara već u 10 sati ujutro, bilo 1000 ljudi.

Najmanji je uložak kod prvih stolova ruleta 10 franaka, a najveći 18.000. Ne stavlja se samo na jedan broj nego i kombinirano na tri broja, zatim na skupine brojeva od 1—12, od 13—24 i od 25—36, onda na par i nepar, pa onda na »crno« i »crveno« i prema tome se dobiva dvostruki, trostruki ili višestruki stavljeni iznos. Brojevi su na stolu s jedne i druge strane zdjelice. U pravilu se ne stavlja novac nego igraće marke ili žetoni, što ih bez ikakva sustezanja izmjenjuju mjenjači u dvorani, ali su lepršale na stolu i hiljadarke franaka. Strastveni kockari oko stola bilježe izašle brojke i čine neke kombinacije, a kuglica je ipak posve svoja i uđe u rupicu, kud ju je volja i bez kombinacija.

U Monte Carlo dolaze vlasnici rudokopa i farma, bankari i milijunari, grofovi i markezi, burzijanci i spekulanti, sve dovodi požuda i nada, da se preko noći obogate. Misle, da će »šprengati« banku, ali odlaze razočarani i osiromašeni. Farme i rudokopi, svila, krzna i dijamanti samo su sluge ruleta.

U igračnici sam se našao s jednim znancem iz Osijek, pa kad smo sve pomnjivo razgledali, rekoh mu: »Sad idem i ja da okušam sreću«. Stavim deset franaka na »crno«, kako sam još u Sahari odlučio, ništa ne pazeći, da li je prije toga izlazilo više crno ili crveno i, ne lezi vraže, dobijem. Znanac mi reče:

»No, sad stavite dalje«. Ne, rekoh, ne lovim sreću; dosta mi je, što mogu reći, da sam se i ja u Monte Carlu kockao i dobio 10 franaka. A da ne dođe do »uvedi me u napast«, odmah sam izmijenio žeton u novac.

Bio sam neopisano veseo, što sam kao neznatno činovniče mogao iskušati svoju sreću u svjetskom magnetu, u igračnici, koja toliko uzrujava i razigrava pustolovnu maštu svjetskih spekulanta i lovaca sreće. I kad sam izašao iz igračnice i udahnuo svjež zrak, činilo mi se nebo sjajnije, more plavije, cvijeće mirisnije i ljepše, ptičice da me pozdravljaju svojim cvrkutom, lepiri mi svojim šarenim krilima čestitaju na sreći, a žuti i crveni cvjetovi na zelenoj livadi u parku čine mi se kao žetoni na stolu igračnice.

Duše, pune zanosa i srca puna sreće, vraćam se s lastavicama u dragi Zagreb, kad već sve odiše proljećem i radost titra na nebu i na zemlji. Vraćam se, da u sebi sredim utiske s puta, da u mašti proživljavam sve putne doživljaje i da se spremim za novi put, pa da pokucam još i na druga vrata Sahare.

MOJ SUPUTNIK MIŠKO

Put svoj po Africi opisivao sam u jednom zagrebačkom dnevniku. U osvrtu na dosadašnji put napomenuo sam, da se spremam na novi put, pa da mi se može pridružiti koji prijatelj putovanja. I javi mi se nekadašnji moj odličan učenik, danas odličan slikar, Mihovil Krušlin, što me je neobično razveselilo. To mi je najpoželjniji suputnik. Pored njega moći ću se sasvim predati svojem lutanju, maštanju i promatranju, dok će on u bogatstvu prirode i u igri boja naći lijepe građe za svoj kist, da nam pokaže krasote i zanimljivosti Afrike, kako je i sam zanimljiv, jer je uistinu od posve drugog pletiva nego obični naši umjetnici. Poznajem ga od malenih nogu pa ću ukratko ocrtati njegov život od osnovnoškolca do umjetnika.

Bio sam tek drugu godinu učitelj, gotovo i sam još dijete, a imao sam oko 180 učenika. Đaci III. i IV. razreda dolazili su u školu prije podne, a oni manji poslije podne. Među učenicima I. razreda bio je dječčacić ljepuškast, mio i vrlo skroman. Nije mogao ni svoje ime valjano izgovoriti, jedva je nekako na nos istisnuo više »Krunušlin« nego Krušlin. Bio je veoma bistar i sanjarski nastrojen. Za četiri godine polaska škole nije bilo pitanja školskog, na koje ne bi odgovorio.

Kako sam bio mlad a poletan učitelj, govorio sam djeci o svemu, što će im u životu trebati, ne držeći se samo ukočene naučne osnove. Govorio sam im ukratko i o pjesništvu i nabacio: Ne bi li koji od vas sastavio kakvu pjesmicu! Za nekoliko mi dana kažu

djeca: »Gospon, Miško ima jednu pjesmicu«. Živo se sjećam, kako je skromno došao k stolu, kad sam ga pozvao i stidljivo mi pružio svoju pjesmicu. Čitam i divim se mašti i osjećanju seljačkog dječčacića. U pjesmi je toplim riječima prikazao, kako slavujica sjedi u gnijezdu, a slavuj joj pjeva. Pjesma nije bila tehnički dotjerana, ali je odisala toplinom i čistim umjetničkim osjećanjem.

Drugom mi prigodom djeca jave: »Gospon, Miško ima jednu sliku«. Pridem k njemu, da vidim. Na običnom je papiru nacrtao junaka, kako visoko drži odrubljenu glavu, iz koje curi krv, do nogu mu leži trup bez glave, a visoko u zraku lete ptice. Nije imao ni pastela ni boja ni kista kao razmažena gradska djeca, nego je žigice sumporače sa crvenim i modrim glavicama kvasio u vodi i tako slikao. Nije imao ni kojekakvih knjiga, punih slika, a ipak je ptice u zraku nacrtao sa dvije samo zavinute crte. Kad sam ga pitao, što je naslikao, izložio mi je sa zanosom i opširno, da je ovaj junak ubio razbojnika, koji je od naroda otimao i nanosio mu nepravde.

Bio sam onda još odviše mlad, da se pobrinem, da ovakova umjetnička priroda, ovakav slikarski talenat ne ostane na selu, već da ga uputim na polje, koje mu je po duševnim darovima određeno. Godinu dana ranije smjestio sam jednoga dječčaka iz Miškova sela kod svojih roditelja u Zagrebu uz veoma nisku odštetu (6 forinta na mjesec), da polazi gimnaziju, pa nisam mogao i drugoga uputiti k roditeljima, koji su i sami bili siromašni. Međutim sam bio premješten na drugo mjesto i darovitoga Miška zaboravio.

Za koju godinu čitam, da je kod jedne zabave »Katoličkog dječččkog društva« u Zagrebu deklamirao svoju pjesmu Mijo Krušlin i da je bio burno pozdravljen. Sjetim se sanjarskoga svoga đaka i pišem ravnatelju vlastelinskoga dobra kod Miškova sela, čovjeku plemenita srca, koji je svaku dobru stvar podupirao, i pitam, gdje se nalazi Miško.

Saznam, da je naučnik kod stolara Bašića u Opatovini u Zagrebu. Javim mu se, a on mi napisa opširan list i upozna me sa svojim životom i željama.

Dobra je sudbina njegova htjela, te je stolar Bašić gradió oltare. Miškova duša našla se na pravom polju, jer je mogao ne samo samostalno crtati skice za oltare nego izrađene oltare odmah i slikati. U ono je doba živio u Zagrebu Antonini i slikao nutrašnjost mnogih crkava u nas te slikar Milanese, koji je izrađivao slike za oltare, za križne puteve i uopće slike svetaca.

Miško je gledao, kako Milanese slika jedan zimski pejzaž. I danas njegovo oko sja umjetničkim zanosom, kad priča o tom pejzažu, o crkvi u šumi i o snijegu na granama, na koje sja svijetlo iz crkvice. On je osjetio neku zanesenost, neku osobitu snagu, sve je to za njega lako, on će to naslikati, iako je tek prvi put vidio, kako se slika. Sliku je tako dobro zapamtio, da je, došavši pred noć kući, zapalio dvije lampe i čitavu noć radio istu sliku na tvrdom papiru. Sliku je izvjesio na zidu radionice, i kad je Milanese po nekom poslu došao u radionicu i vidio sliku, pitao je, kako je njegova slika dospjela ovamo. Miško je dakle tako dobro kopirao sliku, da je Milanese djelo šegrta Miška držao svojim.

Taj je sretni slučaj veoma povoljno djelovao na budućnost Miškovu. Osjećao je u sebi snage i za velika djela, sve mu se činilo lako i jednostavno, trebao je samo otkriti neke tajne gledanja božanske prirode i prenošenja na papir. Zamoli me u pismu, da ga preporučim slikaru Bužanu, da ga povede sa sobom, pa da zajedno rade. Bužan ga vrlo pripravno primi te su zajedno polazili u okolicu Zagreba i slikali.

Miško je još kao šegrt izrađivao slike iz prirode, ali ne po prirodi. Prva mu je slika bila: »Djevojka kod zdenca«. Sestra mu je stajala kod zdenca kao model, ali on nikako nije mogao naći željeni položaj modela prema slici, koju je imao u duši, pa otjera

model i sliku izradi na pamet. Sliku odnese pozlataru Wagmeisteru u Dugoj ulici, koji se bavio trgovinom slika. Dao mu je za sliku pet kruna i to je početak Miškove slikarske karijere. Ne smije se podcjenjivati skroman iznos od 5 kruna, jer je Miško u ono doba mogao za 5 kruna kupiti dobre cipele, pa i čitavo odijelo.

Slika je bila izvješena u izlogu trgovca Wagmeistera. Opazio ju ondašnji župnik g. P. i čuo, da ju je naslikao njegov župljanin Miško, koji je međutim već izučio stolariju. Za blagoslova kuća o Božiću pozove taj župnik Miška k sebi u župni dvor, da slika njega, majku mu i ujaka Torbara, pokojnoga ravnatelja realke i naučnoga radnika. Miško se odazove pozivu, izradi po fotografiji Torbara, nabavi čak i okvir za 10 kruna. Kad je sve pokazao ocu, priprosto ali bistro seoskom tesaru, zapita ga on, koliko misli dobiti za sliku. Najmanje 25 kruna odgovori Miško. »Varaš se, sinko, ne poznaš ti g. P.« reče otac. I uistinu je dobio samo 5 kruna, a okvir nije platio ni g. P. ni Miško. Uza sve to se g. P. hvalio, da je mecena, ako ne baš kao Strossmayer, ali je ipak mali mecena. Miško mu je sam najljepše osporio mecenstvo s riječima: »Kad za sliku dajete 5 kruna, onda ste izrabljivač, a ne mecena«.

Ipak je ostao u župnom dvoru i slikao župnika i majku mu po prirodi, iako je katkad i gladovao. Ako župnika nije bilo kod kuće, kuharica nije pripremila ručka, pa je Miško s kapelanom prazna želuca filozofirao u bašči. Sam se župnik zgrozio nad škrtosti kuharice, kad je našao čitavu tortu pljesnivu i povikao: »Eto, od same je škrtosti pustila da propadne torta!« Kuća je bila puna svega, a ipak su gladovali.

Domišljati Miško nađe brzo izlaza iz tog očajnog položaja. Na tavanu nađe u ječmu domaće kobasice i kad bi god ostao bez ručka, uzeo je koju kobasicu i kruha, otišao u podrum i jedući kobasicu zalijevao je dobrim vinom. Sad je lako sit filozofirao s gladnim

kapelanom. Savjest mu je zbog kobasica bila spokojna, jer za sliku majke g. P. nije dobio nikakve plaće, iako je slika vrlo lijepo uspjela. Namjesto plaće dade mu župnik slikati sv. Vida za glavni oltar u crkvi u Brdovcu. Slika je bila preko dva metra visoka i metar široka, pa je Miško s pravom računao, da će dobiti 100 kruna. Poznajući međutim škrtošć župnikovu, sam je u sebi putem spuštao cijenu i zatražio 70 kruna, a dobio jedva 50 kruna. Uza sve to se g. P. i dalje hvalio, da je Miškov mecena...

Cuo to trgovac Leitner u Zaprešiću i pozvao Miška k sebi, da slika njega, ženu mu i kćer. Tu je Mišku pala sikira u med, jer je imao dobru hranu, bio lijepo pažen i dobro plaćen. Za tri je slike primio 90 kruna — za njega čitava imovina. Pored toga je doživio šaljivu uzbunu u selu. Pročulo se u selu, da brijač već osam dana brije Leitnera te se svijet skupljao pred prozorom, da vidi tu neobičnost. Miško je, slikajući portret Leitnerov, sjedio kod prozora te su ljudi vidjeli naslikano lice i ruku, kako kistom vuče po slici, pa su u svojoj neukosti mislili, da to brijač maže trgovca sapunom i brije.

Kad je primio novce, odlučio, da pođe na more, u Dalmaciju, zajedno s Rendićevim sinom, bohemom, kakav je i sam bio. Rendić je trebao da u Dalmaciji ubere neke novce za svoga oca, ali je ostao praznih ruku. Ispočetka, dok je bilo novaca, bilo im je još kako-tako, prema talijanskoj: *Fin' che dura, non paura*, ali doskora je bilo kojekako. Poslije dužeg lutanja, vezana sad s gladovanjem sad sa čašćenjem, vrate se naša dva umjetnika gladni u Zagreb. Miško je ipak donio pet slika i izložio ih kod Bothea. Ljudi su slike gledali, pohvalno o njima govorili, ali nitko ne kupuje, jer još ne poznaju Miška kao slikara. Pokojni Grund kupi 3 slike za 5 kruna.

Tako je Miško proživljavao časove sreće, zanosa i zadovoljstva, ali i bijede, borbe za kruh i samoprije-gora. Bio je čista bohemska priroda. Ako mu je bilo

dan danas dobro, nije mislio na sutra. To dokazuje i ova zgoda. U susjednoj Miškovoju župi Pušće slavio se god crkve. Tu se poslije svečane mise nađu u velikom društvu kod puna stola g. P. i Miško. Gosp. P. kuje u zvijezde Miška, opjevava njegov život i rad te predloži, da se za njega skupljaju dobrovoljni priloz, ali Miško to odbija. Bio je sit i zadovoljan, pa nije htio, dá gosp. P. bude mecena za tuđi račun. A svaka bi mu pomoć bila i te kako dobro došla, jer je u ono doba češće bio gladan nego sit. Otkako je počeo slikati, bio je pored toga obično i bez gaća. Nemaјуći novaca za platno, parao je nove gaće, što je dobivao od kuće, i upotrebljavao ih za slikanje.

U borbi za umjetnost i kruh jačala ga je njegova prirodna filozofija. Sam je sebi govorio: kako danas dolazi zlo, tako može sutra doći i dobro.

Da namakne sredstva za život, primao se svakog posla, stolarskog i slikarskog. Zimi je slikao kulise za diletantska društva, dekoracije za zabave i slično. Upoznao se i sa slikarima Crnčićem i Čikošem, koji su mu dopustili da posjećuje njihovu privatnu školu. Kako su đaci sami plaćali modele za slikanje, nije on mogao redovno dolaziti, jer nije imao ni za kruh, kamo li za model.

Kad se domogao kakve svotice novca, kupovao je i knjige. Još kao šegrt prijateljevao je s đacima srednjih škola, a kako je bio bistar, pjesnički nastrojen i već prilično načitan, izrađivao im je domaće hr-vatske zadaće.

Ogledao se i na pjesničkom polju. Pjesme su mu bile tiskane u »Vjernom drugu«. Za dnevnik »Hrvatska« napisao je uoči 30. travnja pjesmu o Zrinjskom i Frankopan, koja je odmah sutradan i tiskana. Kad je došao k tadašnjem uredniku Grškoviću, ovaj je najlaskavije govorio o pjesmi i o njegovu talentu, ali kad ga je pitao, da li studira pravo ili filozofiju, Miško mu odgovorio, da »studira tišlariju«, nije više pjesmu dobro »ispjevao« nego »napravio« i nije mu

dao nikakva honorara. U »Hrvatskoj« je izašla i jedna njegova pripovijest, a pjesma »Sudbina izdajice« izašla je ne samo u »Glasu naroda«, nego su je, šta više, prešampale i »Narodne Novine«.

Najviše je kao pjesnik zaradio jednom pjesmom po narudžbi. Litografsko preduzeće u Pragu tražilo je na hrvatskom jeziku čestitku dimnjačara k Novoj godini u obliku pjesme. Ponudu za pjesmu poslalo je preduzeće našem Narodnom kazalištu, gdje je bilo više Čeha. Kazališni slikar Trnka preda ponudu Mišku, jer je znao, da Miško i piskara. Miško složi pjesmicu od osam kitica i zatraži 10 filira po retku, što bi iznosilo 3 krune 20 filira. Svetica skromna, ali Srijemac kaže: »Dobro keru, kad muhu uhvati; ne ostane natašte«. Čekao je dugo, vrlo dugo.

Jednoga jutra, kad već dva dana nije ništa jeo i prazna želuca razmišljavao o životu, o dobru i zlu, trgne ga iz razmišljanja glas listonoše. Donio mu je 25 kruna kao honorar za pjesmu. Platilo je stan, kupio odijelo i ljudski se najeo!

Proživljujući ovakve svijetle, a još češće tmurne časove, dočekao je otvorenje Više škole za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, iz koje se razvila današnja Slikarska akademija. Između mnogih kandidata sa svjedodžbom srednje škole pa i univerze javi se i nekadašnji šegrt Miško bez ikakve školske svjedodžbe. Božanski mu je umjetnički dar i cjelov muze više vrijedio nego sve svjedodžbe, jer je zadatke na prijamnom ispitu bolje riješio nego mnogi sa srednjoškolskom maturom. San se njegov ispunio i Miško se božanskim darom i zamjernom istrajnošću svojom svrstao u red naših najboljih umjetnika.

I sudbina je eto odredila, da baš on pođe sa mnom na put. Priredio je izložbu, na kojoj je prodao slikâ za 28.000 dinara, jer se onda još nije znalo za krizu, strpao u džep novce i tjeraj sa mnom na more. Namjeravali smo lađom izravno na Siciliju, ali lađa nije

kretala na određeni dan, pa smo morali s drugom lađom s Rijeke do Ankone, a onda željeznicom nadomak Sicilije. Zadržali smo se samo jedan dan u Napulju, da se odmorimo i ojačamo božanskim nektarom *lacrime Cristì* s Vezuva i odmah krenuli dalje, jer je i Miško već poznavao sjevernu i srednju Italiju.

U 8 sati navečer prenosi nas skela, trajekt, *ferry boat*, iz gradića Villa San Giovanni na kalabrijskoj obali u Messinu preko morskog tijesna. Parna skela prenosi preko tijesna ne samo ljude nego i krcata željeznička kola. Na takvim sam skelama prelazio zajedno sa željezničkim kolima bez silaženja preko Istočnoga ili Baltičkoga mora iz Warnemünde u Njemačkoj u 42 km udaljeni Gjedser u Danskoj i opet iz Danske preko Kattégata od Helsingöra do Helsingborge u Švedskoj.

More je u Mesinskom tijesnu uzburkano, valovi zapljuskuju preko palube parne skele. S jedne i druge strane tijesna strše kao sablasti tamni šiljci sicilskih i kalabrijskih brda; na jednoj i na drugoj obali titraju hiljade električnih sijalica, kojima se pridružuju sjajne zvijezde na modrom svodu nebeskom.

Messina je grad ruševina i baraka, grad, koji se tek oporavlja od teške katastrofe od 28. prosinca 1908., kad je potres razorio devet desetina kuća, a od 120.000 stanovnika našlo je smrt u ruševinama 84.000 U čitavoj potresnoj zoni postradalo je oko 150.000 ljudi.

Već kod same pomisli na tu strahotu zadrhće čovjeku srce i pamet mu stane, kako je tek moralo biti onim nesretnicima, koji su toj strahoti gledali u oči, a pogotovo onima, koji su je proživjeli te slušali i gledali očaj, muke, plač, krv, smrt!

Rano zimsko jutro. Sobe bez peći. Sve još spava. U 5 sati i 20 minuta začuje se tutnjava, zemlja se potrese, more se diže, ruše se zidovi i krovovi, kuće i crkve. Za 28 sekunda sav je grad žalosna ruševina,

iz koje se čuje stenjanje, plač, jauk... smrt slavi svoju slavu! Potresu se pridružio požar na sve strane, a pošto je potres razorio i vodovod, bilo je spriječeno gašenje i otežčano spasavanje. U pomoć su pritekale ratne lađe talijanske, ruske, njemačke, engleske i francuske.

Kod pretraživanja ruševina nailazilo se na strašne slike. Majka s razmrskanom glavom drži u naručju dijete, koje bi se bilo spasilo, da je mogla doći brza pomoć; djevojka u noćnoj košulji s razbarušenom kosom leži na podu, ugušio je dim: nije imala izlaza iz ruševina; mladić leži u krevetu zasut gredama i opekama, glava mu je slobodna, ali se ne može maći te ispusti dušu od muke i gladi... Na sve strane grozota i strahota!

Kad se 9. studenoga 1880. Zagreb malo potresao, pisalo se o katastrofalnom potresu, pa i danas se još na obljetnicu piše o tim strahotama, a uistinu se srušilo samo nekoliko dimnjaka, popucali nešto zidovi, a jače je stradala samo katedrala, crkva sv. Katarine i dvije-tri kuće. Ljudi su od straha bježali iz Zagreba, spavali u kočijama na Jelačićevu trgu, a u Messini je stotina hiljada ljudi stradalo životom, potresi su tamo i danas česti, pa ipak ljudi mirno legnu u krevet.

Za stradalnike u Messini i okolici sabiralo se po svoj Evropi, te su za preostale stanovnike podignute drvene kuće, barake, koje još i danas čine čitave gradske četvrti: Giostra i Mosella imaju samo barake, oko kojih vrve djeca kao pilići. Potres je ipak poštediti crkvicu San Giuseppe s bogato ukrašenom nutrašnjošću, zatim Fontanu di Orione, umjetnički izrađen bunar sa statuama, koje simbolički prikazuju rijeke: Tiber, Nil, Ebro i potok Camaro, a nešto dalje Fontanu di Nettuno sa statuom Neptuna i sirena Scille i Karibde.

Potres se osjetio daleko naokrug, gotovo po svoj Siciliji, na Malti, u Napulju i čak u našem Kotoru. Katastrofalna zona potresa bila je elipsa s većom osi

od 30 km i s manjom od 20 km., a epicentar je bio u samom tijesnu između Messine i Reggio. More se u tijesnu dizalo kao gejziri i preplavljivalo obalu. U Messini se diglo za 2.30 m, u Reggio 3.50, a u mjestima Giardini i Riposto čak 6 m. Vulkan Etna i Stromboli, iako su dosta blizu, nisu pokazali nikakva jačeg djelovanja.

Od potresa je najviše postradala Messina, jer je grada kuća bila u velikom dijelu od okrugla kamena bez čvrste veze; temelji su bili plitki, a grad je od velike česti izgrađen na naplavljenom tlu. Danas se u Messini smiju graditi kuće samo do visine od 10 m, dakle samo jednokatnice. Dvokatnice su samo neke javne zgrade, ali imaju željeznu konstrukciju. Lice je obnovljenoga grada zbog toga jednolično, dosadno, iako mu je položaj vrlo slikovit, jer se rastegao uz morski tjesnac i na pristranku pitomih brda Monti Peloritani.

Sredinom grada vodi široka ulica Viale San Martino s trgom Piazza Cairoli, koji se čini mnogo većim, jer ga okružuju niske kuće. Druga je glavna ulica Via Garibaldi, od koje vijugaju ulice uz pristranak brda, odakle je lijep pogled na čitavo morsko tijesno, uz koje su se nanizala bijela seoca i gradovi između bujnih bašča s palmama, narančama i golemim bodljikavim agavama.

Messinski je tjesnac na vratima Tirrenskoga mora, između Cap Peloro i Torre Cavallo, samo 3.285 m širok. Tijesnom struji voda brzinom od 9 km na sat iz Tirrenskoga u Jonsko more i obrnuto. Voda je svojom snagom podrovala kamenitu obalu i načinila podzemne špilje i ponore, pa zbog toga nastaju jaki virovi pogibeljni za manju brodicu. Najveći su virovi, *garofali*, Scila i Haribda, koje su opjevali Homer i Vergilije, te je općeno poznata rečenica: *Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charibdim*. Scila je na kalabrijskoj, a Haribda na sicilskoj strani tijesna.

Strahote Haribde opisuje vrlo živo Schiller u pjesmi »Der Taucher«. Pjesma priča, da je kralj bacio u vir zlatni pehar, koji će darovati onome, tko ga iznese iz vode. Nađe se smion mladić i baci se u vrtlog, koji ga odmah proguta. Sve sa zebnjom čeka, hoće li se mladić vratiti. Poslije duga vremena vrtlog izbaci mladića na površinu vode i on sretno ispliva s peharom u ruci te ispričivjeda kralju, kako je u vrtlogu strašna buka, jer bujice struje užasnom snagom iz morskih dubina i ponora te voda upravo urla. Pehar je mogao naći i iznesti samo zato, što zbog jakih struja i protustruja nije pao na dno nego se zadržao na koralnom grebenu.

Kralj mu dade pehar i reče: »Dat ću ti i ovaj prsten, urešen dragim kamenjem, ako ponovo izneseš iz mora zlatan pehar i ispričaš, kako je na dnu vrtloga.« Povrh toga mu obeća i svoju kćer za ženu. Mladić se ponovo baci u vrtlog, iz kojega više nije izišao.

LJEPOTE I STRAHOTE ETNE

Dva orijaška prirodna stražara, iako malo podalje, stoje pred ulazima u Messinsko tijesno. Stoje bez puške i koplja, samo im se glava vječito dimi. Pred sjevernim je vratima vulkan Strómboli, a pred južnim Etna. Strómboli je ne samo stražar, nego i prirodni svjetionik, jer se noću redovno zapaža rumenilo i žar iznad njegova kratera. Visinom svojom od 926 m Strómboli je samo maleno, na more odlutalo, čedo najvišeg evropskog vulkana Etne.

Najljepši je pogled na Etnu iz Taormine, bisera u kruni prirodnih krasota Sicilije, stjecište stranaca iz svih krajeva Evrope pa i daleke Amerike. Vožnja je željeznicom od Messine do Taormine prava naslada. Bijela seoca u novom ruhu poslije potresa od god. 1908., lijepe vlasteoske kuće, okružene zelenim baščama, u kojima vise zlatne naranče kao žarke žarulje, a čempresi na jutarnjem povjetarcu sagibaju svoje vrške kao klasovi pšenice. Na tijesnu valovi pletu čipkaste mreže, poigravaju ribarske lađe, a onamo na kalabrijskoj strani bjelasa se obnovljeni Reggio.

I kad se Messinsko tijesno proširilo i sljubilo s Jonskim morem, iskršava pred nama gradić Taormina na uskoj visoravni 200 m iznad mora. Željeznička je stanica za Taorminu seoce Giardini. Miško je želio, da se smjestimo kod mora, a ne u samoj Taormini, pa smo odsjeli u priprostom hotelu »Roma« u Giardini. Vlasnica hotela, veoma krupna žena nasmijana lica, dobroćudna »debela mamica«, ima gostionicu i malenu trgovinu. Kad je Miško zapazio, da ima lijepe ribe, da je vino upravo bogovsko, razigrali smo se i raspo-

jasali, kao da smo gdje god u Vlačkoj ulici u Zagrebu. Uz dugačak smo stol sjedili zajedno s domaćim ljudima, zajedno smo jeli, zajedno pili, kao da smo iskonski drugovi. Oni nam toče svoje vino, a mi im uzvraćamo. Naše im cigarete neobično pričaju, ne mogu nasmagati riječi pohvale. Miško je po svojoj prirodi škrt na riječima, ali se ovdje tako razglagoljao i razigratio, da nam je dobar dio noći protekao u šali i smijehu, a debela mamica gladila mu od dragosti kosu.

Ja sam za najživlje pjesme i smijeha skoknuo u prvi kat, da vidim sobu, gdje ćemo prenoćiti. U sobi je pet kreveta. Ta krcatost kreveta, začudan zadah, sumnjiva bjelina krevetskoga namještaja, bude u mene i pored sve razigranosti neko nepovjerenje i zapitam nešto od šale, nešto od zbilje, nema li možda noćnih šesteronožnih životinja. Debela mamica cikne nato, kao da ju je guja ujela, viče i lomata rukama, jezik joj se razvezao, nema ni točke ni stanke, a iz bujice riječi razabirem samo »cimici« i »pulizia«, te dvije riječi ponavlja stotinu puta. Uvrijeđena je, ograđuje se i protiv same pomisli, da bi kod nje bilo stjenica i da bi čistoća bila sumnjiva. Kako smo bili razigrani ugodnim društvom i omamljeni jakim vinom, spavali smo slatko, kao da smo u najsjašnjem krevetu sa zlatnim zavjesama. Kad sam se ujutro digao i pogledao plahu, vidio sam tragove krvave noćne borbe s nepoželjnim šesteronožnim drugovima. To je uistinu bio vrhunac *pulizie*, čistoće...

Sutradan smo se smjestili u priyatnom hotelu »Isola Bella« uz more, gdje smo se kupali i u pijesku valjuškali, jer smo sa tri koraka bili iz sobe u moru. Ujutro nam je sjajno sunašce, što se okupano i svježije dizalo iz mora, zlatnim svojim zrakama kucalo na prozore i pozivalo, da uživamo u božanskoj prirodi. Na zidovima mnogih gostionica čitamo:

*Al sole, che splende, buon vino si vende,
Venite pronti pria che tramonti.*

To u sličnim stihovima znači:

*Na suncu, divno što sjaje, dobro se vince prodaje,
Tu neka svatko se nađe, prije no sunašce zađe.*

Sve nam je ovdje po volji, samo su komarice nesnosne i bezobzirne. Velike su, veće od naših i tamnije boje. Gotovo žalim, što nemam rep, da se branim od tih krvopija!

U Taorminu se za pola sata popnemo putem, ali se može i glatkom zavojitom cestom, otkud je dalek pogled na Kalabriju i na Jonsko more, koje je Odisej preplovio na svojoj splavi od Sicilije do Grčke. Čitava Taormina ima samo dvije uzdužne ulice, od kojih je glavna Corso Umberto I. i nekoliko vrlo kratkih poprečnih ulica. Korzo je pun trgovina antiknih predmeta i domaćih čipaka te luksuznih hotela.

Ovdje sam se čudom čudio gledajući u kapucinskoj crkvi neobičan za nas vjerski obred. Na dan San Andrea bila je krizma, a krizmaj se djeca i od četiri godine, rijetko je koje odraslije dijete. Posred crkve poredane su stolice, na kojima stoje sitna djeca za krizmu. Slika posve oprečna onoj kod nas, gdje je kumče kadgod veće od kume i gdje se djeca u školi dugo spremaju za taj vjerski čin.

Biser je Taormine stari grčki teatar, *il Teatro Greco*. To je golema građevina od kamena i opeke 214 m nad morem. Opeka je mnogo veća od naše. Na pročelju, okrenutu prema Etni, dobro su još uzdržane prostorije za glumce i spremišta različitih potreština, a u sredini su ostaci pozornice, koja je prema golemosti zgrade vrlo malena i uska. Pred pozornicom je veliki prostor za gledaoce, ali su gotovo nikakvi ostaci sjedala, vidi se samo trava i kamen. Straga su ostaci zida natkritih loža i galerija. Krov je držalo 45 granitnih stupova, kako se razbira po preostalim krnjim stupovima.

Stojim na tim razvalinama, a misao moja leti u drevnu prošlost dočaravajući mi glumce u antiknom hitonu i himationu ili togi s kacigom ili vijencem na glavi, kako recitiraju koju pjesmu s patosom kao naš nezaboravljeni Fijan ili prikazuju koju antiknu dramu Sofokla, Eshila, Euripida i oduševljavaju hiljade gledalaca, dok oči moje hvataju neizrecivo bogatstvo krasota, što ih je priroda ovdje obilatim rukom sasula kao dar svoj. S jedne je strane nepregledno Jonško more, a s druge Etna, od polovice sva u snijegu s dimom, koji se s vrška diže i ravnom crtom ide k moru. Dim je sada bijel te se iz daljine čini, da se snijeg diže i u obliku dima pliva u zraku.

Iznad Taormine leži vrlo slikovito selo Castello Mola na strmu usku brdu 635 m iznad mora. Izletnici se u Mola penju obično na magarcima, jer je put dosta strm i težak. Ali je takvo jahanje neugodno i neudobno, jer magare je magare, uščudi se i stane te ga treba nemilo udarati, dok krene, ako nije iza njega gonič, koji ga jednako bocka straga. Gledam, kako jedan šaljivdžija Nijemac moli magare sad njemački sad talijanski, ali ono ne će pa ne će naprijed, a on ne htijući da ga bije, side s njega, obuhvati ga oko vrata i povuče tepajući mu u šali, da ga udobrovolji. Iz Mola je pogled još veličanstveniji nego iz Taormine, a najsnažnije privlači oči Etna s bijelim djevičanskim haljetkom i s crnim nogama, protkanim bjelelinom seoca i gradova. I glava joj je crna, jer je snijeg otopila para, što dolazi iz kratera. Jasno se vidi, da je krater nešto niže od vrha.

Etna je veličanstveno djelo prirode, rječit dokaz njezine velesile i tajanstvenosti. Ljudi, slabi stvorovi prirode, ne mogavši dokučiti tu velesilu, a nošeni svojom maštom, pripisivali su sva prirodna djela nekim natprirodnim bićima: kiklopima i divovima.

Na podnožju Etne, između Messine i Katanije, strši iz mora kod mjestanca Aci Castello sedam otočića, koje zovu *Scogli dei Ciclopi*, Kiklopski otoci. Crne su

to i gole kamene stijene, od kojih su tri nalik na tornjiće. Zbog čudnovata oblika savila se oko njih još u najdavnije davnine priča o njihovu postanju. Homer u svojoj Odiseji kazuje, da je te otočiće, to kamenje bacao za Odisejem Kiklop Polyphem, div s jednim okom usred čela, kad mu je Odisej, da spasi sebe i drugove svoje, kolcem izbio ono jedno oko i pobjegao na more na svoje splavi.

Pored tih otočića ima na obali silnog kamenja crne boje, a različna oblika, što je sve pojačavalo vjeru starih Grka, da su to djela divova. Na jednoj takvoj kamenoj hridini, koja se protegla u more i koja je jednako crna i tajanstvena kao otočići, sazdan je kašteo, sada već ruševina, od koga je mjestancu ime *Aci Castello*. Jedan se od onih sedam otočića zove: *Isola d'Aci*, a blizu je tu potok Aci i kupalište sumporno-slane vode *Acireale*. Ime Aci zavito je pričom, da je Acis bio ljubimac nimfe Galateje, pa da ga je Kiklop Polyphem, kao svoga takmaka u ljubavi, ubio, a Galatea ga pretvorila u potok.

I brda dalje od obale crna su i kamenita, ali ne više gola nego lijepo obrađena. Nije to običan kamen, već je to lava, koju je Etna izbacila iz utrobe Zemlje u drevnoj davнинi. Bujna mašta naših praotaca stavljala je i to djelo prirode u ruke svojih bogova i divova. Po njihovu je vjerovanju čunjasta gora Etna bila kovačnica Kiklopa i boga vatre Hefaista ili Vulkanu. Te je vjere starih Grka i Rimljana nestalo, ali je ostala kovačnica, a dim što vječito izlazi iz kratera Etne, svjedoči o djelatnosti u nutrašnjosti Zemlje.

Dok je posljedica te djelatnosti samo dim, ljudi to i ne primjećuju, ali ispod Etne obala morska u dužini od preko 50 km živi je svjedok vatre i vrenja pa kadgod uzavre takvom snagom, da iz nutrašnjosti izbacuje kamenje kao žitku masu, koja teče i valja se niza strane na kilometre daleko. Ništa je ne može spriječiti, sve ništi, obara i zakapa. To se ponavlja često, zbiva se i u najnovije doba, a opet ljudi ostaju ovdje

i s nekom čežnjom, a ne zebnjom pogledavaju na Etnu, ponosnu i silnu. Njezina se golemost jače ističe zbog toga, što je osamljena i što se diže izravno od mora.

Svi vulkani mijenjaju svoju visinu poslije svakog jačeg izbacivanja, pa tako i Etna. Prema mjerenju u god. 1865. imala je visinu od 3313 m, a god. 1900. samo 3274 m. Pored mijenjanja visine mijenja ona i oblik, jer se za erupcije iznenadno otvore novi krateri, narastu nova brda od lave i tako ima Etna samo na oko oblik čunja, a uistinu je na tom čunju više brda ili čunjića, koji su na Etni što i čirovi na tijelu.

Izbacivanja su Etna bila česta. Historija broji 80 erupcija, ali je taj broj odviše neznatan, kad se zna, da je u 19. stoljeću bilo 19 erupcija. Koliko je poznato, bila su najstrašnija izbacivanja god. 396 prije Isusa, 1169., 1329. i 1669. poslije Isusa. Lava za izbacivanja ne teče uvijek naglo. God. 1886. tekla je prema gradu Nicolosi ispočetka brzinom od 50 do 60 m na sat. Narod je u očaju, gledajući golemoj opasnosti u oči, išao u procesiji do mjesta Altarelli i molio Boga, da zaustavi lavu, koja je počela teći 18. svibnja. Biskup iz Katanije rasprostro je 24. lipnja velo sv. Agate kod Altarella, da ublaži lavu. I kad je 27. lipnja lava dospjela do Altarella, obišla je povišeno to mjesto i u dva kraka tekla dalje prema gradu Nicolosi, gdje se napokon 4. srpnja ohladnjela pred prvim kućama grada.

Lava nije tvrda kao željezo ili kamen, već je šupljikasta i dade se sjeći i drobiti pa se marljivim radom dobiva od nje izvrsna zemlja. Pristranci su Etna načikani selima i gradovima sve do visine od 1000 m, a tako su gusto naseljeni, da na jednom četvornom kilometru stanuje 500 ljudi, u trokutu Katanija, Nicolosi, Acireale čak i 1200. Računa se, da je količina lave, izbačene god. 1908., iznosila 540.000 m³, god. 1865. oko 420 milijuna, a god. 1669. oko 1000 milijuna.

Oko Etna ide željeznica *circumetnea*, s koje je krašan pogled na dolinu oko Etna, na more i na brda naštrane Sicilije. Prolazi više puta lavom, a diže se kod gradića Maletto do visine od 974 m.

Uspón na Etnu ljeti nije odviše težak, jer do grada Nicolosi na visini od 698 m vodi dobra cesta, a dalje su skloništa: Casa del Bosco 1438 m i Casa Cantaniera 1880 m i napokon Osservatorio 2942 m ili Casa Etna. Zimi je uspon mnogo teži, pa i pogibeljan, te ni vodiči ne će da vode, jer zbog visine i blizine mora nastaju nagle i strašne snježne vijavice, a u skloništima nema opskrbe kao u Alpama i drugim planinskim kućama. Od Nicolosi do vrha ima oko 8 sati penjanja, dakle kao od naše Mojstrane na Triglav.

I sama pomisao na strahote Etna i vulkana uopće užasna je i jezovita, a kad se pridruže i strašne činjenice, osjetimo se malenima i nemoćnima prema svemiru prirode. Grad Katanija dosta je udaljen od vrha Etna, pa ipak je za jedne erupcije lava dospjela u sam grad. Tekla je puna 24 km i tek utječući već u samo more ohladnjela je, ali ostavila žive svjedoke. Nekoć ravne ulice postale su brdovite zbog naslage lave, koja je i luku znatno smanjila. Gradina Castello Ursino s okruglim kulama bijaše nekoć do mora, a danas je odijeljena od mora s nekoliko ulica.

No lava nije tako strašna za Kataniju, jer dok se dovalja do grada, ne može teći naglo, ohlađuje se prevlađujući put od 24 km, ali su tim strašniji potresi. God. 1693. potres je grad sasvim razrušio kao Messinu god. 1908. Na ruševinama se podigao novi grad, koji ima danas nešto više stanovnika nego Zagreb. Lice je Katanije dosta neprijatno, kuće su crne, ulice dosta prljave, jer njima gaze čopori koza, dognanih u grad zbog mlijeka, a muzu ih na ulici.

Neobično mnogo ima crkava, a napose udara u oči, što su i po dvije jedna do druge ili jedna nasuprot druge. Među njima su najveće katedrale i crkva Sv. Nikola zvana i Benedetto. Pred katedralom je fon-

tana sa slonom izrađenim od lave, a na njemu je granitni obelisk, koji potječe iz Egipta. U katedrali su moći sv. Agate, koje svake godine u veljači nose mladici u svečanoj povorci gradom. Djevojke tom prilikom sakriju lice i samo jednim okom žmirkaju na momke. To je u neku ruku snubljenje. U katedrali je sahranjen i slavni muzičar Bellini.

Katanija je uopće grad Etne i Bellinija. Kuće su i crkve, pločnici i ograde od lave s Etne, a najljepši spomenik kao i kazalište zahvaljuju svoje postanje Billiniju, koji se rodio u Kataniji i dao svome narodu nekoliko opera. Na Piazzii Stesicoro podignut mu je god. 1882. krasan spomenik. Slavni muzičar sjedi, a niže njega su četiri statue u naravnoj većinini iz glavnih uloga njegovih opera. Njegovo počivalište u katedrali označuje jednostavna mramorna ploča s napisom: Bellini i urna, na kojoj su divni stihovi: »*Ah, non credea...*« iz njegove opere »Sonnambula«.

U Kataniji je i vrlo lijep, iako malen, Giardino Bellini, s bujnim zelenilom i vodoskocima. Maleni su vodoskoci uređeni za gašenje žeđe. Tanak stup vode nježno skače oko po metra visoko. Prideš k njemu, otvoriš usta i gutaš po volji. S higijenske su strane ovakvi javni bunari vrlo podesni, jer sprečavaju bolesti. I u zagrebačkom su Tuškancu bili slični vodoskoci, ali su odmah bili i pokvareni i sad su samo svjedoci poratne »pitomosti« naše mladeži.

U crkvi sv. Nikole, koja je građena u vrlo izrazitom baroknom stilu, pokazuju orgulje sa 2916 sviralica ili cijevi. Za poznavaoce orgulja nije to nikakvo čudo-vište, jer u Rimu i Messini ima orgulja sa 5000 sviralica, a u pariskoj crkvi Saint Sulpice su orgulje sa 7000 sviralica.

DIONIZOV GRAD SIRAKUZA

Grad Sirakuzu na Siciliji proslavio je veliki Schiller svojom himnom prijateljstvu i vjernosti u pjesmi »Die Bürgschaft«. Tirjanin Dioniz I. ili Stariji obogatio je grad sjajnim i golemim građevinama i učvrstio zidinama, a bio je pored perzijskoga kralja najmoćniji vladar onoga doba. Iako su stare građevine i gradske zidine danas samo ruševine, pričaju o kulturi i barbarstvu, o poeziji i zvjerstvu onoga doba te o neka-dašnjoj moći i slavi.

Dok se u t e a t r u pjevalo, sviralo, glumilo i deklamovalo te poticalo na patriotizam i na rat, u neposrednoj su se blizini, u a m f i t e a t r u, ubijali gladijatori ili se borili kršćani i robovi s divljim zvijerima; a između teatra i amfiteatra, u *Ari*, zapravo klanonici, prinosile su se bogovima hekatombe, žrtve od sto volova u jedan mah; u nedalekoj pak l a t o m i j i, kamenolomu, uzdisale su i jaukale od muke hiljade robijaša i zarobljenih ratnika.

Sirakuza sa svojih pol milijuna stanovnika bijaše u ono doba najveći grčki grad i takmac Rima i Kartage. Neprestani su ratovi, klanja i otimačine, smanjili taj pômilijunski grad na obični gradić i danas broji toliko otprilike stanovnika kao naš Osijek.

Za svoga cvjetanja grad je zauzimao golem prostor dijeleći se na grad na otočiću Ortygia i na kopneni grad, koji je Dioniz učvrstio orijaškim zidovima. I staru luku, danas Porto Grande, zatvorio je s morske strane zidom, a sam ulaz u luku gvozdenim verigama.

Kažu, da je 60.000 radnika sa 6000 pari volova za 20 dana sagradilo pet i pô kilometara dugačak grad-

ski zid. Kamene su građe, istina, imali dosta u samom gradu, kako to svjedoče latomije, radna je snaga u doba tiranstva bila prisilna, besplatna, ali je uza sve to zagonetno, kako su se mogle izvesti tolike građevine za tako kratko vrijeme. I kod današnje napredne tehnike teško bi bilo izvesti tako gigantsko djelo za 20 dana.

Danas je grad Sirakuza uglavnom na otočiću, koji je s kopnom spojen uskim mostom Ponte Nuovo. Otok je dug 1600 m, širok 500—800 m, a protegao se u more kao jezičac i zatvara izvrsnu prirodnu luku. Svojim je položajem mnogo nalik na španjolski grad Cadiz, samo je Cadiz dvostruko veći, a i luka mu je prostranija. Oko mosta, gdje su nekoć bile utvrde, danas se prostor proširuje s kopnene i s otočne strane i tu se podiže novi grad, jer sam otočić već je potpuno izgrađen. Ulice su u gradu uske, kamenom popločene, tek neke šire imaju asfalt. U nutrašnjosti su dva trga: Piazza Archimede s fontanom i Piazza del Duomo s katedralom i muzejem.

Katedrala je na temeljima grčkog hrama božice Atene u dorskom stilu. U jednu su stijenu uzidani dorski stupovi hrama, što se vrlo jasno zapaža, a i u nutrašnjosti ima stupova iz pretkršćanskog doba. Među ostalim se crkvama ističe Collegio s vrlo visokim portalom, a čitava se zgrada izdaleka čini kao kakva kula, a ne crkva i diže se nad sve druge zgrade. U Via Diana, nešto niže od lica ulice, ostaci su Artemidina hrama. Rimljani su božicu Artemidu zvali Diana, pa se po njoj i ulica zove Via Diana. Hram je otkriven god. 1862., a drži se da potječe iz šestog stoljeća prije Krista. Stoje još dva potpuna dorska stupa, a od ostalih se stupova vide samo temelji.

Najljepši je dio grada Foro Vittorio Emanuele II., šetalište uz more s dvostrukim redom vazdan zelenoga drveća s neobično bujnim i gustim krošnjama, koje daju ljeti debeo hlad i ugodno odmorište. Kod »kapitanerije« se proširuje u malen park s poprsjem Gari-

baldija i sa statuom sirakuškog sina Arhimeda, rođenog oko god. 287 pr. I. Slavni taj matematičar izumio je, kažu, neku vrstu ogledala, kojim je mogao zapaliti lađu u velikoj daljini. Na spomeniku je prikazan s tim svojim izumom u desnoj ruci, dok je lijevu savio nad oči, kao da gleda, odakle dolazi neprijateljska brodica. Svakomu je srednjoškolcu poznato, kako je Arhimed trčeći ulicama Sirakuze gol vikao: *heureka*, pronašao sam. Kupajući se, pronašao je fizički zakon: Tijelo, potopljeno u vodu, gubi od svoje težine, kolika je težina istisnute vode.

Iza Arhimedove statue je vrelo, Fontana Aretusa, o kojem su pjevali Pindar i Vergilije. Aretusa bijaše nimfa božice Diane. Po vjerovanju starih Grka progonio je nimfu Aretusu Alfej, potok u Elidi u Grčkoj. Nimfa skoči u more, prepliva Jonsko more i pojavi se na otočiću Ortigia kao vrelo. Alfej pođe za njom, izroni također na otočiću Ortigia i pomiri se s njom pomiješavši slatku vodu vrela sa slanom. — *Se non è vero...*

Sa šetališta Foro Vittorio Emanuele i paralelnog nešto višeg Passegio Aretusa čaroban je pogled na Etnu u zimskom bijelom ruhu i na more, što se jednako razgovara s obalom. Sad šapće, kao da priča svoje tajne, sad opet buči, pjeni se, kao da se ljuti na obalu, što je tako čvrsta, te na čovjeka, što mu hoće svojim izumima da zagospodari.

Znamenitosti stare Sirakuze stoje izvan današnjega grada. Odmah preko mosta na nekadašnjem trgu Agora, gdje su se držale narodne skupštine kao i u Ateni, ima više stupova, svjedoka stare veličine. Strance najviše privlači *Teatro greco*, velebna građevina, nalik na teatro u Taormini, ali je znatno veći, jer mu je diametar 134 m. Od pozornice i od prostora za glumce izdržali su još samo temelji. Između sjedala, isklesanih od stanca kamena, širok je hodnik, gdje su neki nečitljivi u kamen uklesani napisi. Iznad sjedala, na gornjem hodniku, dublja je spilja, u kojoj

je završetak staroga vodovoda i bistra voda teče danas jednim redom sjedala teatra. Akvedukt je još dobro sačuvan. Na klupama ovog teatra sjedili su Pindar i Plato, ovdje je govorio svojim građanima slijepi već Timoleon, a drži se, da se ovdje prikazivala i slavna pobjeda nad Perzijancima od Eshila.

Iznad teatra je čitav niz spilja različne veličine, u kojima su kamena ležišta i različne udubine. To su bile grobnice, a sve je uklesano u kamen kao i staza između tih stijena. Blizu teatra je Ara Jeroni II., temelj duguljaste zgrade ili žrtvenika, gdje su se bogovima žrtvovali hekatombe. Prostor je dug 198 m i vrlo uzak za tu dužinu (24 m). Odmah do Are su oskudni ostaci rimskog amfiteatra, koji je imao osovine 140 : 119.

U neposrednoj je blizini teatra *Latomia del Paradiso*, napušteni kamenolom. Visoke su to i strme kamene stijene sa spiljama, a sve je obraslo bujnim zelenilom i drvećem te čini vrlo luksuzni vrt. Naranče, limuni i drugo vazdan zeleno drveće raste ondje, gdje su nekoć bičem i golim mačem tjerali znoj na lica bijednih robijaša i zarobljenika. Uza stijene se penju povijuše kao prirodni ukras divlje romantike. Tajanstven je tu mir. Taj mir, pogled na strme stijene i sjećanje na daleku prošlost uzbuđuju neki užas i strah, što još pojačava graktanje crnih gavrana i jeka iz spilje *Orechio di Dionisio*, Dionizovo uho. To je u obliku golemoga slova »S« u stijenu izdubena spilja, duga 65, široka 5—11 i visoka 23 m, kojoj je široki kraj u samom kamenolomu, a dalje se sve više suzuje. Misli se, da je Dioniz posredstvom te zavojite spilje mogao čuti razgovor svojih zarobljenika, ako su i najtiše razgovarali. Svaki posjetilac spilje zaviče štogod u uho, da se divi jeki i akustici, koja je ovdje uistinu mistična. Poznato je, da i u duždevoj palači u Veneciji ima tajnih otvora, na koje su slušali razgovore političkih kažnjenika i sumnjivaca u tamnici Pozzi, a zna se, da je nasilnicima sve sumnjivo.

Osim Latomije Paradiso ima i drugih jednako divlje romantičnih, a najveća je *Latomia dei Cappuccini*, gdje su stijene tako visoke, da ni najviši čempresi, koji tu rastu, ne sežu do vrha kamenoloma. Tjeskobna je tišina u tom kamenolomu, u kojem su nekoć radili ratni zarobljenici i kažnjenici pa su tu imali i svoje stanove. Tu je tragično svršilo 7000 zarobljenih Atenjana.

God. 413. prije I. poslali su Atenjani na žarki i upaljivi govor mladoga Alkibijada 134 lađe sa 40.000 vojnika protiv Sirakužana. Ispočetka je Atenjane pratila sreća, ali su na svoju nesreću pozvali Alkibijada u Atenu, a vojskovođom ostade Nicio. Prevrtiljivi Alkibijad ne ode u Atenu nego u Spartu i nagovori Spartance, neprijatelje Atenjana, da pošalju pomoć Sirakužanima. Sad združene spartanske i sirakuške lađe zatvore atenske lađe u luci i napadnu ih sa svih strana. Nastade strašno klanje te od 40.000 Atenjana ostade u životu samo 7.000, kako je to opisao grčki historičar Tukidid. Zarobljene Atenjane zatvore u latomiju, gdje su životarili osam mjeseci. Priča se, da su samo one pustili na slobodu, koji su znali na pamet stihove Euripida, neke su prodali u roblje, a najveći je dio umro u mukama. I gdje se nekoć čuo plač i jauk, danas sitan zbor ptičica skače od grane do grane i oživljuje tjeskobnu tišinu veselim svojim cvrkutanjem. Danas je u tim latomijama svaki cvijet uzdah, svaki kamen proklinjanje, svaka naranča suza. I kad dune vjetar i poigra lišćem, kao da se čuje uzdisanje i jecanje.

Oko Sirakuze su prolijevali krv Grci i Rimljani, Kartazani i Bizantinci, Arapi i Turci. Za punskih ratova je Sirakuza pristala uz Kartagu. Rimljani nato pošalju Klaudija Marcella s jakom vojskom. Marcella je podsjedao grad od god. 214. do 212., jer ga je branio glasoviti Arhimed svojim strojevima. Marcella je htio poštediti slavnoga matematičara i strogo naložio svojim vojnicima, da ga ne diraju. Vojnici

ga nisu poznavali, pa upadnu u njegovu sobu u času, kad je crtao geometrijske likove na tlu, posutu pijeskom. Arhimed reče vojniku: »*Noli turbare circulos meos!*« ne diraj moje likove, ali mu vojnik raskoli glavu.

Moćna nekoć Sirakuza danas je samo sjena prošloga sjaja. Danas je najveći grad Sicilije Palermo, koji će brzo postati pomilijunski grad, kako je nekoć bila Sirakuza, jer je Sicilija uzorno obrađena, plodna i bogata, ona je žitnica Italije i prirodni vrt. Površina joj je 25.738 km². Nalik je na trokut, zato su je u staro doba zvali Trinacria. Iako često trpi od žestokih potresa, vrlo je gusto naseljena, jer ima danas oko četiri milijuna ljudi, dakle poprečno 155 na jednom četvornom kilometru. Uza svu plodnost, prirodno bogatstvo i božansku klimu Sicilije, narod je dosta siromašan, poradi gustoće žitelja i poradi mnogih veleposjeda, latifundija. Oko 800 veleposjednika uživaju jednu trećinu plodne zemlje, a čitavi milijuni ljudi moraju se zadovoljavati s preostale dvije trećine.

Veleposjednici žive u gradovima, a zemlju daju na obrađivanje seljacima. Život je na selu u Siciliji sasvim oprečan našem. Oni nemaju sela u našem značenju, jer su im sela kao i gradovi s kućama na jedan i na dva kata, a svi su jednako obučeni: seljak, radnik i obrtnik. Zanimljiva su njihova kola na dva visoka točka. Bogato su urešena slikama u crvenim i plavim bojama. Vidim više kola sa slikama Franje Josipa i Vilima s pruskim šiljkom na kacigi, kako hoće da otmu djevojku, valjda Evropu ili Italiju, a izdaleka juri bersaljero, da im pomrsi račune. Kržljavo magare vuče čitav dan po gradu kola s nešto povrća, a Sicilijanac se dere, što ga grlo nosi, nudeći *cavolifiori*, *finochi* i drugo. Glavni je prirod zemlje pšenica, povrće, naranče i plemenito voće uopće, te vinogradi. Stoka im je sitna, goveda su kao naše kordunske buše. Suhe hrane za stoku spremaju vrlo

malo, puštaju je na pašu čitave godine, jer nema studeni.

Sve knjige, koje pišu o Siciliji, napominju riječi Ciceronove, da na Siciliji nema dana, da se barem jedared ne vidi sunce, ma kako dan bio ružan. Cicerone je bio duže vremena upravni činovnik na Siciliji, pa je dobro poznavao prilike zemlje. Ja sam proveo na Siciliji preko mjesec dana i samo su dva dana bila kišna. Do podne je bio dan vedar, topal i ugodan, a poslije podne eto kiše naizmjenice. Za deset minuta bilo je i kiše i sunca, kako mi je bilo i u Bergenu u Norveškoj, gdje sam za pet sati imao osam puta kišu i vedro nebo.

Iz Sirakuze je živahan saobraćaj s talijanskom kolonijom Tripolitanijom u Africi. Svake nedjelje kreće lađa dva puta u 283 milje udaljeni Tripoli. Vožnja traje 32—35 sati, od 10 sati navečer do 6 sati ujutro trećega dana, jer lađa pristaje u La Valetti, glavnom gradu otoka Malte. Putnici se zadržavaju na Malti punih šest sati pa mogu razgledati čitav grad. Englezi, koji drže otok Maltu, ne traže putnice, ne pregledavaju prtljagu, potpuna je sloboda kretanja bez viza i carine.

Otok Malta je u Sredozemnom moru, u Mediteranu, kao engleska oaza. Kao golema školjka pliva na vodi, a iz te školjke zirkaju na sve strane ubojite topovske cijevi, kao da su se u školjku uvukli, nepozvani i pod silom, puževi i ispružili svoje rogove napolje.

Lađa ne pristaje uz obalu, pa se putnici prevoze na barčicama i mnogi plaćaju školarinu. I mi smo platili obilatu školarinu. Bili smo neoprezni, jer nismo imali sitna engleskog novca. Miško dade prevoziocu komad od 10 šilinga, oko 100 dinara, vozar uzme i odmah vesla dalje želeći sve zadržati. Na našu se viku ipak vrati, jer je u blizini bio redar, razbije novac, sam si uzme dva šilinga i brzo odvesla bez obzira na naš protest, jer nam jedan reče, da se za prevozninu plaća tri solda (tri penca). Uzeo je dakle

24 solde namjesto 6. To je bila škola za nas, kakvu svršavaju svi putnici plaćajući dobru školarinu, ako nisu dosta oprezni. Maltežani su veoma gramzljivi za novcem.

Grad La Valetta veoma je utvrđen, a napose na ulazu u luku. Od mora vode u grad stube i strme ulice, koje su uske, bez zraka i svijetla, s visokim kućama, građenima u nekom zasebnom stilu, te se dosta razlikuju od kuća u drugim primorskim gradovima. Ime grada ima svoj izvor u imenu velikoga meštra malteškoga reda Ivana Lavalette, koji je grad zasnovao iza sretne obrane od Turaka. Sultan Sulejman II. htjede 1565. — godinu dana prije sigetske bitke — osvojiti grad s jakom silom, ali čvrste zidine i hrabrost malteških vitezova odbiju navalu Turaka.

Karakteristična su skladišta žita u gradu. Na velikom popločenom prostoru vidimo velike kamene nalik na mlinske. Pokriti su teškim kamenim pločama pa mislimo, da su to cisterne, zdenci. Daskora vidimo jedan kamen odvaljen, a iz unutrašnjosti istovaruju pšenicu. Takvih skladišta ima i u drugim mjestima, a sasvim su prikriivena. Ta su skladišta sigurno još iz osvajačkog doba, da posada ima hrane za čitavu godinu, ako bi neprijatelj odrezao grad od svijeta.

Žene svraćaju na se pažnju svojom nošnjom. Crno su odjevene, a povrh glave imaju *faldettu*, koja im je suncobran i kišobran. *Faldetta* je crna marama s bambusovinom, koja se savija i rukom jače ili slabije pritegne, da štiti glavu od sunca, kiše i vjetra.

Malta s manjim otočićima Gozzo i Comino za oko su pusto otočje, bez šume, bez zelenila, pa ipak na njima stanuje oko 200.000 izvrsnih pomoraca. Besprimjernom marljivošću pretvorena su kamena polja u plodna, ali se ne vide, jer su ogradena kamenim ogradama kao i vrtovi, u kojima ima naranača, limunova, smokava i bujna povrća.

Na Malti se sukobljuju interesi Engleske i Italije. Malteški je jezik mješavina arapskog i talijanskog, ali sicilijanskog dialecta i Talijani taj jezik ne razumiju. Sve do najnovijeg doba bio je na Malti pored engleskog i talijanski jezik kao službeni, a sad je proglašen jedini malteški jezik službenim. Ne pjeva se više u školama *Giovinezza*, jer su protjerani talijanski učitelji. Dosadašnji englesko-talijanski natpisi zamijenjeni su sa englesko-malteškima.

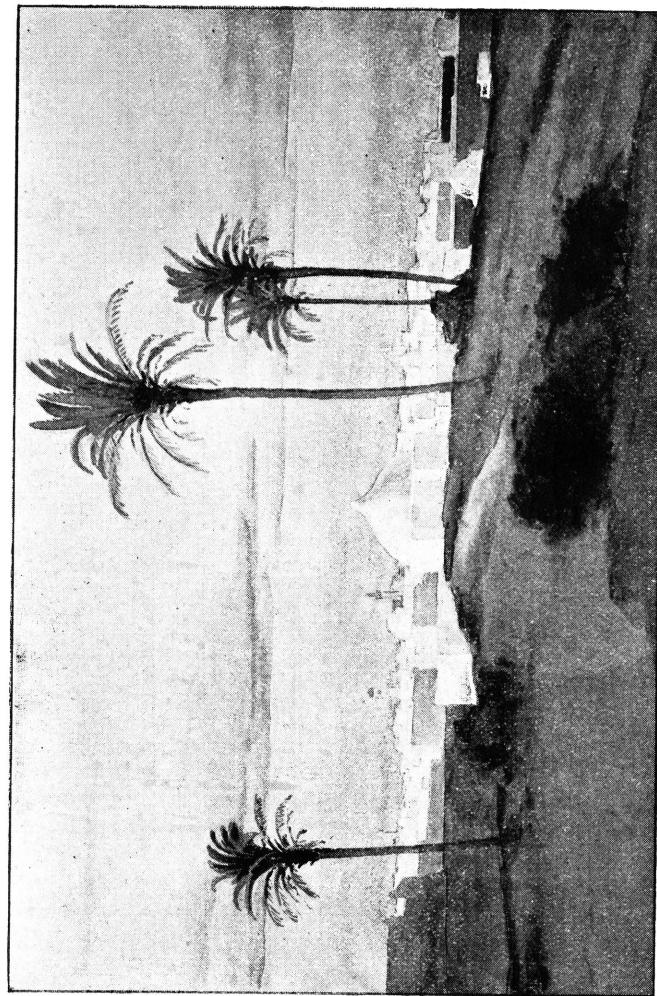
Homer poznaje Maltu kao otok nimfe Kalipse, koja je držala Odiseja zarobljena sedam godina. Na zapadnoj strani otoka ima u jednom brdašcu više spilja. U jednoj je bistro vrelo i to bi imala biti Kalipsina spilja.

TRIPOLI

More nas je uljuljalo u sladak san. Spavamo spokojno na lađi »Milano«, iako dolazimo u novi svijet, u 1001 noć, u Afriku. Kad sam se izvukao iz uske kabine, već je zarudila zora i sve je poprimilo ružičastu boju kao lišće nedužna djeteta. Onamo u daljini pred nama hiljade električnih sijalica zirkaju na našu lađu. Titranje se svjetla odrazuje u uzlujanom moru. I kad su se svjetla ugasila, iskrasao je pred nama grad Tripoli u svoj svojoj bjelini i jutarnjem sjaju, a iza njega crni se šuma, oaza, u kojoj ptičice pozdravljaju mlado jutro i pjevaju himnu novorođenom suncu.

Sunce je upravo izronilo iz mora, a lađa pušta zadnje svoje uzdahe i ulazi mirno u luku. O, ti sunašce zlatno, koje si poranilo i osedlalo svoje konje, da se provezeš oko zemlje i pozdraviš ranoraniocce svih zemalja, pozdravi mi onamo daleko daleko šetaoce oko bajnoga Tuškanca i Cmroka u Zagrebu, pa kad spustiš svoje zrake na tornjeve katedrale i na sablju bana Jelačića, pozdravi mi mili onaj šaroliki svijet u živopisnoj narodnoj nošnji oko tržnice i reci mu, da si me obasjalo ovdje pred Tripolijem samo 8 minuta kasnije nego one u Zagrebu. (Tripoli je između 13 i 14^o ist. dužine, a Zagreb između 15 i 16^o pa u Tripoliju sunce izlazi 8 minuta kasnije nego u Zagrebu).

Lađa je pristala uz obalu blizu carinarnice. Sve je tiho, bez života. Nema čekalaca. Financijeri i karabinijeri sa širokim šeširima te nekoliko crnih nosača, to je sve. Nema tu živahnosti, cike i vike,



Tripoli

natezanja i otimanja oko prtljage kao u Tunisu, gdje dolaze mnoge lađe i mnogi putnici, a među njima mnogi turisti.

Putne su nam isprave brzo pregledane kao i prtljaga i mi se iskrcasmo bez ikakva čekanja i izmotaavanja, mnogo brže nego u Sirakuzi kod ukrcavanja ili u Zagrebu kod traženja »visa« za Tripoli. Sasvim je razumljivo, da je u interesu Tripolitanije, da se turistima ide što više na ruku, da se turizam skrene i u ovaj dio sjeverne Afrike, kako se već zdravo razmahao u Algeriji, Tuniziji i Maroku.

Zato je i cijena vožnje iz Sirakuze u Tripoli mnogo povoljnija nego iz Palerma u Tunis. Prošle sam godine platio za udaljenost od 192 milje iz Palerma u Tunis 182 lire, a sad za udaljenost od 283 milje iz Sirakuze u Tripoli 205 lira. Kad se k tomu uvaži, da vožnja traje od 10 sati navečer do 7 sati ujutro trećega dana i da je u toj cijeni sadržana hrana za jedan čitav dan i još jedno jutro te konačenje dvije noći, onda je to uistinu dosta jeftino. (Za liru sam onda platio samo 2 dinara). Pored toga ima ta vožnja i tu lijepu pogodnost, što lađa na Malti stoji punih šest sati, za koje se vrijeme mogu običi sve znamenitosti glavnoga grada.

U dnu prostrane luke koči se tvrdi kašteo, u kojem su vojni uredi i zatvori, meteorološki opservatorij i uredi guvernera. U dvorištu i na hodnicima ima više topova starijega porijetla. Kašteo su gradili još Rimljani, a kasnije je proživljavao rušenja i dograđivanja, proširivanja i poljepšanja. Za Rimljana zvao se Castrum, za Arapa Kazba, za Španjolaca Ciudadela, za domaćih vladara iz loze Karamanli bio je prijestolnica, Seraj. Kasnije ga Turci prepustili zubu vremena i zulumu ljudi, dok ga nisu Talijani god. 1922. temeljito obnovili i sad ima lice kakvog srednjevjekovnog »burga«.

Pred vratima stoji na straži vojnik Arapin u slikovitoj nošnji: bijela košulja, uske bijele gaće do ko-

ljenja, modri prsluk, opšiven crvenim gajtanima, širok žut pojas od tkanine i fes na glavi. U petak, u 8 sati ujutro, svi su od straže stali u red, trubač trubi na molitvu, a svi ljudi, što prolaze ulicom, staju, skidaju šešire i stoje, dok trubač ne svrši. Poštovanje vjerskih osjećaja urođenika i vojske. Svi su vojnici vitki, stasiti momci pravilnih i lijepih crta lica zagasite boje.

S jedne je strane kaštela stara terasa iznad luke s nizom kuća u polukrugu, a s druge, s istočne strane, lijepo je moderno uređena te mladim palmama zasadena nova terasa Lungomare Conte Volpi, otkud je krasan pogled na luku i uzljuljano more te potpuno zaslužuje ime Belvedere. Na stupovima nove terase kao i na svim novijim javnim zgradama koči se liktorski, danas fašistički znak: svežnjić prutova sa sjekirom. Tako je nekoć i Venecija svuda stavljala krilatoga lava.

Iza terase Lungomare Conte Volpi novi je dio grada. Iako je Tripoli u rukama Italije, tek nešto preko 20 godina, za to je kratko vrijeme grad dobio tako otmeno lice i toliko je učinjeno oko proširenja, poljepšanja i modernoga uređenja, da izaziva upravo udivljenje. Na sve se strane gradi mnogo, vrlo mnogo; podižu se zgrade, koje su svojim orijentalnim stilom i bjelinom kao vilinski dvori, što ih poznaje samo narodna pjesma i pripovijetka; izgrađuju se parkovi, koji će za koju godinu biti ured grada i zaštita od ljetne žege; hotela najmodernije uređenih ima već sada toliko i takvih, da i najrazmaženiji putnik može naći sve, što zaželi. Najsajjniji je Grand hôtel, onda su još hoteli prvoga reda: Nazionale i Excelsior, a dalje su: Savoia, Commercio, Moderno, Miramare, Mignon, Patria i dr.

I u nekim drugim mjestima Tripolitanije, gdje ima arheoloških znamenitosti, ima danas već hotela, kako bi se učenjacima i turistima omogućilo, da zadovolje svojem porivu za istraživanje, proučavanje i upoznavanje starina i životnih prilika u ovim krajevima.

Juri već i željeznica na tri strane iz grada, uvedeno je električno svijetlo te i urođenici obrtnici, tokari, bravari i drugi rade s električnom strujom. Grad ima Komoru za trgovinu, industriju i agrikulturu, a ima i obrtnu školu, koju polaze i urođenički mladići, posvećujući se tako i modernim zanatima.

Za pridizanje poljoprivrede zasnovan je *l'Institut Sperimentale Agrario*; u zemlji ima više državnih uzornih gospodarstva, a od god. 1926. drži se u Tripoliju »fiera«, sajam uzoraka, svake godine od 20. veljače do 20. ožujka, u najljepše godišnje doba, kad su već prestale zimske kiše, a nije još nastupila žega. Fiera ima da prikaže procvat zemlje pod upravom Italije i da dođe do što uže veze i suradnje između Italije i Tripolitanijske na gospodarskom, industrijskom i duševnom polju. Pokrovitelj je fiere, to se razumije, sâm duce Mussolini, a izlagači i posjetioци, strani i domaći, imaju na željeznicama i parobrodima znatne pogodnosti.

Gotovo u samoj već oazi ponosno stoji na Corso Vittorio Emanuele III. sjajna nova katedrala u čistom romanskom stilu; nešto je dalje nova palača guvernera, a iza nje palmera, šuma od paoma, koja okružuje Tripoli u polukrugu te se grad čini sjajan diadem u zelenoj kruni.

Stari ili urođenički grad, bolje reći labirint, gomila je kuća s uskim vijugastim ulicama, gdje se nije lakó snaći, iako imaju sve ulice dvojake natpise: arapske i talijanske. Rado priznajem, da su ulice dosta čiste. Kuće su urođeničke malene, bijele kao naše slavonske snaše na mladu nedjelju, bez prozora na ulicu, građene obično za jednu samo obitelj, a većeg prostora ne trebaju, jer poslove svoje vrše na dvorištu. Glavna je ulica Suk el Turk. Tu su arapski i hebrejski dućani. Ulica je natkrita daskama i vinovom lozom. Šest čokota debelih kao noga razgranali se daleko nadesno i nalijevo i svojim hladom ublažuju ljetnu žegu.

U urođeničkom gradu ima mnogo i evropskih kuća, jer su misionari ovdje već od god. 1641., kako čitam na crkvi sv. Franje Asiskoga, koja je gotovo posred grada. Bilo je tu već otprije trgovaca Talijana i Grka, pa i danas ima tvrtki s grčkim imenima i svaki dan prolazim mimo tvrtku jednoga Save, Save Gior-giadisa.

Tripoli ima oko 65.000 stanovnika: Berbera, Arapa, Turaka, Crnaca i Jevreja, Talijana, Španjolaca, Grka i Maltežana. Jevreji imaju zaseban svoj *ghetto*, zvan Hara Chebira (Veliki) i Hara Seghira (Mali), a ima ih preko 10.000. Muškarci su u bijelim gaćama i košulji te dugom kaputu, a jevrejke imaju bernuse. Lijepe su, tamne i bijele boje sa žarkim crnim očima. Arapkinje prekrivaju lice, slabo se vide na ulici, a ove, koje se vide, ponajviše su stare, nespretnе, dežmekaste, neke drombuljače, kojima bi naš šolja slavonski otpjevao: »Cura skokne, kad s' u krevet popne, žena stenje, kad s' u krevet penje«, jer su djevojčice i ovdje lijepe, vesele, poskočljive. Crnačke žene nose u ušima velike naušnice, pa i na nosu se vide neki nakiti. Ružne su, debele njihove nabubrene usnice jednako su namještene za poljubac, ali me na takav izražaj simpatije ne bi mogla zavesti ni s dukatom funtašem, kamo li s jabukom kao Eva Adama. Deda se ne da!

Narod je urođenički siromašan i bijedan. Prosjaci čuče na ulicama i pred džamijama, a neobično mnogo ima slijepaca. U crnaca se vide strašno iznakažena lica, ima ih bez nosa, izjedena lica, ispala oka. S nama se dovezla u Tripoli jedna Češkinja i htjela poći dalje u Tuniziju, ali kad je vidjela ove bogalje i jednog crnca, kojemu je lijevo oko visjelo na kožici, sva se potresla, pala u nesvijest, nije više mogla jesti i prvom se lađom vratila u Siciliju.

Uza sve siromaštvo ima u ovih Arapa i Berbera više poštenja nego u poratnoj Evropi. Rublje se suši na ravnim krovovima i preko noći, premda se s jed-

noga krova lako može prijeći na drugi. Ne boje se krađe. Kako su Arapi naučili od Talijana, da dogone koze u grad i na ulici ih muzu pred kupcima mlijeka, pa kako je kava u kavanama i mljekarama slaba, vodena, kupujem i ja mlijeko sam i na ulici pijem, onako toplo, preda mnom muzeno. Nezgodno je samo, što gledam, kako koza za muzenja diže nogu i što se sve dešava. Lako se dogodi, da u mlijeko padne čokoladna pilula od koze! Kod plaćanja mlijeka dao sam jednoga dana Arapinu pomutnjom 50 centesima namjesto 20, a on potrča za mnom i vrati mi suvišak.

Ovdje mi pada na pamet lijepa crta poštenja našega priprostog naroda u Hercegovini. God. 1904. bio sam s prijateljem kod školskog druga M., učitelja na Rakitnom Polju. Iz Rakitna smo zajedno pošli na Blidinje jezero i na Duvanjsko polje, kamo smo pali već u noć i prespavali u sijenu. Kad nam ujutro uprlo sunce u oči, izvučemo se iz plasta sijena, a oko nas stotina težaka, koji su sušili sijeno i gledamo u čudu jedni druge. Kod seoca Lipe razgledamo dražicu, gdje se krunio prvi hrvatski kralj Tomislav i pođemo u posjete župniku u Seonici, gdje je nekoć bila biskupija. Župnik nas lijepo primio, ugostio i na put nam još dao oku vina. Da nam boca ne smeta na putu, doskora je ispraznimo. Kako smo međutim i kod župnika zavirivali u dno čaše, a već se hvatao mrak, siđemo s puta ne znajući ni kako ni kada i nađemo se u šumi. Stanemo dozivati, ali ni od kuda glasa. Čujemo napokon lavež pasa i pođemo za glasom. Dođemo do jedne kuće, a bilo je već 10 sati noću. Planinka nam iznese lamburetinu mlijeka i kruha. Sjednemo u travu pred kućom i nagnemo jesti, a ona nam svijetli sa svijećom u ruci. Kad ispraznismo zdjelu, skupismo 30 novčića sitniša i pružih joj, a ona gotovo uvrijeđena reče: »Idi, bolan, gdje bi ti meni plaćao! Vi ste gladni, pa vas moram nahraniti«.

Kad smo krenuli dalje, vodio nas je njezin sin, momak od 20 godina, čitav jedan sat do ceste, i kad smo mu davali jednu forintu kao nagradu, on će: »Idi, bolan, gdje bih ja uzimao plaću! Vi ste sišli s puta, pa vas moram izvesti na pravi put«.

Ni djeca nisu, šta više, htjela uzeti nagrade za učinjenu uslugu. Na Rakitnom je Polju na protivnoj strani škole brdo Gradina, gdje je i spilja. Mi se spremili da uđemo u spilju i da je pretražimo, ali smo bili slabe petlje i nismo dospjeli dalje od ulaza. Kako smo bili ožednjeli, zamolimo pastire, što se skupili oko nas, da nam donesu vode, do koje je bila udaljenost od pô sata. Kad mi dječak dađe posudu s vodom, ja mu drugom rukom pružim 5 novčića, a on će: »Idi, bolan, gdje bi ti meni plaćao vodu! Ti si žedan, pa ti moram dati vode«. Eto, to je prava nauka Krista, to je ljubav blišnjega. Takav je bio naš Hercegovac, takav je i Arapin i Berberin, dok ga ne pokvare oni, koji mu pod silom donose »civilizaciju« i »kulturu«!

S ovako poštenim narodom valja postupati vrlo blago i lijepim ga načinom privoditi kulturi, ali u Tripoliju toga ne vidim. Redari su s njima vrlo grubi, a kolonisti talijanski hoće da od njih svaku stvar kupe uz nisku, gotovo nikakvu cijenu, a u drugu im ruku svaku svoju stvar precjenjuju, jer hoće da na brzu ruku napune džepove. Ovdje prosti narod stavljaju u red životinja, što vrijeđa dostojanstvo čovjeka. I baš zato se ovdje iz očiju Berbera i Arapa čita mržnja i nezadovoljstvo, ali su zato i — povučene bodljikave žice oko državnih zgrada izvan Tripolija.

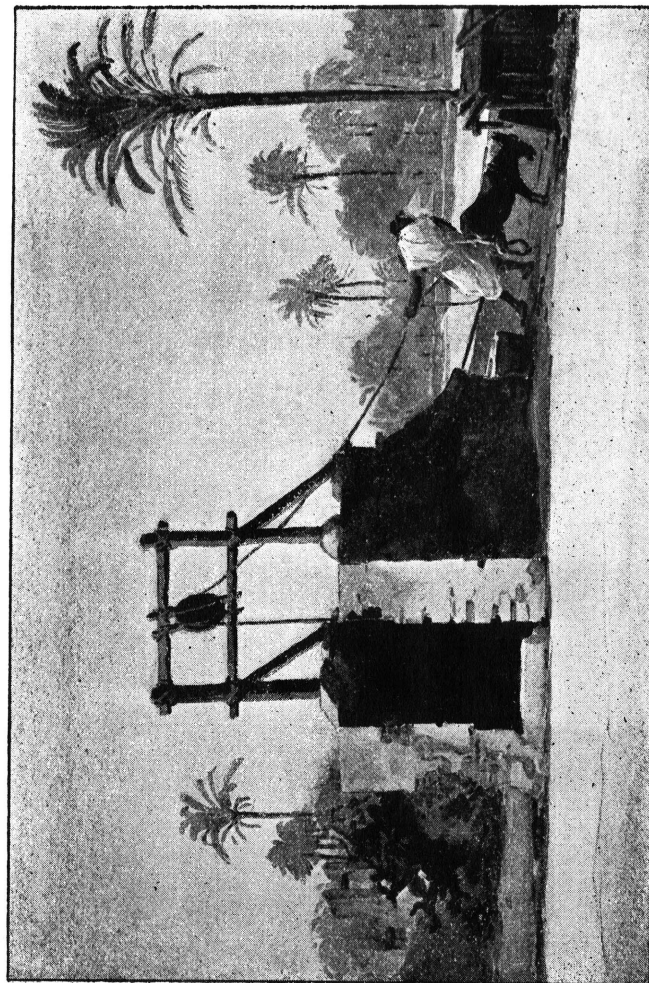
Ime Tripoli ima svoj izvor još u starom vijeku. Feničani, najbolji pomorci i trgovci staroga vijeka, podigli su za osiguranje svoje plovidbe i trgovine tri grada: Lebdu, Oeu i Sabratu na afričkoj obali između Velike i Male Sirte. Tri grada kaže se grčki: *tripolis*. Osvajački ratovi, zub vremena i pustinjski pijesak

izbrisali su s lica zemlje Lebdu i Sabratu, a na treći grad, Oeu, preneseno je ime Tripolis i ostalo do dana današnjega, samo što Talijani, u čijim je danas rukama, govore Tripoli, a ne Tripolis.

Jedini je jači spomenik iz staroga doba *Arco di Marc Aurelio*, podignut god. 163. poslije Krista. Na četiri jaka stupa od mramora četiri su portala urešena skulpturama, koje se sad već slabo raspoznaju. Tu su se križale četiri ulice stare Oee. Zovu ga i Arco Quadrifronte, jer je imao frontu na četiri strane. Nekoć je bio na krasnom trgu, foru, a danas je opkoljen niskim kućama i temelj mu je niži od lica gradskih ulica. I kuda su nekoć slavodobitno prolazili carevi rimski, kraljevi i vojskovođe numidski i kartaški, vandalski i bizantski, kalifi arapski i valije turski, danas je samo ruševina, koja oplakuje staru slavu i kao da hoće da propadne u zemlju od žalosti, što je zaboravljena i ponižena.

Za gradove Lebdu, Oeu i Sabratu i za zemlju u njihovu zaleđu, Tripolitaniju, otimali su se Kartadžani, Numidani i Rimljani, Vandali i Bizant, Arapi, Španjolci, Maltežani i Turci, dok napokon ne pade u ruke Talijana. Samo oko 120 godina bila je Tripolitaniya u neku ruku samostalna država. God. 1711. dokopa se vlasti i gospodstva Ahmed Karamanli i podmitivši darovima carigradskog sultana, zadržao vlast za se i za svoje potomke sve do god. 1835. Godine 1830. počela je Francuska sa zaposjedanjem Algerije. Da Turci naknade gubitak Algerije, zaposjednu Tripolitaniju.

Kako je međutim Sjeverna Afrika podijeljena među evropske države, sasvim je prirodno, da je Italija, kao najbliža, a i zemlje najpotrebnija, bacila oko na Tripolitaniju. Čeka samo priliku, da je zaposjedne. I kad dođe do spora s Turskom, Italija ude 1911. god. s vojskom u zemlju i brzo je anektira. God. 1914. pođe i dalje u nutrašnjost i zaposjedne bogatu oazu Fezan, a bila bi valjda pošla i dalje, da



Bunar u palmeri

je ne zaustavi svjetski rat. Čete su se morale vratiti u Evropu.

Sa svjetskim ratom i povlačenjem četa iz osvojene zemlje prestade zapravo i vlast talijanska, plemena su se arapska i berberska smatrala slobodnima osim nekih mjesta uz morsku obalu. Čim preta svjetski rat, talijanska vojska uđe opet u Tripolitaniyu i ponovo je zaposjedne.

Gradu Tripoliju daje slikovito i lijepo lice šuma paomâ, što se rasegla uz more u dužinu od 16 km i čini divnu oazu, na kojoj ima oko 300.000 paoma, 60.000 maslina te oko 150.000 razliĉnih voćaka, dakle oko pola milijuna stabala. Prema najnovijim podacima zasađen je u novije doba još tolik broj paoma, maslina i voćaka pa bi prema tome u oazi Tripolija bilo oko jedan milijun stabala, a u čitavoj Tripolitaciji do pet milijuna, ali je i površina Tripolitacije veća nego tri Jugoslavije.

Plodnost tripolske oaze daleko zaostaje za plodnošću oazâ Tunizije i Algerije zbog pomanjkanja rijeke. Oaza se ne natapa vodom iz rijeke kao u Biskri, gdje čitavu oazu protječe voda, nego se natapa vodom iz zdenaca, kojih je samo u toj oazi oko 7.000.

Gledam, kako Arapin vuče vodu. Do zdenca je iskopao stazu, kosinu, da vol, magarac ili deva lakše vuče vodu. Što je dublji zdenac, to je duža i u zemlju jače izdubena kosina. Kabao je od kože. Lijeni vol izvuče lako vodu idući nizbrdice, kabao se sam isprazni, vol se okrene, pođe opet uzbrdice, pri čemu se kabao spusti u zdenac, ponovo se napuni, vol opet niz kosinu i tako u beskonačnost: danas, sutra, danju, noću. Nekoliko mjeseci. To je uistinu Sizifov posao, jer je zemlja pjeskovita, žarko je afričko sunce prži i suši pa je vječito žedna, a kiše su u proljetnim i ljetnim mjesecima vrlo rijetke i slabe.

Tripolska oaza seže od mora samo 4 km u nutrašnjost i prelazi u stepu Gefaru, koja se u pro-

ljetnim mjesecima ospe bujnim zelenilom i cvijećem te čini najljepši prirodni čilim. Tu onda pasu stotine i stotine krda ovaca i koza, jer imućniji Arapin ima 500 pa i hiljadu ovaca.

Iza stepe dižu se oko 600 m visoka brda Debel kao sjeverna granica puste Sahare. U spiljama Debelâ žive već stoljećima arapske porodice zasebnim svojim životom. Zbog velike razlike između dnevne žege i noćne studeni imaju stanove deset i više metara duboko u brdu. Pred ulazom je naslagano kamenje, da ga zaštiti od pijeska, što ga nosi vjetar. U nutrašnjosti su dvorišta, staje za stoku i ljudski stanovi, sve, dakako, bez prozora. I tu živi čovjek i životinja u lijepoj zajednici. To su trogloditi, neobični stražari na vratima Sahare.

PIJESKU OTETI GRAD LEPTIS MAGNA

Strahota pustinje, pijesak nošen vjetrom, seže u Tripolitanijski sve do mora. Iz gomile takva pijeska proviruju kod Homsa, arapskog gradića, stupovi, zidovi, tornjevi zasutoga grada: Leptis Magna. Pijesak je sitnom svojom žuto-sivom haljinom zaodio carske palače i slavoluke, crkve i hramove, terme i amfiteatre, kipove i mozaike, uzdahe i nade, boli i radosti...

Šetao sam već ulicama Pompeja, gdje su kuće, ljudi i životinje snivali tisućljetni san pokriveni pepelom i lavom vulkana Vezuva. Pa kad sam listao najtragičnije stranice Pompeja, povukla me želja, da listam i tragične stranice Leptis Magne, kad sam već blizu. Udaljenost je Leptis Magne od Tripolija 124 km, ali je uređena saobraćajna veza autobusom uz cijenu od 80 dinara.

Vožnja je nadasve zanimljiva, jer se za kratko vrijeme prolazi oaza, stepa i pustinja. Ispočetka se prolazi velikom tripolskom oazom između vitkih paoma i srebrnastih maslina. Na sve strane ravnica. Tu ne bi mogao naš čuvstveni Zagorac zapjevati: »Meknite se vse gore, da se vidi Zagorje«. Iza oaze biva kraj sve pustiji, vide se humci žutog pustinjskog pijeska, što ga vjetar donosi i odnosi. Ovdje su dakle vrata Sahare blizu samoga mora.

Da se spriječi snaga vjetra, sade eukalipte i masline, a vidim i mlade vinograde s jakim već čokotima u samom pijesku. Podzemna voda nije duboko pod pijeskom, pa korijen dobiva dosta vlage. Takvi su vinogradi i u »Peslima« kod našeg Đurđevca, samo

je ondje pijesak naplavila Drava, a nije ga donio vjetar.

Cesta je dobra. Za osiguranje ceste podignuto je nekoliko utvrda, gdje su karabinijerske stanice, a oko njih redovi bodljikavih žica. Iza rječice Raml, gdje se iz šaša cakli površina vode, ima nešto brežuljaka sve do Homsa. Između brežuljaka suha su korita vada, rijeka, preko kojih nema mosta, te se autobus jednako spušta i diže pa kako je stroj već dosta trošan, jedva puži uzbrdo i svakog časa staje, a mi u autu navijamo i navijamo, da ne bi stao, kao da smo navijači kakve nogometne utakmice. A kad nam je za duga puta pala i nagla kiša, jedan se »vad« pretvorio u bujicu. Autobus zagazi u vodu i sretno je prijeđe, jer je bio u zaletu spuštajući se nizbrdo, ali tek što izađe iz vode, stade. Bilo je povuci i potegni, rini i gurni, dok mu se nije prohtjelo, da sam krene.

S jedne i druge strane prate nas brdašca pijeska, gdje raste samo halfa trava. Tek gdje gdje ima po koja oazica s nekoliko paoma, maslina i smokava sa širokim listom, biblijskim kostimom naše pramajke Eve. Gdje su oaze, tu ima i ljudskih stanova od šaša i granja, a zidane su kuće rijetke. Urođenici sad oru i siju ječam. Plug im je kvrgava grana, koju vuče mršav vol ili deva, koja pri tom stupa dostojanstveno, kao da je u carskoj službi. U ovako više izbrljano nego izorano tlo posiju prije zimskih kiša ječam i odu sa stokom onamo, gdje ima paše i vode. Vrate se tek u proljeće i žanju.

Kod Homsa su brda i 200 m visoka, zbog čega auto ide polako, pa smo trebali punih 6 sati da prijeđemo 124 km. U autu nas je bilo sedmero: jedan talijanski par, po jedan Arapin, Grk, Armenac i nas dva Hrvata, dakle: Evropa, Azija i Afrika.

Homs je malen gradić, utvrđen zidinama i žicama. Ima malenu luku, ali velike kasarne. Ulice nose imena vojnika, odlikovanih zlatnom kolajnom za osva-

janja ovih krajeva. U glavnoj je ulici džamija i katolička crkva. Na mnogim su zidovima crne Mussolinijeve silhete s napisom: *Chi tocca il duce, avrà proiettile*. To sam vidio i u Tripoliju, pa i u Rimu i Napulju. Stanovnici su Arapi, Crnci, Grci, Hebreji, Maltežani i oko 200 Talijana.

Homs dobiva svoju važnost, otkako se počelo sa sistematskim otkapanjem pijeskom zasutog grada Leptis Magne, koji je u neposrednoj blizini. Da se otkrije tisućljetna koprena, koja je pokrivala bogati i cvatući nekoć grad, počelo se rovati i kopati najprije pojedince, a onda i sa stotinama ruku i danas je već otkopan najsjajniji dio grada s napisima i kipovima, koji jasno odaju doba, kad je građen. Čitav prostor, na kojem se prostirao grad, ograđen je žicom i ni jedan posjetilac ne može sam obilaziti iskopine, već dobiva pratioca, koji je više pazitelj nego vodič, jer zna vrlo malo o iskopinama. Pittore Miško ne može ni nakvasiti kista, jer je strogo zabranjeno svako slikanje i fotografiranje.

Sunčane zrake poigravaju na pijesku, vjetrić treperi srebrnim listićima masline uz cestu, a mi, radosno uzbuđeni, ulazimo u misterij pijeska i kamenja. Odmah iza ulaza strši Arco Quadrifronte ili Arco di triomfo posve nalik na Arco di Marc Aurelio u Tripoliju. I tu su bila četvora vrata na raskršću ulica, od kojih se i sad vide pločnici od krupnog kamenja, kakvo je i u Pompejima. Arco je morao biti golem i ukrašen mnogim skulpturama, jer su na pijesku izložene velike mramorne ploče prikazujući događaje iz doba Septimija Severa. Lica su dosta oštećena, a i ploče su osakaćene.

Sasvim su otkopane terme, kupke, koje su bile veoma prostrane, kako se vidi po sačuvanim temeljima, a unutrašnjost bijaše uređena upravo carski. Tri visoka portala s ogromnim mramornim stupovima, statue i dvorane dočaravaju raskoš, u kojoj su plivali silnici bogatuni onoga doba. Dočaravaju valjuškanje



Ruševine rimskog kupališta u Leptis Magni

na mekim dušecima tih silnika, razdraganih igrom robinjica, svirkom orkestra ili pjesmom i deklamacijom pjesnika i recitatora ili su se slavile bakanalije sa živim Venerama.

U termama se dobro razaznaju prostorije za kupanje, rashlađivanje i odmaranje. Podovi su od mramora i mozaika, a i zidovi su obloženi mramorom. Vide se olovne cijevi u podu i išupljene opeke u zidu, kud je prolazila voda i para. U dvorani za odmaranje i zabavu veliki su mramorni stupovi sa više umjetnički izrađenih i dobro sačuvanih kipova, među kojima se osobito ističe kip boga Marta s kacigom. Kapiteli i temelji neoštećenih stupova od bijeloga su mramora, a ostalo je od sivoga. Ispred terma je forum, trg. Veličinu trga označuju mramorni stupovi, koji su nosili krov iznad hodnika sve naokolo.

Najveličanstvenija je građevina carska palača. Natpis u otkopanoj dvorani kazuje, da ju je gradio car Septimije Sever. On se u tom gradu rodio god. 146 po I. i kao zahvalan sin ukraasio je svoj rodni grad kao car uistinu carskim građevinama, jer je namislio ovdje provoditi mirno i udobno dane svoje starosti kao i car Dioklecijan u svojoj palači u današnjem Splitu.

Carska palača bijaše golema zgrada, koja je sezala od terma do luke. Otkopan je zid neobične debljine, nalik na srednjovjekovnu kulu. Iz kule vode stepenice na vrh, otkud je vidik na sav prostor zasutog grada. Stojim tu okružen pijeskom i kamenjem i prisluškujem glasovima historije, što je bilježe ovi kameni kroničari. Zimsko afričko sunce tone u more. Laki se oblačići rumene i zlate. Ptice cvrkuću svoju večernju molitvu, a moja mašta plovi s ovog kamenja do onog na našem Medvedgradu, podno kojega se gospodski rasprostro dragi moj Zagreb. Iz snatrenja me prene vjetar, koji i danas donosi pijesak i nago-milava ga na drugom mjestu ili opet donosi dižući još veću pješčanu gomilu.

Blizu ove kule dvije su dvorane s visokim vratima, urešenima krasnim pilastrima s reljefima na zidovima i s mramornim stupovima i kipovima. U pijesku leži isprebacano golemo kamenje, i kad se sve otkopa, namjestit će se opet, ako i ne baš potpuno, kako je nekoć stajalo, da zasnjeđujući veličanstvenost konstrukcije i bogatstvo uresa. Arhitektura je zgrade velebna, kao uopće sve što se u rimsko doba gradilo. Stil je pravilan romanski sa sjajnim dekoracijama. Glavice su stupova jonske, ako su od običnog kamena, a korintske, ako su od mramora. Gdje su nekoć bile sjajne dvorane s carskim namještajem, gdje su šetale miljenice careve i sagibali koljena časnici i činovnici, danas je pijesak, pun skulptura i isprelomljenih mramornih stupova, oko kojih rade moderni robovi: Arapi i Crnci.

Velik dio grada na sjeverozapadu carske palače još je pod pijeskom, te će trebati mnogo vremena, dok se odgrne pješčana koprena s tajne nekadašnjega sjaja i veličine. Romanelli u svom djelu »Leptis Magna« napominje, da je grad za svoga cvjetanja imao sto hiljada stanovnika. Sredinom grada tekla je rijeka Lebda i dijelila ga u dva dijela. Sada je korito puno pijeska, ispod kojega teče voda u more.

Uz more je nagomilano mnogo kamenje, a vide se i ostaci jake utvrde. Tu je na ušću Lebde bila luka, koju je prema sjeveru zatvarao jezičac zemlje s brežuljkom na krajnjem rubu, gdje je bio kašteo. Luka je bila ljudskom rukom povećana i uređena, a ulaz je bio zatvoren verigama kao u našoj Boci Kotorskoj između Lepetanâ i Kamenara. Za ondašnje prilike bila je dosta velika i zaštićena od sjevernih i zapadnih vjetrova, koji su ovdje najčešći i najžešći. U luci su i sad kamene stepenice kao terase, *banchine*. U kamenju su izdubene rupe, gdje su se privezivale lađe. Sad je u luci šaš i mulj, a u njemu leže mramorni stupovi kao nijemi svjedoci nekadašnjeg sjaja i tužioc i divljaštva ljudskog. Gdje je nekoć

pristajala ratna brodica Kartažana, Rimljana, Bizantinaca i drugih gospodara grada, danas je sve tužno kao nadgrobna pjesma, samo božansko sunce sipa svoje zlato na mučaljivi mramor i žuti pijesak, a mjesec i danas kao i pred 3000 godina širi svoje čari nad ovom sjenom prošlosti, nad poezijom tragične smrti.

S desne strane Lebde stanovali su siromašniji građani. Tu je bio i cirkus i amfiteatar. Na brežuljku, gdje je nekoć stajala akropola, danas je utvrda Vittorio Emanuele II. Uz rijeku su bile i velike naprave za opskrbljivanje grada vodom, o čemu ima više spomenika.

Grad je bio okružen jakim bedemima, što se i danas vidi, a bio je na izlazištu ceste k moru iz bogatoga Fezana i Etiopije, pa se ovuda iz nutrašnjosti karavanama dopremalo zlato, slonova kost, roblje i nojevo perje, te je u gradu cvala trgovina. Stanovnici okolice bili su nomadi i polunomadi; Homerovi »loto-fagi«.

Grad su podigli Feničani kao emporium, u neku ruku, sklonište za lađe i skladište za robu. Ime se Leptis izvodi od feničke riječi Lpgy, ali se može jednako izvesti i iz arapske riječi LebDAH i berberske Lavatah. Rijeka nosi i danas ime Lebda.

Za punskih je ratova grad pristao uz Rimljane i ostao u njihovoj vlasti nekoliko stoljeća. Za ratova između Cezara i Pompeja, grad je pristao uz Pompeja, što je morao teško ispaštati. Cezar je, svladavši Pompejevce, kaznio građane Leptis Magne globom od milijun libara ulja, a to je oko 3300 kvintala. Ta golema globa potvrđuje bogatstvo grada.

Za bogatstvo grada otimali su se kasnije različni narodi. U IV. stoljeću provalili su barbarski narodi iz nutrašnjosti Afrike i grad je mnogo stradao. Pljačkanje su nastavili Vandali i Arapi. Bedemi su gradski bili razrušeni, stanovnici poubijani, a mnogi su i po-

bjegli. Napušten i od dobre česti već razoren grad postao je doskora grobnicom, jer gradski bedemi, koji su bili visoki dva metra, ne štite više grad od pijeska, što ga vjetar donosi i zasipava grad. Pod pritiskom pijeska ruše se i kuće te se iza desetog stoljeća grad samo spominje.

Jedna arapska priča međutim kazuje, da je arapski vladar Leptis Magne našao u jelu vrlo dugu i neobično lijepu žensku vlas. On se zavjetovao Allahu, da će onu uzeti za ženu, od koje je vlas. Pošalje stoga svoje ljude, da je potraže. Iza duga traženja vrata se neobavljena posla. Sad uzmu tražiti na dvoru i nađu, da je kosa ljubljene kćerke vladarove. Vladar bijaše u neprilici: ili da pogazi zavjet ili da uzme kćer za ženu. Odluči se za ovo posljednje. Ali kad htjede ući u sobu kćerke, Allah ne dopusti sramote, već nastaje potres, koji sruši palaču i grad.

Prema nutrašnjosti zaštićivale su grad dvije utvrde: Ras el Hammam na 118 m visokom brežuljku i Ras el Mergeb, 180 m. Ove su utvrde još dosta dobro sačuvane.

Kod ulaza u zasuti grad sagrađen je muzej, u kojem su smješteni neki dragocjeni nalazi. Lijepih stvari iz Leptis Magne ima u muzeju u Tripoliju, među ostalima: kipovi Victorije, Afrodite, Artemide, Venere, poprsje Apolona, Dioniza sa satirom. Ti su kipovi osakaćeni, samo je Artemida Efeška neoštećena. U muzeju u Homsu dobro je sačuvan kip Esku-lapa, mozaici i urne i još neki fragmenti.

U Tagiuri blizu Tripolija, u džamiji, što ju je podigao Murad Aga, nalazi se 48 stupova, koje su stranci vozili iz Leptis Magne, ali su lađe blizu obale potonule, a aga je stupove izvadio i iskoristio. Ima međutim mramornih stupova, statueta i arhitektonskih fragmenata u Carigradu, Londonu i Veneciji, a mramornih uresa u katedrali u Rouenu u Francuskoj i u katedrali San Giovanna na Malti, jer se u 18. i 19. stoljeću naprosto trgovalo arheološkim predmetima iz

Leptis M., a turska vlast nije sprečavala taj vandalizam.

Prvi je ovdje počeo iskapati i istraživati francuski konzul Claude Lemaire god. 1686. i poslao u Francusku više mramornih stupova. U XIX. je stoljeću Smith po zapovijedi engleskoga prijestolonasljednika, komu je paša Tripolija poklonio nekoliko arhitektonskih fragmenata, sa 100 radnika iskapao 20 dana i otkrio, prema njegovu izvještaju, baziliku i Arco Quadrifronte. I danas ima mramornih stupova u Windsoru.

Otkako je Tripoli u rukama Italije, vrše se iskapanja sistematski na račun države i svako je otuđivanje iskopanih predmeta strogo zabranjeno.

Pijesak, potpomagan razornim ljudskim rukama, uništio je cvatući grad. Što je čvrsta volja Feničana podigla, marljiva ruka Rimljana ukrasila, barbarske su pljačkaške ruke razarale, a pijesak je tu sramotu zastro velom, koje je sada odgrnuto, da nam otkrije sjenu prošloga sjaja i veličine. Novi Rim otkriva ovdje veličanstvena djela staroga Rima. Novi će Rim iskoristiti i prirodno bogatstvo ovoga kraja, jer je zaleđe Leptis Magne bilo oduvijek plodno, o čemu svjedoče i mnoge naprave za iskorišćivanje vode iz doba staroga Rima.

Novi Rim kaže, da će Tripolitaniya biti mediteranski vrt. Da tu namisao i ostvari, zasađuju talijanski kolonisti zapuštenu zemlju maslinom. A da mlada stabalca zaštite od jakih vjetrova, sade eukalipse, koje ovdje vrlo lijepo uspijevaju, a narastu za 10 godina 10—12 m visoki. Tako pretvaraju neplodno tlo u plodno, a redovi eukalipse s mladim maslinama daju čitavom kraju prijaznije i slikovitije lice.

BOŽIĆ NA MORU. — SUZA.

Oj pastiri... pjeva se danas u svakoj hrvatskoj kući, sjedeći za punim stolom i masteći bradu mirisnom pečenicom, tustom puricom ili guskom s mlincima te slatkom orehnjačom i makovnjačom, što je za me ovdje nedostižna pusta željica. Božić je, a ja se mučim sa špagetima, kao i svakog radnog dana, tek imam za razliku pečeno pile, ali je po tvrdoći matori pijetao ili kokoš, koja je već davno zaboravila, da joj je dužnost da nese jaja.

Na sam Božić ostavljamo Tripoli i putujemo lađom u Suzu (franc. Sousse) u Tuniziji. Vrijeme je, da ne može biti ljepše, kao da je Uskrs, a ne Božić. Nebo je vedro, nasmijano. Samo jedan bijeli oblačak, mekan kao pamuk, plovi onamo prema sjeveru. O, dragi oblačiću, putuj u zemlju suza i kukuruza, javi onima u Zagrebu, da im želimo sretan Božić.

More je plavo kao južno nebo, mirno, kao da se odmara od burkanja i valjanja. Tiho pjeva svoju pjesmu. Već nam je iščezla s vida obala s Tripolijem, na debelom smo moru, nigdje se ništa niti vidi niti čuje, more pa more. Prati nas nekoliko galebova. Dupini se valjaju u lukovima, a pred njima se katkad baci tuna iz mora sasvim okomito i dva metra u vis. Daleko pred nama ljubi se već nebo s morem. Rumeno je, kao da sve gori. I kad je sunce leglo u svoj modri krevet, u more, prati nas sjajni mjesec i svjetlucanje zvijezda. Vijak parobroda jednakomjerno štropoće i drma brodom te sav drhće. Kadgod zaškripi svod ili stijena uske kabine ili zalupe koja vrata, drukčije sve mirno, tiho kao izumrlo.

Ujutro već prije 7 sati rumeni traci sunca ljube blijede oblačice nad horizontom i dižući se sve više i više probijaju tanki veo oblaka, dok ne izroni iz mora žarko sunašce i sjedne na vodu kao kugla na zelenom suknu biljara ili golema nogometna lopta na zelenoj travi. Tek oko 10 sati iza jutra opazimo u daljini jedan svjetionik, a doskora i obalu sve bliže i jasnije, dok ne iskrсне pred nama gradić Suza u vrlo slikovitom položaju na brežuljku tik mora. Vide se gradski bedemi s tornjem na najvišem mjestu. Dalje se iza grada crne češljasta brda i daleko u more protegli poluočić s rtom Bon.

Već parobrod ušutkava strojeve u svojoj utrobi, začuje se pljusak bačena sidra, blijeda se voda oko vijka pjeni i u 2 sata poslije podne lađa pristade uz obalu u Suzi nakon vožnje od 23 sata. Prije iskrcavanja svi smo podvrgnuti liječničkoj pregledbi, što dosad nisam nigdje vidio na svom putovanju. Sve osoblje parobroda i svi putnici idu redom pred liječnika, a on svakoga opipava ispod ruke, pod pazuhom, i svi mu moramo isplaziti jezik. Tek iza te, u neku ruku, smiješne procedure, zbog bubonske kuge, mogli smo se iskrcati. Za putnicu nas nitko i ne pita, jer je između Francuske i Italije slobodan saobraćaj, ali je zato pregledba prtljage mnogo stroža nego u drugim mjestima.

Šarolikost se svijeta ovdje još jače zapaža nego u Tripoliju, jer neki urođenici imaju oko glave i fesa crvenu maramu kao naši Primorci i Hercegovci, neke su žene obučene u tanke crne haljine, koje im prekrivaju glavu i lice, dok su druge u bijelim širokim dimlijama. Na ulici je vrlo živo. Grad broji 30.000 ljudi, od kojih je oko 10.000 Evropljana. Najživlje je oko vratâ, što vode s »Place Pichon« na »Place Bab-el-Bahar« ili bolje: iz evropskoga u arapski dio grada. Narod urođenički u gomilama ulazi i izlazi na vrata, prodaju se mnogi slatkiši i voće, stoje fijakeri i auti, zviždi željeznica i trubi autobus; stoji i sjedi sila svijeta svake boje lica i odijela. Tu je prepiranja i nate-

zanja, šaptanja i dogovaranja, nudenja i pogađanja urođenika između sebe i s kaputašima i jednako se čuje ono značajno orijentalno »h« i »gh«, što ga ima i hebrejski jezik.

Tu je odmah i luka, koju s jedne strane zaštićuje jaki zid, a s druge uski poluočić. Ulaz je u luku uzak, zidovima stiješnjen, da bi se jedva dva parobroda obišla. Trgovina je pomorska mnogo živahnija nego u Tripoliju, jer se iz nutrašnjosti Tunizije ovamo dovozi željezna rudača i fosfati te ukrcava na lađe. Za ukrcavanje rudače udešene su posebne naprave, kojima rudača izravno iz skladišta dolazi na lađu, čim se ukrcavanje znatno olakšava i pospešuje. Oko luke su mnoga skladišta halfa-trave i čitavi bregovi koline od masline. Za tu sam kominu iza duga ispitivanja saznao, da se izvozi u Italiju, gdje se drugi put tiska (preša) i pravi lošija vrst ulja i sapun, a najzad se upotrebljava za gorenje.

Gledam često, kako u luci urođeničke žene i djevojke u moru peru vunu i rublje. Na suncu je toplo, ali vjetar je hladan, a one čitavo dopodne stoje u vodi preko koljena i peru rublje na taj način, da ga gaze i udaraju nogama. Pri tom dižu i bacaju noge kao naše baletne plesačice. Interesantno, a!

Stari je ili urođenički grad gomila kuća bez reda, bez oblika, različne visine, ali su sve bijele i s ravnim krovovima, a tek gdjekoja između njih nalik je na kuću u pravom značenju. Najljepša je Dar El Bey, kuća bejeva, u orijentalnom stilu, ali se svojim bogatim dekoracijama i bojom mnogo razlikuje od svih ostalih. Džamijâ ima vazdan, a i stara katolička crkva u ovom je dijelu i upravo između glavnih mošeja. U crkvi je na stijeni više uokvirenih ploča mozaika, što potječu iz katakomba izvan gradskih zidina. Na najvišoj je točki Kasba, kasarna, s visokim jakim tornjem, koji sada služi kao svjetionik. Zidovi su oko grada iz starijeg doba, vrlo su jaki i visoki, viši od onih u

Petrovaradinu na Dunavu, pa ipak su Francuzi god. 1881. zaposjeli grad bez otpora.

Prolazim spletom uskih krivudastih ulica, promatram, divim se i čudim vrevi i mješavini. Preda mnom ide u crno zakukuljeno žensko čeljade. Mora da je mlada, jer ide zvrkasto. Kod jedne kuće stane, uhvati za kvaku i ogleda se. Jedan momak s fesom na glavi, mlad kao kaplja, nešto dovikne, pride k njoj, daje joj nekih slatkiša i držeći je za obje ruke nešto joj šapće. Ona namigne i iščezne iza vrata. Momak pođe, stane, ogleda se, fićukne i nestane u natkritim sukovima. I ova bi mogla zapjevati kao i naše slavonske namiguše: »Alaj sam se najila bonbona iz dikinih plavih pantalona«, premda ovaj i nema pantalona.

Iz grada vode četvora vrata gotovo točno prema četiri strane svijeta, pa se kod nekih još i sad vide debela teška željezna vrata na točkovima za lakše otvaranje i zatvaranje. Škole su izvan gradskih zidina, što je s higijenskih razloga i potrebno i opravdano. Talijani imaju svoju zasebnu školu. Djeca su arapska lijepa i pravilnih crta lica, što sam sa zanimanjem promatrao pred izlazom iz škole. Izlaze dječaci s fesovima na glavi, licâ punanih kao jastučići na božjem oltaru, čisto obučeni i stanu u red te pođu mirno od škole, ali čim ispadnu s oka svoga učitelja s fesom, vika, cika, graja . . . djeca kô djeca. I nogometsku loptu guraju i udaraju po širim ulicama kao i u nas, samo su bolje sreće, jer ovdje prozora ili nema ili su na prozorima guste rešetke te nema bojazni, da će razbiti staklo.

Čitav grad zaudara sada po ulju, jer je okolica Suze nadaleko sva zelena od maslinâ. Zemlja je uopće plodna, te su već stari Rimljani imali ovdje više svojih naseobina. Na mjestu, gdje je sad Suza, bio je grad Hadrumentum. Tu se zadržavao duže Hanibal spremajući se na otpor protiv Scipiona za drugog punskog rata. Sad je u jeku berba maslina. Ispod stabla rasprostru neke sagove i štapovima tresu plod, a pritom

otresaju, nažalost, i mnoge grančice i lišće. Izvan grada je zasebna tržnica maslina, kamo dovoze ili na devama, magarcima i mazgama donose u vrećama veliku količinu maslina. U gradu je i izvan grada mnogo tvornica, gdje se maslina gnječi električnim pogonom i pravi ulje, ali se to čini i na posve primitivni način, kako se to činilo još za oca Adama. Gotovo svaki Arapin nosi u bočici uzorak proizvedenog ulja, jedan se drugome hvali i s ponosom upozorava na čistoću ulja.

Narod ne može biti siromašan pored tolikog bogatstva masline, pa su zato ovdje i mnogi dućani i živahnost u gradu, a i mnogi auti i autobusi krcati urođenimcima zasvjedočuju imućstvo kraja. Siromašni su samo drvima, jer vidim, gdje prodaju samo neke kvrge i panjeve te šuštavo lišće masline. Na stanici sam vidio jednu Hebrejku sa svilenim bernusom i bijelim dimlijama. Na rukama joj teške zlatne narukvice, na glavi nekoliko nizova velikih dukata, kakvih još nisam ni vidio, a niže ovih sve do očiju vrlo gust niz manjih dukata. Toliko dukata nema ni jedna pa ni najbogatija snaša u Slavoniji.

U nedjelju je na šetalištu svirala vojnička glazba. Vojnici su konjanici pa je glazba sastavljena samo od trubalja različne veličine. Uza sve to je svirka skladna i ugodna. Šaroliki svijet šeta i oko glazbe stoji kao i u nas. Ja sam među njima samo tijelom, misao je moja pobjegla na lijepi Zrinjevac u Zagrebu, u onu veselost i živahnost, gotovo raspojasanost mladeži, koja čavrlja jezikom, kojim su pisani i Domjanićevi »Kipci i popevke«.

Iz misli me trgne zvuk njemačke riječi. Mnogi vojnici Nijemci, što su u francuskoj legiji stranaca, šetaju i govore svojim jezikom, pa se tako u Suzi mnogo čuje njemački, kao što se, nažalost, čuje i u Zagrebu. Jesu li i u Zagrebu samo stranci, što govore njemački ili su to neosvijesteni građani? U kakvu legiju stranaca idu one građanke, koje uvijek švapčare, iako ne

znaju pravilno govoriti njemački, sunce ih božje spr-
žilo!

Iz ovakvih me misli u dalekoj tuđini trže mlatanje mora i podsjeti, da sam u dalekoj Africi. Zvukovi se konjičke glazbe miješaju s pjesmom mora, što je talasi pjevaju obali. Na kraju daleko u more ispruženog dvostrukog zida, što štiti ulaz u luku od jakih sjevernih vjetrova, sjedi na donjem zidu moj putni drug Miško i slika uzljuljano more, a ja stojim na gornjem obrambenom zidu. Slika mu je valova i boja mora tako vjerna te vidim posve jednako dizanje i spuštanje valova na slici i na moru. Pa i ona barčica s bijelim jedrima, što kao bijeli lepir igra na valovima, a koju je naslikao jednim potezom kista, čini se da leprša i s valovima se diže i spušta. Ne znam, čemu da se više divim: pogledu na Miškovu sliku s ustalasalim morem ili smještaju gradića Suze u dnu morske dražice. Uz more je široka ulica s mladim palmama, iza njih su lijepe moderne kuće u arapskom stilu, dalje su nazubljeni gradski bedemi, a iza ovih se amfiteatralno dižu arapske kuće sve više i više, svaka hoće da gleda na more, a sve nadvisuje kazba s tornjem. Sve je bijelo bjelcato kao šećer.

Bjelina grada, srebrno zelenilo maslinâ, žarko afričko sunce, modrina čista mora i uvijek vedra neba tako oduševljavaju druga Miška, da ne pušta iz ruke kista, radi od jutra do mraka. Otišao je iz Suze i u nedaleki Monastir, jer smo čitali, da se na tunizijskoj obali skrivaju vrata raja, a to da je Monastir.

Prirodne ljepote naše Zemlje rado se ispoređuju s ljepotama raja i mnogi gradovi imaju svoj zemaljski raj, svoja vrata raja, rajsko šetaliste, itd. Tako je jedan francuski turistički list pisao o Monastiru i čitajući to, dočaravao sam sebi sve moguće i nemoguće prirodne ljepote; dočaravao sam sebi prirodnu raskoš, kako sam je vidio na vratima Sahare u El Kantari, u Landonovom vrtu u Biskri, u vrtovima Alkazara u Sevilli, Generalife u Granadi, Granje kod Segovije i

Aranjueza u Španiji, u Boboli vrtu u Firenci, ili barem onu raskošnu bujnost na našem Lokrumu i posve je prirodno, da me je živa želja vukla, da i na afrička vrata malo zavirim u raj, s tim više, što se iz Suze vidi Monastir, udaljen samo 21 km, dakle kao Samobor od Zagreba, ali zbog ravnice i mora Monastir se lijepo vidi, ističe se njegova bjelina iz bujnog zelenila. Put je od Suze do Monastira zanimljiv. Ispočetka vodi između lijepih vrtova, obrađenih polja i čitavih šuma masline. Cestom jure auti i autobusi, kao da to nije Afrika nego srce Evrope. Iza bijela arapskog seoca Sahaline oveća je »šebka« i cesta vodi posred nje. Uz cestu su rijetke palme kao u nas jablani. Od šebke se cesta neznatno digne do arapskog mjestanca Skanes i doskora eto Monastira, okružena visokim jakim zidinama.

Stojim pred gradskim vratima. Srce mi drhće, krvca mi igra, kako i ne će, kad sam na vratima raja! Vrata su golema, ali ništa neobično. Iza vrata buka, vreva, šareno se klupko ljudi mota, miče, viče, rukama lomata. Jesu li to rajska vrata? Unidem u grad. Ulice, kuće, džamije, sve poznati tip sa svim osebinama arapskih gradova, tek ulice imaju toliko čor-sokaka, da se čovjek uistinu izgubi. Kad sam iz glavne ulice Sadi Carnot malo zastranio, nisam više mogao naći glavne ulice, dok me nije izvela jedna djevojčica, jer sam jednako zalazio u čor-sokake ili sam se vraćao na isto mjesto.

U jednoj sam ulici ispred arapske pekare vidio gomilu đubreta, pomiješanu slamom i granjem masline. Ako se u raju jede kruh pečen u peći grijanoj đubretom, onda se otac Adam nije morao žaliti, što je bio istjeran iz raja, niti sam se ja čudio, kad sam razrezao kruh i u njemu našao crnu kuglicu, a drug Miško reče: »To ti je bobica od borovice«. Jest, bobica ovce!

Ulice su pune žena i djevojaka, ali lice prekrivaju, kad im se približi stranac. Dućani su priprosti, sukova nema, samo su kavane čitav dan pune svijeta. Ne-

obično je mnogo brijačnica. Za brijanja sjede na klupi ili na zidu, pokritu slamenim sagom, podvuku poda se noge, a brijač se sasvim prikloni uz mušteriju i jednako nešto pripovijeda. U »école française« sjede stotine arapskih dječaka i tek nekoliko Francuza i Talijančića. Učitelj i đaci sjede u školi s fesovima na glavi.

Glavna ulica vodi do malenog šetališta Belvedere uz more s nekoliko paoma i drugog zelenog drveća, ali je sve prilično zapušteno. Niže šetališta su dvije dražice, koje zatvaraju dva rastrgana pješćana poluotočića i goli otočić Džeziret el Ustane, na kojem su udubine sa zaobljenim otvorima. To su podzemni stanovni, kakve sam nalazio u južnoj Španiji, gdje sam, šta više, vidio i podzemnu crkvu. Nešto je dalje drugi otočić sa starim cisternama, uklesanima u kamen. Na otočiću je danas tunara, ali ne tunara s visokim ljestvama, već tvornica konzerva od tunina mesa. Obala je morska neuređena, more plitko i parobrodi ne mogu u luku, već staju kilometar daleko od obale, a u samoj su luci naprave za dobivanje soli.

Uz more je najtvrdi dio gradskih bedema, kazba, danas kasarna, s dvostrukim zidinama i s jakim okruglim tornjem. Kazba je dosta tijesna, jer je u staro doba ovdje bio velik manastir, monasterium, od kojega i ime grada Monastir. Ako su golema vrata kazbe vrata raja, kamo ne smijem ući, onda mogu u raj samo vojnici, a ne i drugi smrtnici.

Na krajnjem je rtu uz more jedna arapska kuća s veoma lijepo izrađenim portalom od školjki različite boje i veličine. Osobito se lijepo ističe sa svake strane po jedan okrugli stup sa slikovitom glavicom od crvenkastih školjki. Ograda je od školjki, putevi su u baščici ograđeni školjkama, stupovi s loncima za cvijeće obloženi su školjkama, temelji zidova oko bašče također su obloženi školjkama. Na zidu ograde dva su polumjeseca sa zvijezdom od sitnih školjki i sve je vrlo čvrsto, jer je povezano cementom. Oko vrata iz-

rađena je neka ornamentika od sitnih školjki, kojima se otvor sja kao biser. To je nešto novo, neobično, ali to ipak nisu »vrata raja«.

Izvan gradskih bedema bujni su vrtovi, u kojima u ovo doba cvatu bademi i breskve, žute se zrele naranče, zelene se i srebrene masline, a posred toga zelenila bijele se lijepe kuće i to daje gradu neku slikovitost, ali ni to nisu vrata raja, jer nije ništa osobito, tek je ljepše i pitomije nego drugi afrički krajevi u blizini pustinje. Sve se to ne može uporediti s vatikanskim vrtovima u Rimu; sa »Conca d'oro« kod Palerma ni s našim Lokrumom i tko bi izbrojio sva mjesta, koja više nego Monastir zaslužuju ime: vrata raja.

Moram još dodati, da u Monastiru nema ni hotela. U kući, na kojoj piše »Hôtel Paris«, nije uistinu hotel, već je na drugoj strani ulice samo gostionica, gdje jede šef policije, dvije učiteljice i stranac, koji baš mora ovdje noćiti. Hrana je slaba, ljudi su neprijazni, mrzovoljni, a stan je da ne može biti gori. Pored toga stan nije u istoj kući već u drugoj ulici u posve zapuštenoj kući. Velika su vrata danju i noću otvorena. Stube su u prvi kat široke, ali vrlo strme, soba mračna, pokućstvo staro, klimavo. U kući ne stanuje nitko, sam si kao duh u nezaključanoj sobi, u mračnoj ulici, a neprijatnoj sobi s komadićem svijeće. Ovako sigurno moraju ispaštati teški grješnici pred vratima raja, koji još nisu dozreli za raj.

Samo je moj drug Miško mogao ovdje izdržati tri dana, jer je on satkan od drukčijeg tkiva nego obični smrtnici. Njegova je umjetnička duša vidjela ovdje samo prirodne ljepote i bogatstvo bojâ, sve su mu drugo sitnice. Kad sam ja u kojem hotelu malo sumnjive čistoće gledao, nema li u krevetu šestoronožnih noćnih drugova, on miran kao gorsko jezero reče: »A što ih tražiš! Ako ih ima, one će te već naći.«

U CARSTVU MASLINE

Od Suze rasegla se k jugu u dužinu od 130 km rav-nica zasađena maslinom i zasijana žitaricama. S jed-ne i druge strane željezničke pruge nižu se pravilni redovi maslinâ, izmiješani tek tu i tamo smokvama i bademima. Između redova zelene se žitarice, gdje gdje tek oru na devama, a ima i pustog neobrađenog tla, gdje pasu ovce, koze i po koje goveče ili je pusta stepa, na kojoj raste halfa trava. Sela su rijetka, vide se samo začađeni čadori ili niske zemunice, slijepljene od ilovače, bez prozora i vrata. Vrata zamjenjuje ni-zak zaobljen otvor, prekriven krpama. Okrugli se krov završava u sredini otvorom za dim.

Već iz velike daljine vide se kod seoca El Djem zi-dine amfiteatra, koji se visoko digao u prostranoj rav-nici iznad maslina. Zidine su vanjske još dobro sačuvane do drugoga kata, a nutrašnje imaju i treći kat te su visoke 33 m. Gdje su nekoć gladijatori stje-cali slavu ubijajući svoga protivnika; gdje su zvijeri, žedne krvi, derale ljudska tjelesa, danas se igraju vojnika mali Arapčići i Berberčići, a u doba arapskih provala služio je amfiteatar kao tvrđava. Kad su po-slije u amfiteatru nalazili utočište različni buntovnici, dao je bej Muhamed Murat god. 1685 srušiti jedan dio zida i to je gigantskoj građevini bila smrt. Građu su odsad upotrebljavali Arapi za svoje kuće te je čudo, da je i ovako uzdržan taj spomenik nekadašnjeg rim-skog gospodstva.

U amfiteatru je bilo mjesta za 60.000 gledalaca. Oblika je eleptična s dužinom od 148 i širinom od 125 m. Po veličini je to peti rimski amfiteatar. Najveći je

u Rimu, Koloseum, kojega je dužina 188, širina 156 m, a imao je mjesta za 80.000 gledalaca. Dalje je po veličini redaju: Capua, Italica kod Seville te Verona sa razmjerom 153 : 123, dakle gotovo jednak s ovim u El Djemu.

U seocu El Djemu još su ostaci cirka, dugog 550 m, cisterna sa šest basena i terma, koje su otkrite tek god. 1914. Za doba Cezara bio je tu grad Thysdrus, a do važnosti je i bogatstva došao zbog mnogih maslinika. Ovi su ostaci živi svjedoci, kako su Rimljani imali mnogo razumijevanja za iskorišćivanje plodnih kra-jeva i kako su pri tome mnogo žrtvovali za zabavu i za zdravlje.

Skoro iza El Djema željeznica prolazi isušenom šebkom. Sve je bijelo od soli, a onda bivaju redovi maslina sve pravilniji, polja zelenija i bolje obrađena, a ograđeni su vrtovi puni voća i povrća. Posred vrto-va i maslina smjestio se grad Sfax, u kojem su se naslagale bijele kuće kao jato galebova. Grad je opa-san bedemima, višim i čvršćim nego u svih ostalih gradova Tunizije i Algerije. Bedemi čine gotovo pra-vilnu pačetrovinu sa stranicama od 600 i 400 m du-žine. Unutar tih zidina s jakim kulama stisnuo se či-sti arapski grad, a izvan zidina, uz more, razvija se pravilan i moderan evropski dio sa širokim ulicama, s kazalištem, kinom i s lijepim kućama u maurskom stilu.

Gradski bedemi imaju samo dva izlaza, samo dvoj-a vrata. S južne strane vode u evropski dio Bab Divan, a sa sjeverne strane Bab Djebli u predgrađa Sfaksa, u bujne bašče i pravilne redove maslina uokrug grada. Na jednom je i drugim vratima vječita gužva, jer silan svijet grne u grad s natovarenim sitnim magar-cima i tromim devama iz mnogih bašča i dalje okolice, što je lepezasto zaokružila grad u opsegu od 35 km. Ta je okolica zelena, pitoma, izvezena srebrnastom maslinom.

I baš maslinama ima Sfaks da zahvali svoju veličinu i bogatstvo. Jedna priča kaže, da je u sjevernu Afriku od Leptis Magne do Sfaksa i Suze donesena maslina iz Fenicije. Jedan vladar fenički, želeći znati, od čega mu umiru vojnici, našao je u utrobi jednoga vojnika velikog crva. Da bi pronašao, kakvim će sredstvom uništiti crva, lijevao je na nj različne lijekove, ali crvu ne škodi ništa. Napokon ga polije uljem i crv uginu. Nato dade zasaditi masline u svim ovim krajevima...

Računa se, da u Sfaksu i okolici ima oko tri milijuna stabala masline, a od toga su gotovo dvije trećine zasađene u novije doba, što se jasno vidi po pravilnim redovima i ljepšim i uređenijim krošnjama. Ovdje raste najbolja vrsta masline, koja daje 25 postotaka ulja. Upravo u doba moga dolaska sve u Sfaksu bilo je zaposleno berbom maslinâ. Svaki bolji gospodar nosi ulje u bočici i s nekim ponosom pokazuje plod svoje muke, svoju sreću i bogatstvo, jer mu je to glavni prihod.

Iz grada i iz bašča diže se zadah ulja, izmiješan mirisom ruža, badema i cvijeća, osjeća se topli dah Sahare i svježih dah mora, a nebo modro i čisto kao oko djevojčice smiješeći se, šalje tople zrake sunca, koje su satkale zelenu košulju livadama i osule cvijećem vrtove. Večernji vjetrić opaja mirisom soli, ulja i ruža.

Bujne bašče predgrađa daju Sfaksu uistinu obilježje cvjetnog grada. U tim baščama ima više poezije nego u zlatorezima pjesama naših modernih. Tu se posred krupna povrća dižu cvjetom osuti bademi i druge voćke, a sve je isprepleteno vinovom lozom s neobično širokim, sada žuto-crvenim lišćem. Svaka je bašča ograđena zidom od zemlje, na njemu su kaktusi sa širokim, bodljikavim listovima. To i nije kaktus nego indijska smokva, *Opuntia ficus indica*. Svaki debeli sočni list zasađen u zemlju pušta korijen, brzo raste i razgranjuje se u čitave grmove s grbavim krhkim

stablima. Stoje na nasipima i uz ceste kao prosjaci, jer su im listovi pokidani, izrezuckani, kljasti. Plod je nalik na bodljikave krastavce, ima miris smokve, ali mu tečnost daleko zaostaje za našom smokvom.

U baščama kopkaju jaki Arapi južnim suncem opaljena lica. U svakoj je bašči i priprosta kućica, a iz nje se čuje drhtava sevdalinka lijepe Arapkinje ili tetovirane Berberke. Svaka je kućica s baščom za sebe malena tvrđa, malo carstvo pjesme, rada i slobode. Sve je razigrano titranjem i zimi toplih sunčanih zraka, cvrkutom ptica, lepršanjem lepirića te zujanjem pčelica. Sitan ovaj zbor ptičica, kukčića i pčelica slavi nježnim svojim grlašcima i šarenim krilašcima drago sunašce, koje ih miluje zlatnim svojim zrakama.

Sfaks ima tri lica. U bujnim je baščama zelenilo, rad i pjesma, izvan bašča sve je pusto kao iza kakve biblijske poplave, a onamo između gradskih zidina vika prodavača kojekakvih orijentalnih poslastica i graja dječurlije, koju pojačava vika goniča magaraca i deva, popraćena teškim udaranjem batina po strpljivim gladnim životinjama. Iako su Arapi mili, na oko dobroćudni, prema životinjama su okrutni, nemilosrdni, pravi divljaci. Teško ih pretovaruju, slabo hrane, ali marljivo miluju batinom. Sitno magare nosi težak tovar, jedva se miče, savijaju mu se tanke nožice, a gonič ga jednako bocka i udara. Gorostasan Arapin sjedi na jednoj životinjici, noge mu se vuku po zemlji, pjevucka i jednako melje: »r-r« i lupa štapom ubogo magare. Deve, natovarene čitavim vozom slame ili granja, jedva se provlače uskim ulicama.

Sve ulice arapskog dijela grada vrlo su uske i krivudaste. Nije još ni jednom prošao auto, a ne će tako skoro ni proći. Uza sve to ovdje vri život kao i u najprometnijim ulicama evropskih gradova, jer Sfaks s predgrađima broji 75.000 stanovnika.

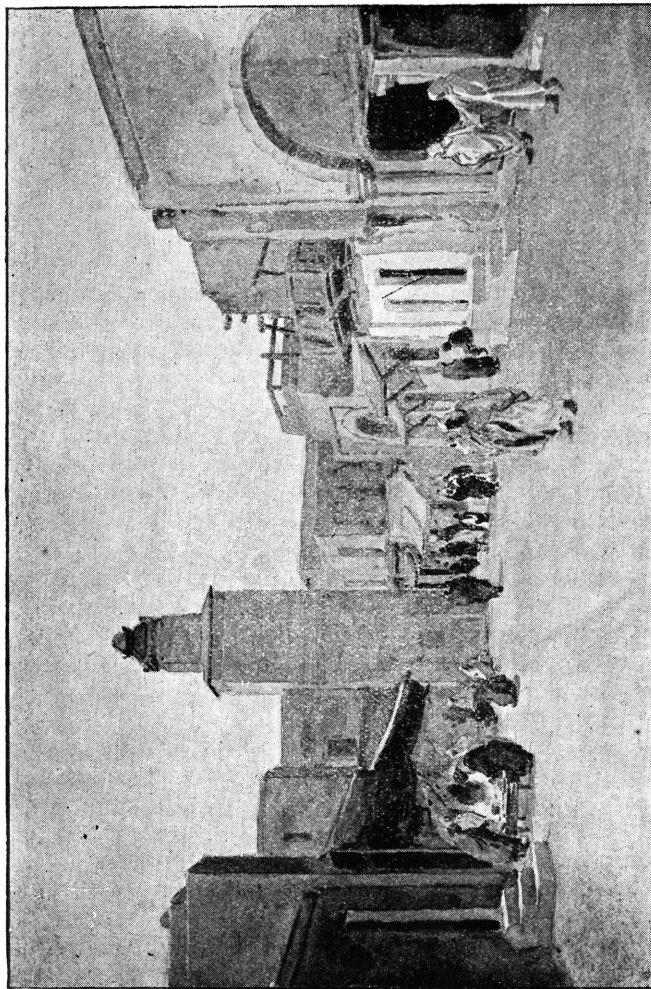
Stanovnici su dosta imućni, što se odražava i u njihovoj nošnji. Pored vunjenih bernusa mnogo se u

gradu nose neke vunene surke, na rubovima lijepo izvezene, boje su sive i tamne, a nalik su na vunene kapute naših Ličana. U nekih su te surke kratke, a u nekih duge kao opaklije naših Slavonaca. Na glavi nose fesove i turbane. Turbani su u odličnika od zelene svile, čim hoće i vanjskim znakom da potvrde, da potječu od prorokova koljena.

Žene su u bijelim vunenim bernusima. Građanke prekrivaju lice, dok one sa sela i iz predgrađa imaju šareno odijelo i ne pokrivaju lica. Ženâ se uopće vidi vrlo malo na ulici izuzevši pred večer, kad idu u dućan, i petkom, kad idu na groblje, gdje oko grobova u hrpama, sjede, klanjaju i razgovaraju. Groblja su njihova slabo uređena, sve je zarašlo travom i korovom. Po njihovu vjerovanju ne treba uređivati grobove, jer tijelo pokojnika nema više nikakvih potreba, a duša je kod Allaha, gdje joj je dobro.

Žene su vrlo lijepe. Ide preda mnom mlada Beduinka, kćerka pustinje. Bosonoga je. Šarena joj je suknja okratka i sa strane malo zadignuta. Lijepo zaobljene noge mnogo su tetovirane. Na jakim su joj listovima natetovirani čitavi ornamenti, arabeske. Po brzam, da je vidim sprijeda. Lijepa je kao priča, sjajna kao sunce o podne. Na vruće srce, tople grudi, stavila je velike srebrne kolute. Da sam mlađi, zapjevao bih pravo bečarski: »Diko moja, moj zumbule žuti, kad te vidim, odmah mi se smuti.«

Posred grada je glavna džamija s bogato urešenim minaretom. Drugi minareti u gradu imaju od reda hodnik za mujezina od crvenog drva, što daje gradu zasebnu slikovitost. Oko džamije su natkriveni sukovci tkaninarâ, a onda se redaju onim uličicama sukovci: zlatara, papučara, drvorezbara, sedlara, stolara, sitara, košarača, užara, kovača, pa onda prodavača parfumerija i boja za kosu i nokte. Najzanimljiviji je suk kovača sa začađenim kućicama s drvenim balkonima, sve nahereno, prljavo, crno, neuredno, nalik na garište. Ove su glasne boje same utisnule Mišku



Ulica kovača u Sfaksu

kist u ruku. Smjesti se u kut uličice i uzme slikati nاهرene začadene kućice. Brzo se skupi iza njega sila svijeta. Ispočetka su samo gledali, kako na platnu rastu kućice, ulica, to ih je zanimalo, iznenađivalo, ali su se brzo stala djeca oko njega gurati i natezati, očevidno su htjeli da ometu njegov rad. Ni blage ni oštре opomene Miškove nisu pomogle, a odrasli su pri tome ostajali mirni, kao da ih se ne tiče, što njihova djeca rade. I Miško se najzad morao dići napola svršena posla.

U sukovima svi marljivo rade s priprostim oruđem. Teško udaranje kovačkih batova, rezuckanje drva i tuckanje čekića miješa se s veselom pjesmom i raspojasanim smijehom te jakim mirisom tamjana i drugih orijentalnih mirodija, koje ublažuju orijentalan zadržak ulice. U sklopu je sukova i *Rue des notaires*, ulica notarâ, zapravo javnih bilježnika i advokata. Arapi sa zelenim turbanima, u boljim haljinama, ozbiljna i dostojanstvena držanja, sjede u uskim prostorijama za stolićem i pišu. Oko njih sjede dvojica-trojica, jednako su ozbiljni i dostojanstveni. Ulaze Arapi i Berberi plašljivo i tajanstveno, govore nešto, gotovo šapuću, daju novac i izlaze ozbiljni i smireni.

Iako su ulice Sfaksa uske i slabo uređene, nisu nečiste, jer su sredinom ulice žljebići, kojima iz jednako otvorenih vodovoda teče voda i odnosi nečist. Dobre vode za piće imaju izobila, a dovode je cijevima iz rječice Sbeitle, iz udaljenosti od 160 km.

Izvan gradskih zidina, kod Bab Djeblî, drži se vašar, gdje prodaju janjiće, jarčiće, ovce, koze, deve, ječam, pšenicu, kukuruz, drveni ugljen, slamu, itd. Tu je pravi orijentalni život. Mene je najviše zanimala cijena deva, pa sam napokon vidio, da je jedan prodao devu za 800 franaka. Cijena je deve od 600 do 1000 franaka.

Arapin i Berberin i u običnom govoru nepotrebno viče i galami te rukama lomata, kao da se svađa i za gušu hvata. Dobri su trgovci, hvale preko mjere svoju

robu kao i naši cigani. Na vašaru je više ljudi, muškaraca, nego robe i svi se miču i viču, pokazuju i dokazuju, nagovaraju i odgovaraju, a kad se pogode, čitava rulja ode s kupcem i prodavačem. Slušam, kako se svađa jedna grupa Arapa. Viču, mašu rukama. Dođe oko zakona, policajac, i rastjera ih. Gledaju ga mrko, iz oka im sijeva vatra, usne drhću, šake se stežu. Ja mu nikako ne bih želio, što su mu oni željeli.

More je kod Sfaksa plitko, a između plime i oseke razlika je skoro dva metra. Kad sam ujutro šetao uz obalu u kupalištu, bila je voda gotovo po kilometra daleko od obale, a poslije podne eto vode posve do kupališnih kabina, kojih ima na stotine svake veličine, a ispred njih je nadaleko sitan i čist pijesak. More za duge ljetne žege miluje bijele jedre grudi lijepih Arapkinja i razmaženih Evropljanka. Sve se praćaka i u vodi i pijesku valjuška, da odahne od nesnosne sparine i žege sunca.

Luka je zbog plitkoće mora umjetno izgrađena i do nje u plitkom moru iskopan kanal, dug tri kilometra, a dubok 7 m. Uza sve to lađe izlaze i ulaze u luku samo za plime. U luci je redovno mnogo lađa, a krajaju ponajviše fosfate. Rudarsko je preduzeće podiglo u luci golema skladišta i naprave za ukrcavanje fosfata, halfa trave, ulja, komine od masline i soli. Soli ima nagomilane na obali za nekoliko lađa. Niti je pokrita, niti ograđena, niti je tko čuva, ali je ništa ne zaštićuje ni od koje kakve nečistoće. I sad se zgrozim, kad se sjetim, što sve rade ljudi i psi oko soli pa i po njoj!

Ribarske jedrenjače i barke imaju svoju zasebnu luku, a ima ih na stotine, jer je ribarstvo ovdje veoma važna grana narodne privrede. Pored domaćih ribara dolaze ovamo ribari grčki, malteški i talijanski. Pogoduje im uz obalu jaka oseka, koju dobro iskorišćuju, a pogoduju im i otoci Kerkenah i južniji Djerba, koji su posve niski i oko njih je plitko more. Na otoku Kerkenahu se dugo zadržavao Hanibal poslije izgub-

ljene bitke kod Zame god. 201 pr. I. Pored hvatanja ribe bave se mnogo i vađenjem spužve, osobito kod Djerbe, otoka Homerovih lotofaga, pa se iz Sfaksa izvoze spužve za 2 do 3 milijuna franaka na godinu.

Uz luku je zasnovan novi evropski Sfaks; ulice su pravilne i široke, zasađene aleje paoma i drugog tropskog drveća, podignuti su luksuzni hoteli, moderne škole i gradska vijećnica sve u novomaurskom stilu, ali taj dio grada pripada budućnosti, jer zasad ima Sfaks tek oko 1500 Francuza, 3000 Jevreja i oko 4000 Talijana, Maltežana i Grka. Grci imaju i svoju crkvu, do koje je podignuta lijepo uređena tržnica.

Iako je vladalac Tunizije, bej tuniski, pritisnut teškim financijskim prilikama, dobrovoljno prihvatio francuski protektorat, Sfaks se nije predao, već odlučno opr'o Francuzima. God. 1881. dođe 14. srpnja pred Sfaks francusko brodovlje. Već 16. srpnja iskrca se vojska pod zaštitom topovske paljbe i zauzme grad.

Sfaks je ipak ostao čist orijentalni biser. Jest, izvan visokih zidina dižu se moderne zapadnjačke kuće, crkva i kazalište, ali arapski je grad zadržao svoje istočnjačko lice. Gradske zidine zatvaraju orijentalan život s fesom i turbanom, s bernusom i feredžom, s papučama i srebrnim i zlatnim verigama na nogama; zidine zatvaraju narodne pjevače i pripovjedače, zmijske čarobnjake i žene s djecom na leđima; nije još nestalo čistog orijentalnog života ni dekorativne narodne nošnje; zidine čuvaju orijent čist kao suza.

OAZA GAFSA, DRUGA VRATA SAHARE

S ugodnom čežnjom za nečim novim, neobičnim, tajanstvenim, krenuo sam iz Sfaksa u unutrašnjost Afrike, da ponovo zakucam na vrata Sahare. Uskotračna pustinjska željeznica vijuga između bujnih vrtova i srebrnastih maslinika. Ne žuri joj se, zmijulji polako, kao da ne će da muti svečani mir, što se sle-gao nad vrtove, iz kojih palme sa svojim lepezama domahuju oproštajni pozdrav, a more s druge strane pjeva svoju jednoličnu pjesmu. Nije plavo sa srebrnastim valovima, sivo je i zeleno, jer je plitko, obala je niska, pjeskovita. Za oseke odmaklo se more daleko od obale i samo za jake plime cjeliva oskudno zelenilo uz obalu.

U plitkoj se vodi vide neke zgrade od granja, što su izgradili ribari i na otvorima smjestili svoje mreže, da hvataju ribu, koja se s opadanjem vode iza visoke plime povlači od obale. Ribarski jedrenjaci posrcu na valovima, ljuljaju se i klanjaju sad nadesno, sad nalijevo.

Što dalje od Sfaksa i od mora, masline su sve rjeđe, tek nešto zelenila šara pijesak. Gdje je pijesak bez ikakva raslinstva, vjetar ga lako diže i odnosi, a gdje je samo malo trave ili kakvo kržljavo drvo, pijesak se zadrži. I baš zato Arapi i Berberi, kad oru, brižljivo ostavljaju svaki i najmanji džbunić, da zadržava pijesak.

S jedne su i druge strane pruge nepregledna siva pješčana polja, išarana novim redovima maslina i novim zgradama, a sve je u rukama francuskih dioničarskih društava, kojima vlada daje mnoge pogod-

nosti, samo da se pustoš pretvori u plodno tlo. I far-
me i željezničke stanice bivaju sve rjeđe, jedne su od
drugih dvadesetke kilometara udaljene, a vide se iz-
daleka, jer su okružene palmama kao stražarima. Tek
po koje stado čupka rijetke bodljikaste biljke i začu-
đeno gleda željezno čudo, što zviždi i štropoće tim pu-
stim krajem. Blizu farme vide se veća stada ovaca, a
među njima sitan magarac mudro okreće glavu, kao
da broji ovce. Visoko u zraku kruže bjeloglavi lješi-
nari kao tihi pustinski avioni.

Pokatkad se zapazi, kako se sivi prozirni zastor di-
gao sa zemlje i nečujno leti u zraku, dok ga nestane.
To je vjetar digao oblačiće pijeska te ga nosi, dok se
pomalo opet ne saspe na zemlju. U daljini se plave
brda. Posve su gola, kamen i pijesak, padine su im
izvjerugane vododerinama, a na njima trepeću zrake
svijetla i topline šarajući ih svojim žarkim rumeni-
lom.

U željezničkom je vozu i šest vojnika Berbera. Je-
dan između njih s bolesnim, krmeljivim očima jedna-
ko bugari nekako: *uj liri liri*... i što je kraj pustiji
i monotoniji, i njegova pjesma postaje sve monoto-
nija. U našoj Lici, što je kraj viši, vrletniji i goliji,
pjesma je punija i grlati pjevač jače »rozga« i »vozi«,
a ovdje gotovo plače.

Algerija i Tunizija pune su vojnika urođenika,
koji su gotovo svi plaćeni dobrovoljci. U gradovima
sam vidio izvještene pozive konjičkoga puka »*de Spa-
his tunisiens*«, kojim se urođenici pozivaju, da prije
redovne vojne obaveze stupe u vojsku, gdje obični
spahis dobiva plaću kao i svaki francuski vojnik, a
povrh toga još 0.60 franaka na dan, 450 franaka kad
stupi u vojsku, 100 franaka poslije prve godine i 100
iza druge godine službovanja. Kad odsluži 15 godina,
ima pravo na mirovinu. Zbog tih se prednosti rado
javljaju na službovanje i mnoge među njima vidim,
da su već u godinama.

Poslije osamsatne vožnje zapazimo tamnu krpu
zemlje kao sjenu oblaka u sivoj stepi. Gola su se brda
približila, čine vrata. Pred vratima se smjestila divna
oaza *Gafsa*, golem vrt ukrašen svim prirodnim bla-
gom. I opet sam na vratima Sahare. Šira su od onih u
El Kantari, a sve je pitomo i bujno, iako već do nas
dopire topli dah pijeska, ispremiješan mirisom cvije-
ća. Što bliže k oazi, sve se jače ističe prijatno zelenilo.

Kod stanice ima nekoliko lijepih kuća u švicar-
skom stilu, u kojima stanuju namještenici poduzeća:
Compagnie des Phosphates de Gafsa. Ovome udruže-
nju pripada i željeznica. Tri kilometra od stanice uda-
ljen je gradić *Gafsa* na rubu bogate oaze. Stanovnici
su sve sami Arapi, Berberi i Jevreji i tek oko 100
Evropljana. Hoteli su priprosti. Stanujemo u »Grand
hotel de l'oasis« i plaćamo za sobu s dva kreveta 16
franaka. Za ručak i večeru zajedno s vinom plaćamo
svaki po 12 fr.

Gafsa je nekadašnji numidski grad *Capsa*, koji je
Marije za rata s Jugurtom razorio, a Rimljani na-
novno podigli. Ostataka iz staroga doba ima vrlo malo.
U kazbi, gradskoj tvrđi i kasarni, nađe se u zidu po-
koji arhitektonski komad, a stupovi s jonskim glavi-
cama umetnuti su u zid kule, gdje im nikako nije
mjesto. Pred ulazom u kazbu velik je kamen s latin-
skim napisima i posve se dobro može pročitati ime:
»*Hadriano Augusto*«.

Kod kazbe i dalje u Rue Dar el bey ima više izvorā
tople vode, koja ključa iz zemlje kao u Topuskom i
Varaždinskim toplicama. Za Rimljana, kojima je ku-
panje bilo potrebno kao hrana i spavanje, bile su tu
uređene ljekovite kupke, a danas je sve neiskorišćeno
i zapušteno. Voda nije vruća, jer u njoj plove ribice,
a dječaci skaču u vodu, rone i vade dobačen im ba-
kren novac.

Najobilatije je vrelo vode tik zidina kazbe, gdje su
i neki tuneli za pranje i kupanje, ali je sve naokolo
tako nečisto, da ne možeš ni blizu. Tu je u blizini i

vrelo hladne vode za piće. Za pojam Arapa o higijeni i čistoći napominjem, da Arapin, grabeći vodu za piće, stoji sa svojim prljavim nogama u vodi!

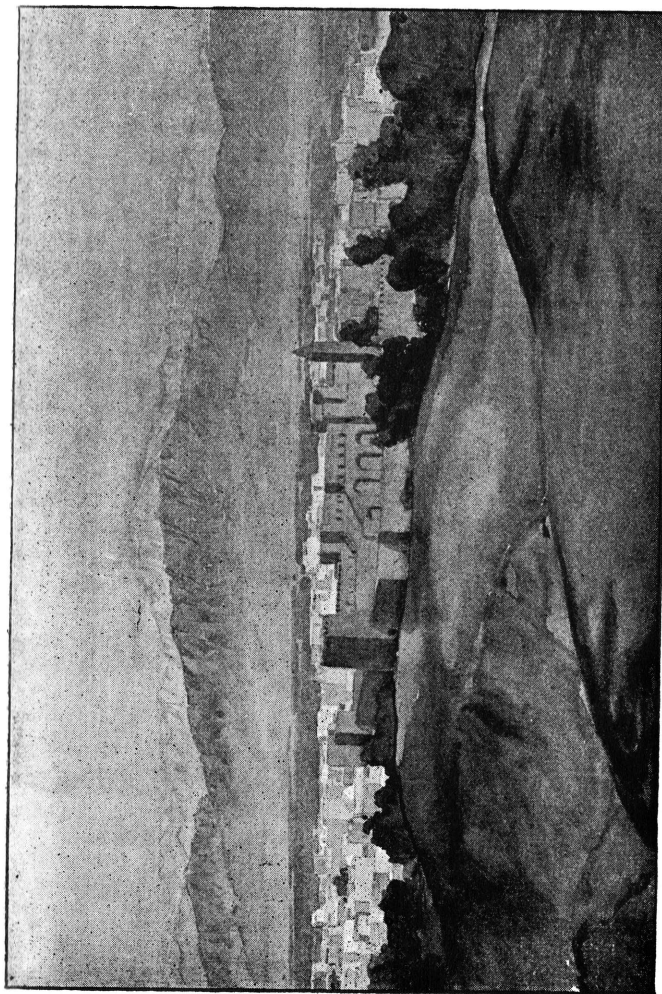
Sva voda iz mnogih vrela zajedno s rječicom Baiech protječe divnu oazu, koja se rasprostirala u opsegu od desetak četvornih kilometara. U novije se doba oaza znatno proširuje novim nasadima masline, jer se voda racionalnije iskorišćuje.

Toplo afričko sunce satkalo je oazi vječno zelenu košulju, a palme i naranče zimi osulo cvijetom. List se s listom cjeliva i priča svoju sreću. Bršljan se vije oko drvetâ, zlatne se trake sunca probijaju kroz gusto lišće i zlatilom se svojim takmiče sa zlatilom naranča. Vjetar pirlita, pčelice zuje, ptičice cvrkuću, a voda tiho romoni mnogim svojim puteljcima kvaseći suncem ožednjelu zemlju, sve je kao vesela pjesma.

Priroda je ovdje sasula svoje bogatstvo, svu žar-kost svojih boja, kao da se htjela odužiti za svu pustoš oko oaze. Voda natapa poljica, zasijana ječmom i pšenicom, vrtove pune bujna povrća i šume paoma ispremiješane s drugim vazdan zelenim drvećem, sve se takmiči, sve se diže u vis, sve strepi za svijetlom i zrakom.

Naranče su ovdje neobično velike. Vidio sam narančište Conca d'oro kod Palerma na Siciliji, vidio sam božanske huerte (vrtove) Valencije i Murcije te »vege« Granáde i Málage i svuda su stabla naranče samo osrednje visine; ovdje su se pak izdigle i razgranale kao naše jabuke, a plod im je krupan kao dječja glava.

Navečer je ovdje sve kao u vatri. Gigantske se sjene brda šuljaju sivim pijeskom i prekrivaju tamnim svojim plaštem nepreglednu pustoš. Slikari nalaze ovdje neiscrpnu građu za svoju sanjarsku dušu i vještu ruku. Mišku su se bogati pejzaži sami narivavali pod kist. Radio je kao za okladu. Bojama je opjevao svu ljepotu Gafse, kako ju je njegovo umjetničko oko zapazalo.



Oaza Gafsa

Stojim iza njega i gledam, kako na platnu iskršava gradić Gafsa: kućice, džamija s visokim minaretom, zelenilo oaze, žarkim suncem obasjana brda. Žarke boje pripovijedaju toplinu Afrike. Meni se čini, da platno diše, da je dio Miškove duše. Boje su mu glasne, a crte meke. Za mene je Krušlin naš najnježniji slikar: sve su mu slike pune mekoće, poezije, njegove su slike lirika njegove duše.

Oaza je isprepletena mnogim putovima, a sa svake su strane puta ruševni zidovi od zemlje. U jednoj su bolje obrađenoj bašči dva golema noja. Mnoga bi im dama zavidjela na krasnom perju, kojim ih je priroda nadarila. Pred nama ih je jedan Arapin hranio listovima cvjetače. Baca im je velike komade, a oni ih proždimali bez žvakanja.

U oazu smo pošli s jednim vodičem, Arapinom. Kad nam se nuda za vodiča, mi smo ga odbili, ali on nam reče, da će nam pokazati žirafe. Dakako, da smo radošno pošli s njim. Došavši do nojeva, reče: evo žirafa. Mi mu se nasmijemo u brk, ali on i dalje tvrdi, da su žirafe. Da li ima takvih neznalica, da mu vjeruju ne znam, ali on s tom svojom varkom dobro zarađuje, jer smo mu i mi dali deset franaka.

Sam je grad Gafsa vrlo slikovit, ali nutrašnjost je neuređena: gomila kuća s nečistim ulicama, kojima se od nečistoće uistinu jedva prolazi. Starci i djeca čuču uza zid i sunčaju se, jer je vjetar dosta oštar i neugodan, a oni su slabo odjeveni. Čuču, jer se tako mogu da zaviju u svoj prljavi i poderani bernus. Čuču tako sate i sate, uvukli se u se kao harmonika, niti što misle, niti što snuju, a vrijeme prolazi preko njih.

Nema ovdje sukova, tek je nešto krojača i papučara te bojadisara vune. U malenoj tržnici prodaju žito, povrće, naranče, datule, po koje pile, janje, pa onda lonce za nošenje vode. Kovač radi na ulici. Ima malen nakovnjik i do njega ognjište. Žena mu ili dijete mijesi nekakve kože, sašite kao mijeh, kojima se respiruje vatra.

Izvan grada i na čistinama oaze mnogo je čadora, u kojima, u ovo zimsko doba, žive nomadski Arapi, a ljeti su sa stadima u brdima. Gafsani su bogati devama, koje pasu u okolici i pred večer se vraćaju kućama. Goni ih pet-šest pastira. Izvan grada stanu, i vlasnici dolaze po svoje deve, jer se same ne odvajaju iz stada kao u nas krave ili svinje. Dode dječaci od pet-šest godina, pronade svoju devu, udari je šapićem po koljenima, pa ako odmah ne poklekne, udari je po papcima i ona pokorno sjedne, dječak se straga popne na nju, uhvati se za grbu, ona se digne i dostojanstveno otklipše kući, gdje je čekaju koštice datula ili druga oskudna hrana. S ovakvim kolosom upravlja dijete od pet godina!

Ljudi ovdje provode onaj naskroz prirodni život kao i u doba, dok su se ljudi odijevali samo bršljanom i smokvinim listom. Rade samo toliko, koliko im je potrebno za održanje. Datule im daju slatke svoje plodove obilatim rukom, oaza im daje hlad, livadice im daju ćilime u sto boja, a čist im zrak daje snagu i zdravlje. Jedu svoje datule, mlijeko i kuskus, zato u njih nema ljudi crvena lica, bakrena nosa i debelih trbuha. Oni slabo znaju za naš peti glavni grijeh: neumjerenost u jelu i pilu. Sa suncem lijegaju, sa suncem i ustaju. Svijetla umjetnog kao nomadi niti traže niti trebaju. Svijetlo im daje nebo. Pijetao im je sat i zvono, mjesec im je noćobdija, plin i elektrika, a tamna im je noć samo električni kratki spoj. Sunce im sipa svoje svijetlo danju, a mjesec svoje srebro noću. Pa i zvijezde su ovdje i veće i sjajnije nego kod nas.

U NAJVEĆOJ OAZI SJEV. AFRIKE

Napuštamo oazu Gafsu, da je zamijenimo s najvećom i najbogatijom čitave sjeverne Afrike, s oazom oko Tozera. Vlak ide tek u 6 sati ujutro, a Arapin, koji će nas povesti do stanice, probudi nas u 4 i $\frac{1}{2}$ i već prije 5 sati morali smo u auto, jer ćemo — kako je rekao — drukčije zakasniti. Opiranje ne koristi, moramo pa moramo. Čekali smo na stanici čitav sat i zebli, jer smo bili neispavani, a poznato je, da su noći u pustinji hladne.

Jedan Berberin u jadnom odijelu prodaje na stanici nekakve masne kolačiće i jednako povikuje slabim, umornim glasom: »arutaj«. Kolačići su u drvenoj posudi, pokritoj prljavom krpom, da bi ostali što duže topli. Noću ih je jadnik pekao, ovdje zebe neispavan, a prodao je tek nekoliko komada i zaradio par centima. I s tom se kukavnom zaradom zadovoljava. Što bi na takvu zaradu naši nezasitni mesari, pekari i gostioničari! Naš seljak mora vinograd dubriti, kopati, rezati, vezati, štrcati, grožđe brati, tiskati (prešati), vino pretakati, pa dobije za litru vina dva-tri dinara, a gostioničar ga samo iz podruma donese na stol, zaradi kod litre 4 dinara i još mu nije dosta. To seljak zna i to ga boli!

Još je bilo tamno, kad je vlak krenuo, ali se ne moramo žaliti na to, jer nemamo što da gledamo. Iza oaze sve je pusto, golo, potpuna pustinja, kakvu sam sebi još u školskim klupama zamišljao. Nepregledno suho more, u kojem pijesak zamjenjuje valove. U tom su pješčanom moru deve uistinu kao brodari. Stasiti sinovi pustinje, izgorjeli od sunca, u sliko-

vitom odijelu, sjede na grbavim devama ili koračaju za njima. Tmina je već crnu svoju koprenu zamijenila ružičastom pa bijelom, pijesak se kao rosa cakli na novorođenom suncu, a duga se karavana gubi u daleku pustinju.

Od Gafse do prve stanice Metloui ima 38 km i nigdje nikakva sela ni zaseoka pa ni džbunića pustinjske trave. Pijesak i vodom izderana brda, to je sve. Vršci brda nazubljeni su kao pila i vjetrom izbrušeni kao kljunovi. Metloui je evropsko seoce, u kojem stanuju rudarski namještenici, jer se u okolišnim brdima kopaju fosfati. Sa stanice se vide goleme naprave za iskapanje i otpremanje fosfata. U rudokopu Metloui i susjednom Redeyefu zaposleno je oko 6000 radnika, a iskopa se na godinu i otpremi preko jedan milijun tona rudače. Tomu bogatstvu fosfata zahvaljuje Tunizija, što njezinom pustinjskom mirnoćom odjekuje zvižduk željeznice. Za vožnje iz Sfaksa u Gafsu susreli smo osam vlakova, krcatih rudom.

Vlak stoji na stanici dosta dugo. Zatražim kavu. Donese mi crnu kavu i iz limene kutijice sipa u nju nešto, što se oteže kao med, i ja, dakako, odbijem, da to čudo jedem. Tumače mi, da je to kondenzirano mlijeko, ali meni se sve nešto prevrće u želucu gledajući kako se oteže. Radije sam ostao gladan, nego da pijem kavu, koja je uistinu odlična, kako sam se kasnije osvjedočio. Zaboravio sam kao razmaženo Evropejče, da sam u Sahari, u pustinji, pa da moram biti sretan, što uopće mogu dobiti kavu.

Od prijaznog seoca Metloui ide željeznica sve dublje u pustinju, pa je i pijesak sve dublji; nigdje nikakva života, nikakva zelenila, dok se ne približismo najvećoj oazi Sjeverne Afrike, koju zapravo čine četiri oaze. S desne je strane oaza El H a m m a s a šotom Rharsa, a s lijeve El U d i a n a, gdje već život vri; na stanici se prodaju vrlo krupne naranče i lijepe datule, oko se naslađuje prijaznim zelenilom

na sve strane. Oaza El Udiana spaja se poslije kratka prekinuća s oazama Tozer i Nefta.

Računa se, da ove četiri oaze imaju jedan milijun paoma, koje daju na godinu 25 do 30 milijuna kilograma datula, od kojih je trećina prve vrste. Ove oaze oko Tozera ili oko šota Djerida lijepa su stranica božanske knjige. Nad palmama titra ugrijan čist zrak, kao da lepršaju lepiri, a tišina oaze miriše. Tu pustinja pjeva svoju pjesmu i prekriva zelenim plaštom komad zemlje, otet pijesku. Upravo je teško vjerovati, da posred pustinje može biti ovakve bujnosti i slikovitosti.

Naokolo je sve golo, sivo, tiho i mirno, a u oazi bukt život nekoliko kilometara u dužinu. Zeleno je palmino lišće protkano žutim i rumenim grančicama, s kojih je skinut plod; šareno se lišće vinove loze penje uza stabla; poljica žita i trave šaraju kukčići, lepiri i rojevi mušica, bistra vrela žubore na sve strane skupljajući se u rječicu, u kojoj plivaju ribice, prakačaju se golišava djeca, a žene, sjedeći u vodi, peru rublje. Ta me šarolika slika razblažuje te zaboravljam, da sam u dalekoj pustinji.

Oaza obiluje vodom, koja teče mnogim kanalima i natapa vrtove. Ne smeta plodnosti oaze, što je ovdje na godinu tek 25 do 30 kišnih dana, a kiše padne tek 120 mm, osam puta manje nego u Zagrebu. Brojna vrela zamjenjuju ovdje kišu. Oazu Tozer natapa voda iz 192, a oazu Neftu iz 150 izvora i izvorčića. Voda, što je ne upije žedna zemlja u tim oazama, utječe u šot Djerid. Iako je sad ovdje doba kiša, u šotu je malo vode te posred šota vodi karavanski put u Gabes.

Šot Djerid samo je 15 m iznad lica morskoga a susjedni je šot Rharsa 20 m niži od lica morskoga. To je depresija, koju nastavlja druga veća depresija: šot Melrirh, 30 m ispod lica mora. Da se ove depresije ispune, da se voda digne do razine mora, nastalo bi jezero s površinom od 14.000 km². Ali Francuzi,

gospodari Sahare, hoće da stvore mnogo veće jezero u Sahari, hoće da stvore čitavo unutrašnje more.

Francuski posjed u Africi iznosi oko jedanaest milijuna četvornih kilometara, a to je više nego površina čitave Evrope. Posjed taj seže od Sredozemnoga mora na sjeveru do Atlantskoga oceana na zapadu, pa do Male Sirte na istoku i do Guinejskoga zaliva na jugu, a to je udaljenost na svaku stranu od hiljadu i više kilometara. Ima tu pustih, ali i vrlo plodnih krajeva i Francuska hoće da veliku udaljenost skрати modernim saobraćajnim sredstvima.

U Parizu je zaseban odbor stručnjaka, koji ima zadaću, da prouči pitanje vezivanja afričkih kolonija s morem. Taj odbor radi već više godina na planu izgradnje Transsaharske željeznice od Orana do rijeke Nigera. Željeznica bi presjekla Saharu u pravcu: Oran—Igli—Adrar—In Tassit. Od In Tassita kretala bi niz Niger tičući Gao i Niamey na jug do Guinejskoga zaliva, te uz Niger na zapad u Timbuktu i Bamako, otkud je već izgrađena željeznica do Dakara na Atlantskom oceanu.

Pomanjkanje vode i pijesak, nošen vjetro, činili bi poteškoće izgradnji željeznice kroz pustinju, ali današnja tehnika sve zapreke svladava lakoćom, što dokazuje izgradnja Sibirske i Australske željeznice, Simplon tunela, Sueskog i Panamskog kanala, velike brane na Nilu kod Assuana te najnovije i najgolemije brane svijeta na rijeci Kolorado u Americi. Stručnjaci namjeravaju nestašicu vode svladati upotrebom Diesellove lokomotive na ulje, koja ne treba vode, a za putnike bi se voda vozila u posebnim vagonima. Željeznicom brzine od 60 km na sat prevalio bi se put od Orana do Bamaka za dva i po dana.

Kako bi ta Transsaharska željeznica stajala oko tri milijarde franaka, iskršava drugi projekt vezivanja Nigera preko Sahare sa Sredozemnim morem. Iako je taj projekt na oko fantastičan i nemoguć, iznosim ga ovdje, kako sam o njemu čitao. Taj je projekt

veoma zanimljiv, jer ide za tim, da mrtvom srcu Sahare dade novi život, da u srcu Sahare stvori veliko Saharsko jezero.

Sahara je između Nigera i projektirane Transsaharske željeznice niže stanice Igli nepregledna pješčana nizina od 130—300 m iznad morskoga lica. Projektanti Saharskoga jezera drže, da je rijeka Niger nekoć tekla u Saharu, pa da je poradi kakve tektonske katastrofe ili poradi nanosa pustinjskoga pijeska morala skrenuti desno te se probila na jug u Guinejski zaliv.

U projektu se ništa ne napominje za opravdanje pretpostavke, da je rijeka tekla u Saharu, ali je činjenica, da kod okuke Nigera, onamo blizu grada Timbaktu, ima i danas jezercâ i Niger čini kopnenu deltu, koja nema stvarnoga razloga. I kad bi se na toj okuki dio vode iz Nigera uputio pretpostavljenim nekadašnjim tokom u Saharu, dobilo bi se veliko jezero u srcu Sahare, koje bi imalo dužinu od 1400 km i površinu veću nego što je čitava Jugoslavija. Jezerom bi prema projektu plovili parobrodi od Nigera do projektirane Transsaharske željeznice onamo negdje nadomak stanice Igli, do koje već sada saobraća željeznica od Orana. Stvaranjem Saharskoga jezera prestala bi potreba izgradnje čitave Transsaharske željeznice, a troškovi za vezu s Nigerom pali bi od tri milijarde na nekoliko stotina milijuna franaka. Povrh toga bi novo Saharsko jezero djelovalo i na promjenu klime i pusti bi centar Sahare zbog obilja slatke vode postao pomalo plodnim krajem.

Iako se ovakav projekt čini nemogućim i fantastičnim, stručnjaci tvrde, da nije fantazija ni izgradnja Transsaharske željeznice pa ni stvaranje novoga Saharskoga jezera i da inženjerima treba samo dati sredstava, pa će Saharom zviždati željeznica ili parobrod. Ja vjerujem današnjoj tehnici, jer ona uistinu kroči olimpskim koracima. Moj optimizam pojačava sjećanje na gradnju željeznice od Novoga

Sada do Beočina onamo pred trideset godina. Kad su vlasnici zemljišta, kud je bila trasirana željeznica, stavljali neke zapreke, inženjer, koji je provodio trasiranje, rekao je: »Neka mi dadu novaca, pa će željeznica od Novog Sada u Beočin juriti posred Dunava«. Takvu samosvijest i gordost imadu valjda i projektanti Transsaharske željeznice i Saharskog jezera.

Ali se nameće samo od sebe pitanje, ne bi li se majčica priroda usprotivila takvoj promjeni bez njezine suradnje i volje, i ne bi li se voda ponorima gubila u zemlju i tako spriječila čovjeka u korigiranju prirode!

Kad bi se ta osnova ipak ostvarila, oživjela bi zapadna Sahara. Uz obale novoga jezera bilo bi zelenila, života. Podigli bi se hoteli i turizam bi procvao u srcu Sahare. Tozer je eto tek kratko vrijeme u rukama Francuza pa već ima dva sjajna hotela: »Transatlantique« i »Splendide« sa svim velegradskim komforom, iako je zasad u Tozeru tek oko 100 Evropljana.

Tozer je čisti arapski grad, a sasvim je drugoga tipa nego svi arapski gradovi, što sam ih dosad vidio u Tripolitaciji, Tuniziji, Algeriji i Maroku. Kuće su od nežbukane opeke, koja je tanka kao u nas crijep. Polazući opeke vodoravno, koso i osovno, čine neke geometrijske likove, kojima daju svojim kućama neki ures, zasebni neki stil. Mnoge kuće imaju na stupovima lukove, kakvi su obično kod džamija. Zidovi su redovno dosta visoki. Krovovi su ravni, na njima se sada sunčaju, na njima drže drva, suše rublje, a šeta na njima i pas, koji čuva kuću. Vrata su od debela drva s teškim željeznim karikama, kojima se lupa, kad se hoće ući u kuću, jer su vrata redovno zamandaljena.

Ulice su nešto šire nego u drugim arapskim gradovima, a pune su svijeta, jer grad broji oko 15.000 stanovnika. Za blato ne znaju, jer gaze duboki pi-

jesak u gradu i izvan grada, pa naše slavonske snaše i djevojke ne bi mogle zapjevati: »Šorić mali po njemu je blato, kako će mi doći moje zlato!« ... U pijesku su široki tragovi deve, kćeri pustinje, izmiješani s tragovima auta, modernog saobraćajnog sredstva, a jedne i druge prekrštavaju tragovi bosih nogu.

I nove javne zgrade: škola, pošta, monopol, željeznička stanica i hotel »Transatlantique« u tipičnom su tozerskom stilu te im je lice vrlo prijatno. Školu polazi mnogo dječaka, a vrlo malo djevojčica kao i u našoj Lici, jer Arapi valjda misle kao i naši Ličani, kad kažu: šta će djevojčici škola, ne će biti ni pop ni sudac! Među dječacima ima i dosta odraslih. Za odmora skaču u prostranom dvorištu, na znak zvona stanu svi u red u najvećoj tišini i pod vodstvom nastavnika idu u razred. Nastavnici su Francuzi. Vidim, da jedan razred velikih arapskih klipana poučava učiteljica. Narod je ovdje pitom, miran, ne će joj dakle biti teško s dječacima, iako su već odrasli.

U gradu su tek dvije džamije s minaretom, druge imaju samo bijele kupole i mujezin zove na klanjanje obilazeći ravnim krovom džamije. Kad je doba klanjanja, čuje se toliko mujezinâ, te se čini da pjeva zbor dobrih pjevača. Glavni je trg čitav dan pun svijeta. U otvorenoj tržnici prodaju žita, mesa, kože te povrće i kruh, ali je najviše dangubâ i besposličara. Velika je graja i gužva oko vodovoda, kamo dolaze po vodu, koju nose u kozjim kožama s dlakom i kad na leđa uprti kožu, napunjenu vodom, misliš, da nosi jare.

Posred trga sjede ljudi skrštenih ruku u okrugu. Jedan u sredini udara u tamburin i pjeva, drugi prati njegovu pjesmu sitnom zurlom. Ljudi slušaju pjesmu otvorenih usta i udivljeno gledaju u pjevača. Pjeva i jedan crnac. Narod se smije i daje mu darove. To je njihovo kazalište, njihove kino-predstave.

Tozer je u rimsko doba bio Thusuros. Jedini je spomenik iz toga doba jedan romanski stup ispred glavne džamije El Kebir. Na trgu je priprost spomenik Camilla Canove, francuskog konzula u nedalekom gradiću Nefti. On je god. 1893. ovdje suzbijao koleru, pa je i sam od nje umro.

Izvan grada vidim na голу pijesku 85 čadorova s mnogim devama, ovcama i kozama. To su nomadi, koji ovdje sa svojom stokom prezimljuju, da u rano proljeće krenu u brda i stepe, gdje ima pašę. Iako je toga dana bio 11. siječanj, o podne je bilo vruće kao u nas usred ljeta. Miško je marljivo slikao, ali je oko podne morao prestati s radom zbog vrućine.

Krstarim gradskim ulicama. Narod me i djeca prijazno pozdravljaju. Djeca su još dobra, ne prosjače kao u Biskri, gdje su ih stranci pokvarili. Dječaci gurkaju željezne obručiće i imitiraju trublje, to je njihov auto. Neki ipak pozdravljaju »Bon jour, sou, sou«, ali nisu nasrtljivi. Gazim dubok pijesak i pjevuckam: »Ovim šorom, Jagodo« ... jer uistinu djevojaka arapskih ni od korova. Susretam samo stare babe navorana i tetovirana lica, a sve su u slikovitim plavim haljinama. Namjera me napokon namjerila na jednu ljepušnu djevojku, ali je imala tako »namolovane« obrve i lice kao i naše dame, što dangube u kavanama s cigaretom u ustima i one slavonske nami-guše, za koje u kolu pjevaju: »Ja ću svoje obrve lakirat, pa će momci za mnom fantazirat«.

U CARSTVU PIJESKA I VJETRA

Već se gase vršci visova u pustoju Sahari, na kojima se još žare prozirni oblačići, a iz žarkog rumenila iskršava pomalo mjesec i po koja zvijezda: simbol islama. Mjesec brodi nad pustinjom i prati našu željeznicu, pred kojom bježe ovce i koze, a deva mirno stoji i gleda crno čudo, što zviždi i štropoće.

Iz Tozera kreće samo jedan vlak do mjestanca Metlaui, gdje se odvaja jedna pruga izravno prema moru u Gabes, Sfaks i Suzu, a druga ide nutrašnjošću Tunizije i u Suzi izbija na more. Jedna je i druga pruga od Tozera do Suze duga 400 km. Bila je već noć, kad smo stigli u Metlaui. Hoteli su zatvoreni te nam nije moguće zadržati se i zaći u bogati rudnik fosfata, da vidimo, kako ruka čovjeka u dalekoj pustinji, bez zelenila i života, buši, kopa, ruje i iz utrobe zemlje vadi podzemno blago.

Jednako nam je bilo žao, što nismo mogli potanje razgledati strme stijene divljega prodora, što ga ovdje u blizini čini vad Seldža, *Gorges du Seldja*. Bilo je već 8 sati uvečer, kad smo se provezli tim divljim krajem. Mjesečina nam je bila milostiva i osvijetlila nam gole stijene. Pruga se željeznička provlači između stijena i rječice s golemim kamenim pločama u koritu. Iz nepregledna smo pijeska i ravnice došli među kamene stijene, koje su vjetrom i vodom rastrgane, izdubene i zaobljene, te su nalik na gradine, na stupove, glavice i na sjedala u amfiteatru. Željeznica sopće i stenje penjući se sve na više, a ide tako polagano, da se lako siđe, malo sprođe i opet popne u kola. Za 101 km puta trebali smo 6

sati i u 10 smo uvečer stigli u Henchir Souatir, gdje je Miško mislio naći pitoreskni kraj, kako smo čitali u »Vodiču Tunizijom«. Baedeker kao i svi vodiči vide pitoresknost (slikovitost) i tamo, gdje je uistinu nema, samo da domame što više prijatelja prirode.

Henchir (farma) je veća stanica, ali u svemu ima samo 6 kuća za željezničke namještene i neka skladišta te buffet-hôtel, gdje smo odsjeli. Sve je pusto, nigdje ni drvca ni travke, nigdje života, šutljiva samoća, sunce, kamen i pijesak, pa je razumljivo, da nam je bilo dosta jedan dan takve samoće i pustoši. Miško je sate i sate gazio pijesak i kamen, ali nigdje da mu oko zapne za nešto osobito, pravo pustinjsko, da prenese na papir.

Kad nismo uspjeli u »pitoresknom« Henchiru, idemo u Sbeitlu, gdje su mnogi ostaci rimskoga grada Sufetule. Pruga se željeznička jednako diže i kod Telepte postizava visinu od 795 m. Tu se vide s vlaka neki stupovi, zidovi i gomile kamenja. Ostaci su to dviju kršćanskih bazilika, bizantske citadele, pa kazališta i terma. S jedne je strane tih ruševina lijepa oaza Feriana s novo podignutim evropskim naseljem pokraj arapskoga sela. Nešto je dalje rimski mauzolej, a još dalje su ruševine grada Ciliuma kod Kasserine, gdje ima i ostataka crkve s mnogim skulpturama te mauzolej sa 110 stihova u slavu Flavija II., a vide se i rijetke šume. Sve su to živi svjedoci, da je ovdje nekoć bilo plodnih polja, gustih naselja i bujna života. Još jače to svjedoče sjajne građevine kod Sbeitla. Ime Sbeitla ima svoj izvor u porušenom i pijeskom zasutom gradu Sufetula.

Već iz željezničkih kola privlače pogled slavaluci, stupovi, hramovi i mnogo kamenje, što strši iz pijeska, kao da je zasijano. Sredinom ruševina vode danas pješčane staze, gdje su nekoć bile gradske ulice. Stazama koračaju s dostojanstvenom mirnoćom deve sa svojim pratiocima. Prolaze ispod slavluka, preko mramornih stupova i mozaikom popločenih

podova, a da se i ne osvrću na sve to. Ne tiče ih se prošlost kaurška, nemaju razumijevanja ni za arhitekturu ni skulpturu, ne znaju za teatre, ne trebaju ni Jupitera ni kršćanskog Boga, kad imaju svoga Allaha. A ipak ovdje sve diše nekadašnjim životom, punim bogatstva i sjaja. Čudo, da se uz ovakve prilike zad žao toliki niz stoljeća ovako sjajan spomenik nekadašnje moći i kulture rimske u pustinji.

Iz različitih ovdje nađenih napisa zna se, da je Sufetula postojala za cara Vespazijana (70—79. god.), da je najviše procvala za dobrog cara Marc Aurelija, a razrušena je za provale Arapa. Iako su Bizantinci, osvojivši Sufetulu, podigli jake utvrde, grad nije mogao odoljeti bujici i sili Arapa.

Rim, nosilac kulture u starom vijeku, umoran od osvajanja svijeta i širenja kulture, pokvaren krvožednim igrama, raznježen razvratnim životom, morao je ustuknuti pred Arapima, borbenim ali nekulturnim, koji su zatečenu kulturu objeručke prihvatili, unapredili, proširili i sačuvali napose u Španiji kroz čitav srednji vijek i predali je Evropi oporavljenom poslije srednjovjekovnih ratova.

Tunizija je puna sjajnih ostataka rimskih gradova, koji su nekoć cvali i bili ognjišta kulture, ali nisu mogli izdržati navale Vandala i Bizantinaca, Arapa, Berbera i Turaka. Pustinjski pijesak, nošen vjetrom, pokrio je stare građevine pa sad iznad teatra i templaza gaze natovarene deve kao tihotapci ostavljajući u dubokom pijesku široke tragove, dok ih vjetar ne zaspe novim pijeskom.

Novo doba, listajući bogatu historijsku knjigu prošlosti, budi iz vjekovnoga sna spomenike stare slave i moći, otkriva spomenike rimske kulture u pustinji i rješava stare građevine pješčanoga pokrova.

Na ulazu u staru Sufetulu dizao se ponosan slavoluk cara Dioklecijana. God. 1910. posve je restauriran te svjedoči o starom sjaju rimskoga gospodstva u dalekoj pustoši. Slavoluk je visok 12 m, debljina je

zida 7 m, a vrata su široka 6 m, kako su od najveće česti bile široke i gradske ulice u ono doba. Sa svake strane vrata na visokom podnožju po dva stupa s korintskim glavicama, što zajedno s pilastrima daje građevini impozantno lice.

Od stoljećima nanesenog pijeska najbolje je očišćena glavna ulica, u kojoj bijaše kazalište, forum, terme i hramovi. Ulica je još i sad popločena teškim kamenim pločama, kakve su u Pompejima i u Leptis Magni, a po nekim se otvorima vidi, da je u gradu već u ono doba bila provedena kanalizacija.

U dnu su ulice tik rječice Sbeitle ostaci teatra. Stoje još dva zida u visini prvoga sprata i pozornica sa sedam stupova. Dvije su koze na pozornici, penju se uza stupove, kao da se produciraju, a gledaoce zamjenjuju ovce, koje čupkaju sušičavu travu i bodljikave biljke, što proviruju između pokvarena mozaika u gledalištu.

Nešto više teatra su ostaci terma, koji se veličinom mogu usporediti s termama u Leptis Magni, ali bogatstvom i sjajem zaostaju za njima. Ulaz je iz glavne ulice, a ulazi se najprije u *vestibul*, gdje je kamena ploča s odužim napisom, koji se počinje sa »*Caprimus*«. I među kamenjem je više napisa, a na jednom čitam: »*piscina*«, kupka. Mnogo je dvorana različne veličine s mozaikom na podu, više je basena za plivanje, a i polukružnih obloženih mozaikom. Ti su baseni bili *caldarium*, topla, i *frigidarium*, hladna kupka, a bile su i prostorije za znojenje, *laconicum*, kako svjedoče cijevi u stijenama. Nalazim i nekakve cijevi od pečene zemlje, nalik na lijevak, ali im je šupljina ispunjena tvrdim lijepom. Držim u ruci takav lijevak, koji je obložen drugim lijepkom, a oba su ispunjena lijepom te mi je zagonetno, kakva im je bila zadaća i služba.

God. 1907. očišćeni su od pijeska temelji crkve biskupa Bellatora i kapelica biskupa Jukunda, za koga se zna, da je god. 419. prisustvovao jednom koncilu

u Kartagi. Oko kapelice je nagomilano kamenje mnogih zgrada, a na kraju je bazilika Vitalisa, koja ima pet lađa, veoma zanimljiv baptisterij i malen basen, sav obložen mozaikom. Na rubu su basena četiri temelja stupova pa se zaključuje, da je nad basenom bio neki baldahin.

Najsjaniji je spomenik veličine Sufetule forum sa slavloukom Antonina. Iza slavlouka je peristil, popločen krupnim mramornim pločama, a dalje je pačetrovinasto dvorište, okruženo galerijama s dvostrukim redom stupova, od kojih danas stoji u vanjskom redu svih 11, a u nutrašnjem 4 i na protivnoj strani 9. Svi su krnji, samo jedan ima i glavicu.

Nasuprot slavlouka Antonina tri su kapitolska hrama. Srednji je nešto viši te se i stilom odvaja od drugih. Prilično su još sačuvani te jedan ima još nad stupovima čitav timpan s dobro sačuvanim skulpturama. Ne zna se pouzdano, komu su bili posvećeni, ali se drži, da je srednji bio Jupitrov, a druga dva Junone i Minerve. Pred desnim je hramom ploča s napisom: »*Veneri Genetrici Augustae sacrum Caius Caecilius Maximus fecit.*«

Oko hramova mnogo je kamenja s divnim skulpturama, kakve su i na hramovima, pa bi se moglo još mnogo toga staviti na svoje mjesto, da slika bude potpunija i veličanstvenija. Svakomu se prijatelju starina mora ražaliti, kad vidi ovako lijepe i velike glavice korintске i jonske, gdje leže u gomili kamenja pokraj prevaljenih mramornih stupova. Učinilo se, istina, dosad mnogo. Očistile se od pijeska ulice i crkve, kupke i hramovi, uspostavili se zidovi i slavlouci, s mnogo se pažnje sastavili polomljeni stupovi i povezali željezom, kamen se na kamen slagao i učvršćivao, posao hvalevrijedan i za arheologa od neprocjenljive vrijednosti, ali je šteta, što je taj posao obustavljen, a da se nije potpuno uspostavio barem srednji kapitolski hram.

U lijevoj je galeriji foruma više kamenih ploča s napisima. Za primjer navodim ovaj napis u slavu Neptuna: »Neptuno Aug(usto) sac(um) L. Caecilius Maximus ep. summa honoria flamoni(i) sui posuit idemq(ue) dedicavit«. Neptuna su uopće mnogo štovali kao boga i zaštitnika vrelâ, a lako je razumljivo, da su ga ovdje u pustinji s razlogom obožavali.

Stara je Sufetula imala i svoj vodovod iz rječice Sbeitle. Na mostu »Pont aqueduc«, što vodi preko rječice, uzidana je ploča u slavu cara Marc Aurelija. koji bijaše ljubimac naroda u Africi te su mu podizali hramove i slavlouke. U Tripoliju eno i danas još stoji slavlouk Marc Aurelija. Danas je iz rječice Sbeitle uređen vodovod za 160 km udaljeni grad Sfaks. Suvišak vode, što se u kaskadama ruši ispod mosta, teče pješćanim koritom i niže teatra gubi se u pijesku.

Kod mosta peru rublje berberske žene i muškarci, a kako jedni i drugi imaju ponajviše samo jednu košulju, ostaju, dok ovu operu i osuše, napola goli. Djeca u prnjama ili golišava skakuću i brboću po vodi. Tu je cika i vika, prskanje vodom i nabacivanje pijeskom, plač i smijeh, sve jednako kao i kod naše djece, kad se nađu u vodi i u pijesku.

Deset smo se punih dana zadržali u Sbeitli i svaki sam dan ja s velikim zanimanjem obilazio iskopine, koje su se sunčale na toplom suncu. Te su iskopine most u prošlost. Vjetar, što zuji, kao da mi šapće pjesmu templa i teatra, a mramorni bezglavi stupovi pričaju bogatu historiju Sufetule, koju su stoljeća pokrila debelim pijeskom i predala zaboravu.

Miško se nije mogao otrći od toga pustinjaškoga muzeja. Naslikao je slavlouke, i kazalište, terme, kapitolske hramove i kršćanske crkve i sam se u svoje slike kao zaljubio. Kad mu je trgovac slika u Tunisu ponudio, da kod njega izloži svoje slike pa će ih dobro prodati, jer ima mnogo stranaca, koji traže umjetničke slike iz Afrike, nije htio o tom ni

čuti. On nosi na svom platnu Afriku kući, u Evropu, da uživa u žarkim bojama, kakve nije našao ni u Dubrovniku, ni na Ohridu.

Ovdje smo u Sbeitli upoznali pustinjsku strahotu, koja nam je razjasnila, kako su se zadržali ovaliki i ovako sjajni ostaci grada Sufetule punih trinaest stotina godina. Što je barbarska ruka razorila, pijesak je prekrio žalbenim plaštem svojim i sačuvao nam jednu stranicu tragične knjige osvajačkoga doba i djelatnosti pustinjskoga pijeska.

Šesti dan našega uživanja u Sbeitli digao se jak vjetar. Nosi pijesak tako gust, da je prekrrio sunce. Tama je jača nego u nas za najstrašnije oluje. Nitko ne izlazi, sve je kao izumrlo. Pijesak, nošen vjetrom, zapljuskuje prozore, na staklu se uhvatila kora od žuta praha i pijeska. U sobi je tamno, neugodno, upravo strašno. Ležim u krevetu i slušam pjesmu pustinjskoga vjetra. Pjesma je burna i bučna. Sad kao da pjeva samo jedan glas, sad opet čitav zbor, da se tresu prozori i vrata, a pjeva uvijek isto.

Sitan pijesak nalazi svaku rupicu. Iako sam sve i najmanje pukotine kod prozora i vrata zatrpao papirrom i krpama, na stolu je i na podu pijeska s prsta debljine. Dva smo dana kao internirani, nikud iz sobe. Tko bi napolje, da ga vjetar sruši i živa zaspe pijeskom! Sve je naše kretanje od kreveta do blagovaonice i od blagovaonice do kreveta u našem »Grand hotelu de la Gare«, gdje nas lijepo paze i maze. Za doručak imamo kavu s kondenziranim mlijekom iz Evrope. Kad sam prvi put trebao piti kavu s kondenziranim mlijekom i vidio, kako se oteže kao med ili tutkalo, ostao sam radije gladan, nego da to pijem, a sad sam se priučio i kava mi je tečnija od najbolje u Zagrebu. Ručak je vrlo bogat, jednako i večera, ali janjetinu nam donose samo izvana pečenu, a uistinu je krvava i prijesna, da bi je i najengleskiji Englez s mukom žvakao.

Kad su treći dan sunčani traci prijazno osvijetlili naše prozore i nasmješljivo stali zirkati u naše krevete, izvukli smo se iz internacije i pošli do ruševina. Na sve strane vidimo nove bregove pijeska, sav je kraj dobio drugo lice, sve je u izmijenjenom pješčanom ruhu. No najviše nas je iznenadio led, što smo ga vidjeli na vodi uz cestu. Nije to dakle bio topli vjetar nego hladan kao naša bura.

Vjetar, koji nosi pijesak, zove se u Sahari: Samum, Chamsun i Široko. Široko donosi i k nama pustinjski pijesak. Sitnu pješčanu prašinu nosi vjetar u visini od 2000 m na hiljade milja daleko. Kad se oblaci, nasićeni tom prašinom, ohlade, pada blatna kiša, kakva je i u Hrvatskoj padala 3. i 4. svibnja 1933.

Dvodnevna internacija zbog vjetra i pijeska nije bila baš ugodna, a ipak mi je duša bila puna zadovoljstva, jer sam doživio nešto, što se samo u pješčanoj stepi i pustinji doživljava. A da se to doživi, treba strpljivo čekati, jer priroda očituje svoje čare i osobitosti po svojoj volji, a ne po volji i zapovijedi vodiča i izletnika. Izletnik mora imati na putu vremena i slobode, a ne smije zavisiti o tuđoj volji, ne smije putovati »kao kofer«.

ARAPSKI SVETI GRAD KERUAN

Zašaptao sam zbogom slavlucima i teatru, templima i drugim iskopinama Sufetule i željeznica me nosi prema sjeveru. Brda su već iskićena rijetkim borovima, uz prugu je sa svake strane pijesak i halfa trava. Na stanicama su naslagana čitava brda te trave, koja se odavde izvozi ponajviše u Englesku, ali je Arapi mnogo upotrebljavaju i za svoju domaću industriju, za izradu sagova, košara, sandala i drugoga.

Željeznica štropoće preko dugačkog mosta vada Zerud, u kojem gotovo i nema vode. Zvižduk odjekuje od pješćanih i kamenih brda, čije nazubljene vrške zlate zlačane trake afričkog sunca. Suton se već sprema da razapne tamni svoj plašt, da prekrije pozornicu dnevne muke, a onamo posred valovite nizine, puste i melankolične, bijele nagomilane kuće kao naslagane bijele kocke šećera, kao razapeti bijeli čadorovi, kao prirodna dekoracija puste stepe. To je Keruan, zapadna Meka, sveti grad muslimanski, kamo dolaze vjernici iz čitave Sjeverne Afrike, da se klanjaju Allahu.

Sve je oko grada pusto. Nema tu aleja paoma ili eukalipta, jablana ili dudova, livada ni uzoranih polja, pusta stepa, pijesak pa pijesak. Samo su nešto podalje od grada dva zaseoka s nešto zelenila, te se čine kao dvije tamne mrlje na žutom papiru.

Na polumjesecima mnogih minareta umiru već posljednje trake sunca, visoke gradske kule bacaju duge sablasne sjene na beskrajni pijesak, kad je naša željeznica dopuzala u najstariji arapski grad u Africi,

u Keruan (Kairuan). Podigao ga je Sidi Okba još god. 674. odmah za prve provale Arapa. Podignut je po jednim posred šume pune zmijurina i divlje zvjeradi, a po drugima u pustinji, kakva je i danas.

Oko grada fantastično strše u noć kule 10 m visokih, a 4 m debelih gradskih bedema. S kulama se kao natječu minareti i kubeta, gledaju u divnu zvjezdanu noć, u sjajan nebeski čador, posred kojega šeta srebrni mjesec kao sjajna pustinjska »bogen-lampa«.

Keruan sa svojih 86 mošeja i 90 džamija uistinu zavređuje ime »sveti grad«. I kad mujezini sa svih 176 minareta u isti čas počnu pozivati vjernike na klanjanje, čini se, da je nastala pobuna, jer ljudi sa svih strana žurnim korakom pritječu k džamijama kao bujice k rijeci. Dozivanje stotine mujezina visokim melankoličnim, gotovo plačljivim glasom, čini se kao skladni akordi s ugodnim niansiranjem, već prema položaju mujezina kod kruženja oko minareta prema uhu slušaoca.

Najveća, Sidi Okba mošeja, ide među najstarije mošeje svijeta. Pregrađivana je i više puta dograđivana, a sva je ograđena zidom i zaprema prostor od 125 m dužine i 75 m širine, prostor nešto manji od Jelačićeva trga u Zagrebu. Velik dio toga prostora zauzima dvorište, okruženo galerijama. Bogomolja ili prostor za klanjanje ima 17 uzdužnih i 8 poprečnih redova stupova od mramora, granita i porfira s glavicama jonskim, romanskim i bizantskim, prema tomu, otkud su ih dovukli. Takva je šuma od stupova samo još u katedrali, zvanoj mezquita, u Córdoba u Španiji, gdje je 900 stupova u 17 uzdužnih i 33 poprečne lađe. Minaret je na protivnoj strani bogomolje, a vrlo je glomazan i posve nalik na naše tornjeve, samo na vrhu nije krst nego polumjesec. Veliko dvorište mošeje, pusto i prazno, stan je samoće, a kod nekadašnjih mošeja, sada katedrala,

u Sevilli i Córdoba, još je danas dvorište zasaden narančama, to je »*patio de los naranjos*«.

U mošeji je umorna tišina, ali za klanjanja sve bruji od mrmorenja hiljade ustâ; hiljade se ruku dižu k Allahu i hiljade koljena kleče. Duboka nabožnost, koja prelazi u fanatizam, izjednačuje sve muslimane, svi su bogobojazni, svi su za klanjanja bosonogi ili u čarapama, kalif i hamal (nosač), bogataš i siromah, pred Allahom jednako sagiba glavu i čelom se dotiče poda, zemlje ili čilima.

U red najstarijih džamija ide i »*Djama Tleta Bibane*« s bogatim arabeskama na minaretu kao što su i na Giraldu u Sevilli: »*Tleta Bibane*« znači troja vrata.

Čitav grad ima samo jednu ulicu, kojom mogu proći kola, sve su druge uske, krivudaste, nepravilne do pravilnosti. Kad se susretnu natovareni magarci ili deve, mora se jedno skloniti u koje dvorište, dok drugo prođe. Glavna je ulica široka 12 do 15 m i jednako je puna naroda, jer je to i tržnica njihova. Vrlo je neugodno provlačiti se lošom kaldrmom između gomile ljudi svih boja lica, deva i magaraca, različitih čarobnjaka, pjevača, svirača, pripovjedača i krotilaca zmija. Na kraju je glavne ulice Bab el Tunis, a iza tih vrata je »*fonduk*«, konačište za karavane sa stotinama deva, pa onda mnoge »*cafés chantants*«, otkud se razliježu turobne sevdalinke uz sitne zurle i mukli def (bubanj).

Svijet, što vrví glavnom ulicom, izmiješan bogaljima i prosjacima, zastajkuje i požudno udiše miris orijentalnih jela, što ih pripremaju na ulici; zaviruju u bogate dućane delikatesa te im se od puste želje šire nosnice, a iz usta se nešto cijedi...

Do glavne su ulice »sukovi«, interesantne orijentalne radionice i trgovine. Radionica do radionice, trgovina do trgovine, uska, tijesna, kao i u svim većim gradovima orijenta. Na svjetskom su glasu keru-

anski čilimi i svaki stranac rado razgledava čilime, makar ih i ne misli kupiti.

U jednu nas je takvu trgovinu uvukao trgovac Arapin naglasujući, da ne moramo ništa kupiti, jer je to, veli, samo reklama za firmu, kad se razgledava. Kad je čuo, da smo Jugosloveni, odmah je donio svoju trgovačku knjigu i pokazao, kako ima mnogo mušterija u — Čehoslovačkoj. I ovdje kao i u Španiji zamjenjuju dvojno ime Jugosloven s imenom Čehoslovak. Dao je za nas donijeti crnu kavu, kakvu ne dobivam ni u kojoj kavani u Zagrebu. Iznosi pred nas i rasprostire krasne čilime i razjašnjava, koji su antikni, dopremljeni izravno iz Meke, a koji su opet tkani u Keruanu. Pokazuje čilim svećenika, gdje su zasebna mjesta za polaganje ruku i doticanje čelom kod klanjanja.

Jasno se razbira kakvoća i vrijednost čilima iz Meke i ovih iz Keruana, u kojih su boje mnogo življe, a u jednih su i drugih po njegovu tumačenju satkani uzorci mozaika u glasovitim mošejama. Cijene su visoke. Za čilim od dva metra dužine i metar širine traži najmanje hiljadu franaka, a za manje 600 do 800.

Arapin je odličan trgovac. Trgovačkim nosom i pronicavim okom svojim brzo je razabrao, da će upecati ribicu. I uistinu drug Miško pogodi dva čilima bez obzira na visoku cijenu, jer su mu kao slikaru potrebni. Više bere brigu o tom, kako će čilime dopremiti kući, da ne plati mnoge carine, jer mora proći Italijom. Francuska vlada ide na ruku trgovcima čilimova, pa se kod uvoza u Francusku ne plaća nikakva carina, samo mora svaki ovdje kupljen čilim imati žig kontrolnog ureda, koji ima nadzor i nad izradom i trgovinom čilima.

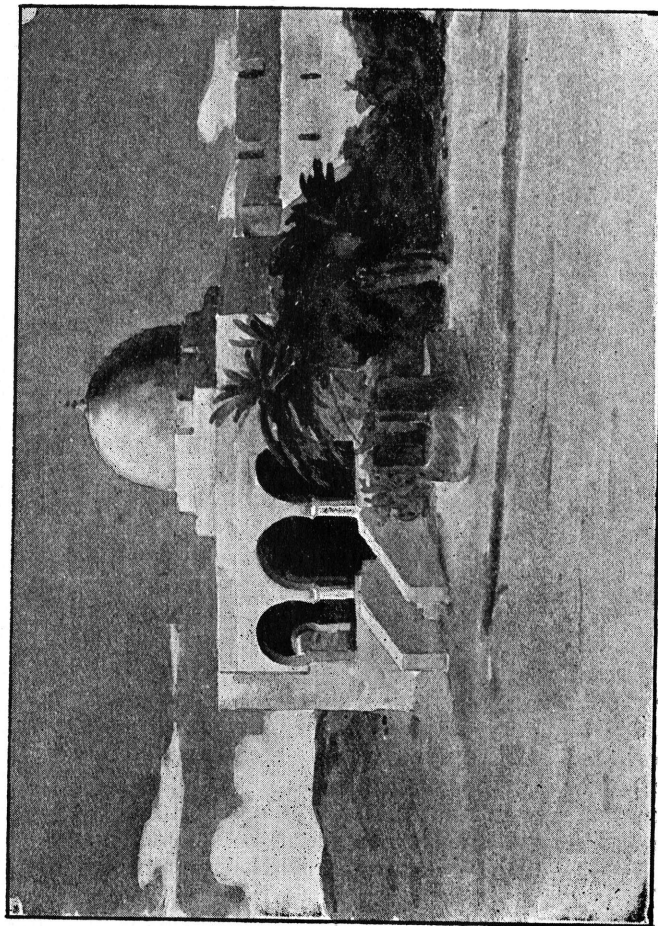
Čilimi su glavna privreda ovdašnjih Arapkinja. Oko 400 obitelji sa hiljadu tkalaca tkaju čilime različne veličine, različna oblika, ali i različne kakvoće. Cijena im je prema izradi i kakvoći, zato i jesu tri

vrste ili kategorije ćilima. Radnica, koja tka robu prve vrste, dobiva na dan 25 franaka, a za lošije vrste dobivaju razmjerno manje. Da satka ćilim prve vrste, treba 15 dana, a za ćilim treće vrste, iako je jednake veličine i oblika, treba samo 8 dana. Razumi je se, da su prema vrstama ćilimi gušći, mekši, bolji.

I baš s tim razlikovanjem ćilima može se mušteriji bacati prašina u oči, jer se nepoznavaoce robe može treća vrsta podmetnuti kao prva. Arapi su, istina, poštteni, ali trgovina je trgovina. Kupiš ćilim prve vrste u jednoga trgovca. Uhvati te drugi pokaže drugu ili treću vrstu, dakako mnogo niže cijene, udara po njoj i hvali kakvoću, dok te ne obrlati. Misliš, da te je prvi prevario, uzmeš i ovdje ćilim uz nižu cijenu, jer ti je trgovac naglasio, da prijaviš prvoga civilnoj kontroli, jer da ti je robu precijenio, pa će ti morati vratiti novac. Kad tako učiniš, utvrdi se, da je roba, kupljena uz nižu cijenu i niže kategorije, i da nema prevare. Trgovci su učinili dobar posao i ostali poštteni, a ti si kupio više nego što si namjeravao, ali si i ti zadovoljan, jer vidiš, da nisi prevaren.

Tako je nasjeo i pronicavi Miško. Trebali smo poslijepodne otputovati iz Keruana. Kad sam došao na ručak, nađem Miška s licem kao jesenska kiša. »Ne idemo danas na put«, reče, »ići ćeš sa mnom u civilnu kontrolu kao svjedok, jer me je onaj trgovac ćilima prevario. Od drugog sam trgovca kupio jednak ćilim uz mnogo nižu cijenu«. Kad mi k civilnom kontroloru, a on nas lijepo uputi, da tu prevare nema, jer je jeftiniji ćilim lošije vrste, iako je na oko jednak. Tu se ne može ništa učiniti, naglasi on. I Miško se zadovoljio, umirio je savjest.

Evropskih trgovina ovdje nema. Evropski dio grada nije uopće tako odijeljen kao u drugim afričkim gradovima, već i tu ima arapskih zemunica među modernim zgradama. Za Evropljane doveze-



Marabut (grobnica) u Keruanu

ovamo svake sezone manufakturnu robu trgovac iz Tunisa na autu, dva-tri dana prodaje na trgu pred spomenikom Sadi Carnota i opet ode.

Misticizam svetoga grada Keruana povećavaju mnoga groblja s bijelim spomenicima u obliku malene piramide, kupole ili fesa i s tako mnogo mauzoleja te čine čitav grad mrtvih. Groblja su bolje uređena nego u drugim arapskim gradovima, uređenija su i od glasovitog carigradskog Ejuba na Zlatnom Rogu pa i od onoga u Skutariju, samo što ovdje nema čempresa.

Ispred katoličkog groblja nalazi se maleno, ograđeno groblje s priprostim drvenim krstovima bez napisa. Grobar mi reče, da su tu pokopani crnci Senegalcima, vojnici francuski, ali da nisu ni kršćani ni muslimani. Oni imaju prirodnu religiju pod plaštem kršćanstva.

Za bijele džamije i kuće, mauzoleje i grobove trebaju mnogo kreča, pa su izvan gradskih zidina mnoge krečane i ciglane, sve u primitivnom obliku, kako je to bilo još za njihova proroka Muhameda. Oko krečana su čitavi bregovi devina đubra, pomiješana sa slamom. U pomanjkanju drva lože u krečanama i ciglanama sušenim devinim izmetinama. Jednako lože, kako sam već napomenuo, s devinim otpacima i pekari peći, u kojima peku kruh.

Izvan grada je »*zauija Sidi Sahab*«. Sidi znači gospodin, a sahab drug ili prijatelj. Ovaj »gospodin drug« bio je brijač proroka Muhameda te je redovno nosio uza se tri dlake iz prorokove brade, pa Francuzi taj manastir, tu džamiju, zovu i »du Barbier«. Vrlo je prostrana građevina s visokim minaretom, s kupolama i s tri dvorišta, pravi golemi samostan.

U prvom je i najprostranijem dvorištu džamija, oko drugoga je visoka škola »*medersa*«, a sve naokolo su galerije. Susrećem krasne ljude u bogatim haljinama, profesori mederse. Drže se »kabasto učevno«, kako kaže Kočić u svom »Jazavcu pred sudom«.

Iz ovoga se dvorišta dolazi u vestibul natkriven kupolom, a otud u treće, najsjajnije dvorište, gdje je i grobnica Sidi Sahaba, velika četverouglasta prostorija s visokom kupolom. Iza mramornih se vrata vidi katafalk, pokriven bogato izvezenim sagom, kako sam vidio i u Muratovu tulbetu na Kosovu polju. Oko katafalka, koliko sam na brzu ruku mogao vidjeti, mnogo je različitih uresa, kićenih lusteri, raznobojnih staklenih kugli, oružja i drugoga. Vodio me momak, s kojim nisam mogao razgovarati ne znajući arapski. Iz svih se njegovih kretnja i iz šaputanja odražavala neka tajanstvenost, neko strahopočitanje. Morao sam kod jedne cisterne prati ruke, skidao je češće svoje papuče, preda mnom je uklanjao slamene sagove te sam morao koracati po kamenu, a on jednako rukom daje znak, da stupam tiše. Kad me je doveo do grobnice, tražio je od mene »*tesere*«, iskaznicu, koje nisam imao, već mu dam pet franaka, da mu zavežem usta. Kad je on uza sve to stao nekoga dozivati, uhvatim ja brzo maglu, da izbjegnem kakvoj neugodnosti.

Kršćanima nije dopušteno ulaziti u džamije, ali u Keruanu dopuštaju uz ulazninu, jer su, kažu, francuski vojnici prigodom zauzeća grada ušli pod silom u džamije i tim ih oskvrnuli. Fanatični su se Keruanci najodvažnije oprli Francuzima te je grad pod silom osvojen. General Saussier uđe u Keruan 26. listopada 1881. i s tim se završila okupacija Tunizije.

Tunizija, zemlja feničke kraljevine Dido, zemlja Hanibala, Scipiona i sv. Augustina, bila je ratna pozornica od najstarijega doba do danas. U Tuniziji su prolijevali krv Feničani i Numidani, Rimljani, Vandali i Bizantinci, Arapi i Berberi, Španjolci i Turci, a Francuzi su je zaposjeli gotovo bez žrtava.

Francuska je već god. 1830. ušla u Alger i pomalo zaposjela čitavu Algeriju, a tek 50 godina kasnije zaposjela je i Tuniziju, koja je bila pod utjecajem Turske i Francuske. Upliv je Francuske sve više rastao, a kako su financijske prilike zemlje bile sve

lošije i desperatnije, Francuska naprosto uđe u zemlju s vojskom i zaposjedne je.

Vojska je unišla u Tuniziju pod vrhovnim zapovjednikom generalom Forgemolom u mjesecu travnju 1881. Kod grada Suk El Arba čekala je Francuze tuniska vojska pod prijestolonasljednikom Ali bejem, ali do bitke nije došlo, pošto se Ali bej povukao. Već 12. svibnja bili su Francuzi pred Tunisom. Pred večer uđe u bejevu palaču Kassar Said general Bréart i sklopi mir, kojim bej tuniski prizna protektorat Francuske.

U Tuniziju je unišlo 45.000 francuskih vojnika. Poslije mira dvije trećine vojske napuste Tuniziju. To je elektriziralo Arape i Berbere. Fanatični Keruanci, Sfakšani i nomadska plemena na jugu Tunizije mišljahu, da su Francuzi slabi, jer nisu vidjeli ni jednog francuskog vojnika. Beduini, naučeni na slobodu u svojim oazama, u svom pijesku i kamenu, hoće da se slobodno kreću kao i njihov pijesak te se dignu protiv novog gospodara i pođu na sjever, prema Tunisu. I francuska je vojska morala ponovo osvajati mjesto za mjestom služeći se i topovima napose kod Sfaksa i Keruana, i napokon umiri zemlju, koju Francuska sada zove »Regence«. Pokraj beja, vladara Regence, upravlja zemljom francuski »Résident«, koji je odgovoran francuskom ministru izvanjskih poslova. Rezidentu je na pomoći Upravno vijeće, a Skupština, koju čine dvije delegacije: francuska i urođenička, raspravlja o poljoprivrednim i trgovačkim poslovima zemlje. I Tunizija sad lijepo napreduje u svakom pravcu. Uređene su luke, ceste, željeznice. U osnovnim je školama bilo god. 1929. svih đaka 62.067. Srednje su škole u Bizerti, Tunisu, Radesu, Sfaksu i Suzi.

Tunizija ima površinu od 130.000 km² i nešto preko dva milijuna stanovnika, od kojih je svaki deseti Evropljanin. Iako Tunizija seže i u samu Saharu, bogata je i dosta plodna, jer oaze saharske imaju

dosta vode, zbog čega su oaze Gafsa, Tozer, Gabes uistinu komadi raja na zemlji.

Tunizija broji na desetke milijuna stabala maslina i paoma, oko 1,700.000 ovaca, 1,200.000 koza, 130.000 deva, 145.000 magaraca; vinograde su počeli obrađivati 1885. i god. 1892. daje zemlja 100.000 hl vina, a god. 1925. već 910.000 hl; trave halfe izvozi se na godinu pet do devet milijuna tona; fosfata se izvezlo god. 1928. tri milijuna tona, jedan milijun tona željezne rudače i 34.000 tona olova. Ribarstvo je god. 1928. donijelo zemlji 22 milijuna franaka, itd. I baš zbog toga prirodnoga bogatstva baca na Tuniziju svoje oči Italija.

BIZERTA, ODMORIŠTE SRPSKE VOJSKE

Miškova se umjetnička duša buni. Njegovo duboko osjećanje poezije prirode ne nalazi u melankoličnoj jednoličnosti žutosiva pijeska oko Keruana ništa dopadljivo, ništa ne privlači njegovo umjetničko oko. Želja ga vuče u Bizertu, o kojoj je mnogo slušao; želja ga je, da bojama opjeva i ponese u Zagreb komadić Afrike, koji je lijepa, ali i tragična stranica historije srpske vojske. Još smo se malo zadržali u Suzi, lijepoj kao suza materina, pa onda u Tunisu i Kartagi i eto nas u Bizerti kod najsjevernije točke Afrike.

»BPT МИМОЗА« piše krupnim pismenima na drvenoj tarabi jedne velike bašče. Začudno i neobično. U dalekoj Africi, među Arapima i Berberima, gdje se piše arapskim pismenima, gdje se čuje samo arapska, francuska i talijanska riječ, koči se ćirilski napis. Svako je slovo tako veliko, da zauzima više dasaka tarabe te se može izdaleka čitati.

Dosad mi je slučaj bio najbolji vodič na putu. Prepustim stoga i rješenje zagonetnog ovog napisa slučaju. Računao sam, da će mi slučaj biti milostiv, jer sam znao, da se u Bizerti oporavljala i nanovo postrojavala srpska vojska za solunski front. Iza mukotrpna povlačenja preko snježnih divljih albarskih brdina, stigla je srpska vojska na modri Jadran, otkud je prevezena u Bizertu, da se izmorena gladom i naporom, oporavi i spremi za novu gigantsku borbu. Ispravno sam računao, da su mnogi od teških rana, nadčovječnih patnja, podlegli bolima i naporima, ispustili ispaćenu dušu svoju i ostavili kosti u

dalekoj tuđini. Pođem stoga na groblje, koje će mi nijemim pismenima i našim imenima sigurno mnogošta otkriti.

Grad je malen i brzo se nađem na groblju. Lijepo je uređeno i neobično veliko za grad od 25.000 ljudi, od kojih čine Evropljani tek četvrti dio, a ostalo su Arapi i Židovi. U zasebnom, zidom ograđenom prostoru, podignuta je na spomen palih srpskih ratnika vrlo lijepa kapelica. Na vanjskom zidu te kapelice, koju su izgradili sami vojnici, mramorne su ploče s imenima palih. Takvih ploča ima 24, a na svakoj je ispisano 25 imena. Imena su ispisana francuskim pravopisom, zbog čega su mnoga imena nejasna. Ime Knežević pisano je: Knesevitch, Knejevitch i Knegevitch, a Živković je pisano: Givkovitch i Zivccovitch. Pod imenom »Djourich« ne zna se pravo, je li to Đuriš ili Đurić, jer je malo niže pisano »Djouritch«, što je izvan svake sumnje Đurić. U kapelici je ploča s kojih 40 imena, a stavila ju je »Skopska pešadijska podoficirska škola svojim mrtvim drugovima«.

Kapelicu okružuje 13 grobova sa spomenicima, koje su milim pokojnicima stavili rođaci ili drugovi. Među ovima je pukovnik Sava Petković, koji je imao 72 godine i u toj visokoj starosti dospio je ovamo u Bizertu. Sjena takvih požrtvovnih junaka zaslužuje i te kako duboki poklon. Tu je pokopana i Marica Golubović, koja poslije porođaja ispusti svoju ispaćenu dušu, a spomenik joj podiže suprug, poreznik u Loznici, sin Dragoljub i zaovičica Ljubica. Magovčeviću podiže spomenik »Društvo Velike Srbije — Savez Sloga«. Na spomenicima oko kapelice ispisani su napisi ćirilicom, samo na spomeniku Nikole Mitrovića, pitomca skopske podoficirske škole, napis je latinicom.

Svih ovdje pokopanih ima prema tome 653, ali sam i u zajedničkom groblju među ostalim vojnicima nalazio imena: Jugović, Kostić, Petrović, Mi-

hajlović, Gardić, što dakako brojku 653 znatno povećava. Mnogi su mladi slomljeni životi ovdje predani zajedničkoj majčici zemlji, daleko, daleko u Africi, na tuđem tlu, vrućem kao i njihova ljubav što je bila vruća za rođenu grud. Mnogo se majka i skršenih udovica zavilo u crno, mnogo je djece ostalo bez hranitelja, mnogo je srdaca zadrhtalo, mnogo se očiju orosilo suzama...

U zajedničkom je groblju pokopano mnogo francuskih vojnika, a zasebno je odjeljenje za vojnike engleske mornarice. Ima tu pokopanih i ruskih časnika sa ćirilskim napisima na spomenicima. Tako čitam: »Sturmanski oficir podvodnoi lodki leitenant flota Andrej Pavlović Ivanov«. Za sve je vojnike podignut zajednički spomenik: vila sa zvijezdom na glavi drži u desnoj ruci zastavu, a u lijevoj grančicu.

Grobovi svih vojnika vrlo su lijepo uređeni, a onih 13 grobova oko kapelice okićeno je svježim cvijećem i vijencima. Oko kapelice su zasadeni mladi čempresi, sve je očišćeno, uzoran red. Kad sam drugi dan ponovo došao na groblje, našao sam četiri vojnika, kako čiste i rede grobove.

U Bizerti je zasebno udruženje, koje se brine oko grobova svih vojnika i za svaku je narodnost po jedan nadziratelj, a kod vojske je određen jedan časnik sa zadaćom, da bude na ruku paziteljima i da određuje vojnike, koji trebaju da rede grobove.

Za uređenje srpskoga groblja dobrovoljni je pazitelj Georges Solet, koji govori, kako sam kaže, prilično dobro srpski, a naučio je to od vojnika, dok su bili ovdje. Zvali su ga Đoka, a pukovnik Sava Petrović, koga Solet zove »Čika Sava«, bio mu je dobar prijatelj. Pokazao mi je i kuću, u kojoj je vrijedni starina umro. Ima više fotografija i pisama, što su mu slali srpski časnici i vojnici, a među ostalima i fotografiju »narednika« Milovana, komitadžinice iz Novoga Pazara, s dugom bujnom kosom i s dva ordena na jakim grudima. Vozila se često, kaže Solet,

i na njegovu biciklu. Kad su god. 1926. bili u Bizerti izletnici s lađom »Karadorđe«, bio im je on tumačem, pa kako su vidjeli uzoran red na groblju, dobio je posredstvom »Udruženja rezervnih oficira« orden Sv. Save IV. stepena.

Idući s groblja, slučaj mi skrene u glavnoj ulici pažnju na natpis: »Yovanovitch blanchissage et repassage«, pranje i glačanje. Uniđem u radionicu i zapitam gospođu, da li je Srpkinja, a ona će brzo: »Ja sam Talijanka, ali moj čovjek je Srbijanac« i odmah pošlje po njega. Ljepušna je, jedra, nije čudo što se »čovjek« zagledao u nju. Naučila je i njegov jezik, a imaju već i kćerku. Duskora uđe lijep, visok, vitak čovjek, pravi dinarski tip. Upoznamo se i udarimo u razgovor, kao da smo davni znanci. Bilo je nešto toplo u našem susretu.

Rodom je iz Valjeva, ime mu je Bogoljub Jovanović Čuban, a bio je narednik kod glazbe. Priča mnogo i zanimljivo. Bilo ga je prije rata u Beogradu, Beočinu i Budimpešti, u Zagrebu i Beču te na sokolskom sletu u Pragu. Vodio je, kaže, deset hiljada austrijskih zarobljenika Albanijom do Drača i dalje do Asinara, otočića kod Sardinije. Je li sve uistinu tako bilo, ne mora se baš istraživati, lako se sluša, a nikomu ne škodi.

Priča dalje, da su Srbe ispočetka u Bizerti nerado gledali, ali da su ih brzo zavoljeli. Vojnička je glazba s kapelnikom Pokornim činila propagandu. Instrumente, koji su od duga puta bili zdravo oštećeni, opravio im je majstor iz Tunisa. Marljivo su vježbali, da javno nastupe. Svirali su iznajprije u Bizerti na šetalištu i polučili sjajan uspjeh. Sve su im više pažnje posvećivali i prijaznije ih susretali. Poslije toga su svirali birane komade u Tunisu, Suzi, Sfaksu, Algeru i svuda su ih susretali s priznanjem i uvažavanjem. Najzad je bilo, reče, 150 glazbenika.

S dolaskom srpske vojske u Bizertu uzeo je strujati novi život, život nepoznat tamošnjim Francu-

zima, Talijanima, Maltežanima i Arapima. Bizerta je neobično oživjela. Francuski vojnici, Arapi i crni Senegalci bili su izmiješani sa srpskim šajkačama, a pored zurle i defa čule se i naše gajde.

Srpska vojska nije bila u samoj Bizerti nego u 5 km udaljenom Lazuasu, niže 263 m visokog brda Nador, između rta »Cap Blanc« i »Cap Bizerte«. Poznaju se i sad mjesta, gdje su bile njihove barake. Tu su se ispaćeni i izgladnjeli vojnici odmarali i vježbali. Nisu klonuli duhom pored svih patnja i napora, igrali su kolo, svirali, pjevali, imali svoj časopis »Napred«, a i svoje pozorište od travnja 1917. Podigli su svoj amfiteater bez krova sa 3.000 sjedala. Prikazivali su nacionalne komade. Ženske uloge glumili su vojnici, ponajviše Zlatković, član beogradskog kazališta, a tako je dobro imitirao glas žene, da su slušaoci vojnici držali, da uistinu žena glumi. Priređivali su i zabave uz vojničku glazbu, pjevanje, deklamaciju, rvanje i trke, a nisu zaboravljali ni (narodno bacanje) kamena s ramena, što je za Francuze i Arape bilo nešto novo. Viceadmiral i zapovjednik Bizerte Guéprat prisustvujući jednom takvom narodnom veselju, reče: »To je bio dan sjaja i poezije«. Srpski su vojnici ovdje dobili pojam i o pustinji, jer je sve do brda Nadora dubok pustinjski pijesak. Zrak je čist, zdrav, hrana je bila dobra, zimovanje ugodno i vojnici se brzo oporavili. Došli su u Bizertu početkom 1916. i već u polovici ožujka saopćeno je puku »Nador«, da se spremi za polazak u Solun.

Ovamo su dolazili i mladi dobrovoljci iz Amerike, vježbali se u oružju i spremali da s oporavljenim vojnicima krenu na solunski front i da svi smjelo pogledaju smrti u oči.

Napis »Vrt mimoza« ostao mi je ipak nerazjašnjen. Ni Jovanović Čuban, ni Solet ne znaju ništa поближе o tom. Napis je na tarabi izvan Bizerte, na drugoj strani kanala, što vodi iz mora u »Lac de Bizerte«.

prirodnu ratnu luku. Po imenu je to jezero, ali je zapravo zaliv s površinom od 110 km² i dublinom od 10—15 m, a veže ga s morem 6 km dugi kanal, koji je na najužem mjestu 200 m širok i 10 m dubok. Preko kanala prelazi se u Bizertu trajektom, koji ide bez prestanka ovamo i onamo. To je lađa, koja s pomoću lanaca prelazi s jedne strane na drugu. Na svakoj je strani lađe željezni most, koji se diže i spušta i lijepo pristaje uz kosu obalu, pa tu nema nikakva čekanja, saobraćaj se vrši s neobičnom laćkom i brzinom i sve besplatno.

Uz kanal je evropski dio grada, Nova Bizerta, sa željezničkom stanicom u novomaurskom stilu, lijepom novom crkvom, kazalištem, te malenim, ali ugodnim šetalištem. Stara je luka danas samo za ribare, a trgovačka pred ulazom u kanal.

Svaki dan obilazim oko stare luke i gledam, kako ljudi s crnim kapama, u modroprugastim majicama, modrim hlačama sa crvenim vunanim pojasom iskrcavaju ribu. U drvenim ribarskim posudama pomićešane su najrazličitije vrste ribe. Za života su jedne druge proždirale, a sad su sve zajedno, jedna na drugoj leži bez želje za grabljenjem ili osvetom. Jednako je i s ribarima. Francuzi i Talijani i Maltežani zajedno potežu mrežu i svi se poslije dobre lovine sastaju kod čaše vina.

Miško je osobit prijatelj ne samo ribe nego i ovakve ljudske mješavine. Njegova duša pliva u raskošnom zadovoljstvu gledajući ovaj ribarski život, ovo jednako prirodno drugarstvo kod mućna rada oko mreže i uz veselu pjesmu u začadenoj polumračnoj »bettoli«, gostionici najpriprostije vrste.

U jednoj takvojbettoli dao je pripremiti ribarsku večeru, na koju je pozvao i novoga poznanca Čubana. Gostionićar je Talijan, bivši ribar. Sjedili smo u zadimljenom podrumu, koji je gostionica, kavana i kuhinja. Stol je mastan, prljav, nepokriven. Oko stola ljudi garava lica, različna koledara i različna

roda i zvanja. Ribu jedu prstima, a za brodeto ide jedna kašika iz ruke u ruku. Oči im sjaju od naslade, a kad sve zaliju jakim crnim vinom, razveže im se jezik te svi u jedan mah govore živo i bučno. S brda su i s dola, a svi su kao jedna obitelj zadovoljna i sita. Više ovdje sreća caruje nego u carskim dvorima ili u najsjašnjem haremu. Pjevaju francuski i talijanski, ženski se glasovi natječu s dječjim i muškim glasovima, sve je raspojasano, razigrano, a ipak je pjesma skladna. Nama su prepustili čelo stola. Talijan stavi pred nas limene tanjure i neke izgrizene kašike, što nas kao narodske ljude nije iznenadilo, a nije nas ni smetalo. Donese zdjeletinu makarona s kuhanom ribom, onda odličan brodeto, pa pečene ribe i obilje dobrog afričkog vina, koje nas je razigralo te je Miško govorio s ribarima sad francuski sad talijanski tako glatko kao da im je davni drug. Ribe je bilo dosta za nas, za prosjaka i za mačke, vina ni mjere se ne zna, a sve je stajalo samo neka 24 franka.

Ribari stanuju u starom dijelu Bizerte oko stare luke i u »Faubourg des Andalous«, pregrađu, što su ga zasnovali protjerani iz Španije Mauri onamo pred 400 i više godina. Taj je španjolski dio zajedno s kazbom u onom obliku, kakav je bio u prvom početku. Sve je stisnuto, tijesno, uličicama ne mogu proći uporedo ni dva čovjeka. Ispod stare španjolske tvrđe, Fort d'Espagne, koja je preuređena u modernu tvrđavu, rasegao se arapski dio grada, a dalje su velike kasarne i dio grada zvan *Bijouville*.

Pored zemljaka Čubana upoznali smo se ovdje s jednom vrlo milom Zagrepčankom. Otac joj, umirovljeni viši činovnik Sp., živi u Samoboru. Udala se za profesora Francuza iz južne Francuske. Upoznali su se za prevrata u željezničkom vozu od Zagreba do Venecije, zavoljeli se i u praksi proveli francusko-jugoslavenski pakt. Zapreo se Francuz u mrežu lijepe, milovidne i duhovite Hrvatice, koja je

odlično govorila francuski i sad žive zadovoljno u Bizerti.

I mogu biti zadovoljni. On ima plaću jednaku s našim profesorima, ali povrh plaće ima besplatan stan sa svim potrebnim pokućstvom i kuhinjskim posuđem, jednom riječi sa svim, što treba jedno kućanstvo. Na taj način ima Francuska u Tuniziji potpuno obezbijeđene činovnike, koji se mogu predano i oduševljeno posvećivati samo svome zvanju.

Bili smo i njihovi gosti jedne nedjelje o podne. Pokraj ukusnih jela tekla je slatka naša hrvatska riječ, a teklo je i dobro vince; Francuz se slatko smijao Miškovom duhovitom miješanju naših i francuskih riječi. Naše su se slavenske duše raznježile, naša meka srca toplo kucala, a misli naše zlatne domaćice i naše krale su se onamo daleko na sjever k dragom Zagrebu, »miloj Hrvatskoj«, kako reče domaćica, koja redovno dobiva i čita hrvatske novine.

SIDI BU SAID, NAJLJEPŠE ARAPSKO SELO

U lijepom gradu Tunisu s jednakim brojem stanovnika kao i Zagreb, htio sam da vidim beja, vladara Tunizije. U zgradi *Dar El Bej*, bejeva kuća, trebao bi bej držati svakoga ponedjeljka od 8—11 sati vijeće sa svojim doglavicima. Tri sam ponedjeljka strpljivo čekao pred zgradom s mnogo drugih znatijelnika, da vidim tu ceremoniju, ali nije bilo ni beja ni vijeća.

Čini se, da je beju samo do časti i slasti, a ne do vlasti. On svoju vlast vrši u haremu pretvarajući vlast u slast, a državničke poslove prepušta rezidentu *de la Regence*. Bej ima više dvorova, ali se najviše zadržava u Marsi, gdje je mir i tišina.

Marsa je morsko kupatilo, udaljeno 20 km od Tunisa. Diže se lakim isponom iznad mora u vrlo romantičnom kraju. Stan beja, vile stranih konzula i Tunizana, kao i arapske kuće, u lijepu su skladu, jer je sve bijelo bjelcato kao olimpski snijeg, iz koga izranjuju čempresi, palme i drugo tropsko drveće, a kako je sve tiho i mirno, pričinja se čitava Marsa kao začarani dvori. Sve su sad kuće prazne, zatvorene do sezone kupanja. Tišinu buni samo trublja tjelesne straže bejeve, cvrkut ptica i udaranje mora o bregove.

Tu je more otvoreno prema Siciliji, pa se sjeverni i istočni vjetrovi sigraju s talasima. Razulareni talasi gone jedan drugoga, stižu se, preskakuju, zapljuskuju obalu. Voda šumi, baca se, pjeni i srebreni, klizne po pijesku na obalu i kao da sikće bježeći od obale. Buči i ciči, kao da plače, kao da se opravdava,

što je po koji put razbilo lađu, progutalo ljudske žrtve, zavilo u crno hiljade majka i udovica.

Na obali je dubok pijesak, da se jedva korača. Pa i dalje od obale dubok je, jer su tu vrlo veliki zapusi ili nanosi pijeska kao i u našoj Lici zapusi snijega. Tako je ovdje nastalo i pješčano brdo Djebel Khau (104 m). Na drugom je pješčanom brdu ljetni stan nadbiskupa kartaškoga, primasa francuske katoličke crkve u Sjevernoj Africi, a malo dalje vrlo slikovito, čisto arapsko selo Sidi Bu Said, zlatni kamenčić u mozaiku ljepote.

Sidi Bu Said znači Gospodin sreće. To je najljepše selo arapsko, što sam ga dosad vidio. Kuće su s terasama i balkonima i s vidikom na more, jer se selo diže amfiteatralno 130 m iznad mora. Oko nekih su kuća krasni parkovi s čempresima, palmama i narančama. Čempresi su kao stupovi tajanstvenih hramova, a zrele naranče vise kao lampice, palme kao kišobrani. Ulice su popločene kamenom i potpuno čiste. Široka zavojita cesta, što se spušta k moru, samo je za žene i bogataše, a za obične je smrtnike uređen pješački put s kamenim stubama. Između stuba i ceste prostran je park, u kojem se sve zeleni djevičanskom svježinom.

U tom se parku za sezone kupanja šeta muslimanski svijet, tu je sevdaha i ašikovanja, pjesme i smijeha, žarkih i značajnih pogleda, ljubavi i ljubomore... Ima i među njihovim momcima lolâ, pa i muslimanke mogu da zapjevaju kao i naše slavonske seke: »Svi su momci kô u šumi lije, jednu voli, na drugu se smije«.

Na donjem je kraju parka muslimansko kupalište. Sasvim je drugog tipa nego evropska morska kupališta. Kabine su čitave drvene kuće na stupovima iznad vode. Na svim su prozorima guste rešetke, kakve su i na stanovima muslimanskim. U sredini je velik okrugli paviljon, a sve je spojeno strogo zatvorenim hodnikom. To su kupke za muslimanske

žene. Kemalove reforme ne će dakako tako prodrijeti u Sidi Bu Said; lijepe Maurke ne će skinuti feredže niti će rešetke na prozorima zamijeniti velika stakla, ali i one zacijelo uzdišu za slobodom, za svijetom, a sva je prilika i za — zajedničkim kupanjem.

Od muslimanskog se kupališta uz prekide nižu uz more u dužinu od nekoliko kilometara kupališne kabine, u kojima hiljade Tunizana nalaze ljeti razonode, zabave i osvježnja od sunčane žege i omare. More je tu čisto kao kristal, a na dnu je, kao i na obali, sitan i čist pijesak. Sitna se zrnca cackle u pijesku kao zvjezdice na modrom nebu. Samo onamo, kod rta Carthage, val za valom razbija svoju glavu o tvrdo kamenje, pjeni se i svađa s obalom, šumi i buči, dok se pomalo ne smiri i s drugim sljubi.

Milijuni školjki najrazličitijeg oblika i veličine šaraju ovdje pijesak uz obalu i stranci upravo strastveno skupljaju školjke diveći se bogatstvu oblika i boje. Englez s monoklom uza svu svoju ukočenost rado se sagiblje za lijepim primjercima kao i duga profesorica sa sjevera s Baedekerom u ruci, pa i debela se rentijerka sa štapićem i dugim zlatnim lancem sagne do školjke. Gledam jednu ekscentričnu »miss«, kako bosonoga tačka po vodi i pijesku, noseći na ramenu malenoga majmunčića, a mlad kavalir nosi za njom cipele i nešto joj tepa.

Nagazi se tu i na slikare, ali Miško kaže, da to nisu umjetnici nego diletanti i nikad ni kod kojega nije htio ni izdaleka pogledati, kako radi. Kad sam mu rekao, kako bi bila krasna slika kod svjetionika iznad Sidi Bu Saida, koja bi zahvatila marabut s kupolom, ravne bijele krovove kuća, jednu lijepu vilu s palmom i čempresom, pa onda Tuniski zaliv i dalje sedlasto brdo, a on će: »Da, to bi bila lijepa karta slikovnica, ali ja ne pravim slikovnice«. On je prije svake svoje slike dugo obilazio i tražio, ali kad je sjeo, brzo je bio gotov i moram priznati, da sam se uvijek divio, kako je njegovo umjetničko oko zapa-

zilo od mnogo lijepa baš ono najljepše. I baš zato svaka njegova slika diše njegovom dušom.

Mjestance Sidi Bu Said neobično oživi ljeti, kad dolaze hodočasnici sa svih strana Tunizije, da se poklone sjeni velikoga Sidi Bu Saida u marabutu, grobnici ili mauzoleju, iznad sela, koje nosi njegovo ime. Po arapskoj je legendi Sidi Bu Said istovjetan s francuskim kraljem Ljudevitom Pobožnim, koga eto i Arapi i Francuzi poštuju kao sveca.

U različno doba ljeta hodočaste ovamo kao u nas u Mariju Bistricu iz veoma dalekih krajeva. Dolaze čak s otoka Djerbe na tripolitanskoj granici pa s oaza oko Tozera, iz udaljenosti od 500 i više kilometara. Tu se onda pored bogate maurske nošnje domaćih gavana ističu zeleni turbani iz Sfaksa, fini fesovi i crveni burnusi ponosnih Gafsanaca, crne haljine suzanske, plave tozerske i raznobojne svilene gandure iz Djerbe. Šarolikost, vreva, vika, melankolična pjesma, isprekidana svirkom sitne zurle i jednoličnim udaranjem talambasa, klanjanje, vjerska zanesenost, pa onda mješavina pravilnih i finih lica Arapa i Berbera od bijele do zagasite boje sa crnim Senegalcima debelih usana, kovrčaste kose, bijelih zubi i mačjih očiju: — slika neopisana, kakvu može zamisliti samo meka i poletna duša pjesnika i sanjarsko oko slikara.

I kad bi se mjestance Sidi Bu Said uporedilo s »vratima raja«, kao Monastir, moja se duša ne bi ništa bunila. Pogled na niz sela i zaselaka s vilama uz more, na sjajnu kartašku katedralu, na Tunis i zelenu okolicu pa onda strma obala morskata sa zapjenjenim morem; tajanstvenost i skrovitost muslimanskog kupališta, zatvoreni hodnici, zatvoren park i zabranjeno voće u njemu; sjajni haremi, niski otomani, orijentalni sagovi, meki dušeci... sve to može da dočara ljepotu i slasti raja.

Tunis je sa Sidi Bu Saidom vezan električnom željeznicom. Mnoge su brdske željeznice i uspinjače

na glasu zbog lijepa i široka pogleda na snježna brda, na slapove i na doline, ali ni ova željeznica ne zaostaje za njima zamamljivošću svojom i osobitošću. Od Tunisa ide posred Tuniskoga jezera sve do Gulete na uskim vratima između Tuniskoga zaliva i plitkoga Tuniskog jezera. S jedne strane gleda putnik parobrode, kako polako klize kanalom u Tunis, a tako su blizu, da si putnici parobroda i željeznice domahuju rukama i šesirima, s druge pak strane jata plamenaca stoje u vodi na dugim svojim nogama i oštro zavnutim kao prekinutim u sredini, kljunom čeprkaju u vodi ili dugi vrat sasvim savinu kao broj 8 i glavu podvuku pod krila. Dalje od Gulete ide željeznica posred lijepih vila, što su se nanizale u mjestima: Khereddine, Le Kram, Dermeche s bejevima dvorom, pa onda ispod nekadašnje Byrse, tvrde stare Kartage, gdje se uz prugu vide ostaci sjajnih građevina, što su ih Rimljani podigli na ruševinama punske Kartage, a Arapi god. 698. razrušili sasvim po uzoru Scipiona i mnogo dragocjene građe razvukli na sve strane, te još i danas ima mramornih stupova kartaških terma, teatra, templi i kršćanskih bazilika u mošeji u Keruanu i u katedrali u Córdobi u Španiji, a ima ih i u Pisi i Palermu u Italiji. Dalje dira željeznica Sidi Bu Said i Marsu, pa se onda zelenim poljima vraća u Tunis.

Željeznica je duga 40 km, vožnja stoji samo 3.75 franka, (u ono doba oko 8 dinara), a polazi iz srca Tunisa, iz Avenue Jules Ferry, gdje se sastaju najljepše i najšire tuniske ulice: Avenue de Paris i Avenue de Carthage. Tko tim ulicama prolazi i gleda sjajne palače, zaboravi, da je u Africi, jer i Arapi tu grade moderne kuće s velikim prozorima, prilagođuju se novim prilikama. Poprimaju pomalo i evropske običaje. Majka u dimlijama vodi za ručicu kćerkicu, koja je u modernim haljinicama; u ženski licej idu djevojčice u evropskim haljinama, ali s polupokritim licem, a srednju školu polaze arapska i cr-

načka djeca i svi zajedno udaraju sve u šesnaest nogomet. Francuska je već sve svoje zemlje u Sjevernoj Africi povezala željeznicom. Od Rabata, prijestolnice sultana maročkog na obali Atlantskog oceana, ide željeznica u Fes, Oran, Alger, Tunis, Sfaks do Gabesa. Ta je pruga duga 2.700 km, dakle gotovo kao željeznica Carigrad—Pariz. Seljak urođenik kupuje željezni plug i branu i druge gospodarske strojeve i prilagođuje se racionalnom gospodarstvu, a vlada ga potpomaže uzornim vrtovima i uzgojem sjemenja za poljoprivrednike. Lijepim taktom, bez sile, nastoji Francuska da odgoji i pridobije za se urođenike, jer bi surova sila rodila otporom.

Ali je uza sve to velik upitnik, ne će li baš te nove tekovine roditi novim idejama, ne će li među probuđenim Arapima i Berberima zastrujati nove nacionalističke ideje, a s njima i želje za slobodom, kakvu vide i u prirodi. Njihov je pijesak slobodan, diže se s vjetrom i sjeda po volji na drugom mjestu; s devama krstare pustinjom bez puta i staze, ne pitaju, čije je što; sa svojim ovčama i kozama mijenjaju stepe i brda, žive slobodno, zadovoljni su onim, što im daje priroda: krevetom, što im je prostrla na pijesku i travi, i krovom, što im ga je izgradila od zvijezda i modroga svoda nebeskog. Pa i pas je njihov slobodan, ne mora se natezati brnjicom, a tek malo lancem.

Ja sam međutim tu pasju slobodu teško ispaštao u Pasteurovu zavodu u Tunisu. U Bizerti me ugrizao pas. Ništa novo ni neobično. Idem s druge strane kanala uz tarabu s napisom »Vrt mimoza«. Bilo je pred večer, već su se zlatili vršci Nadora i Lazua. Prolaze mimo mene dva psića i njuškaju oko tarabe. Ja idem dalje i sve gledam na prevoz, da prijedem u Bizertu, kad odjedared osjetim, da me pseto zgrabilo za nogu. Okrenem se i lako ga udarim po glavi. Pseto zajaukne i ode. Mislim, s tim je svršeno, a do đavola neka idu i hlače, što ih je pseto malo poderalo.

Kad ja dalje, ali osjetim, da me nešto peče. Pogledam i vidim, da ima i krvi. Sad mi tek padne na misao, da bi pseto moglo biti bijesno. U prvi me čas prođu trnci, ali se sam tješim, da bijesno pseto ne bi bilo u društvu s drugim psetom, niti bi njuškalo, već grizlo oko sebe, a opet mi je bilo sumnjivo, što je napalo na me, kad je već mirno prošlo mimo mene.

Kad sam kod večere o tom kazivao Mišku, on će odmah: »Samo ako pseto nije bijesno«. Drugi sam dan pošao da tražim pseto, jer sam ga dobro zapamtio, ali psetu ni traga. Čitavu stvar nisam uzimao ni ozbiljno ni tragično. Ostali smo još osam dana u Bizerti kao da se ništa nije dogodilo. Zbijali smo čak i šalu. »Što će biti Miško, ako tebe prvoga ugrizem?« — a on će prostodušno: »Valjda ćeš najprije početi lajati!«

Kad sam u Tunisu došao krojaču, da mi zakrpa hlače i kad je čuo, što mi se dogodilo, upozori me, da odem u Pasteurov zavod, jer u Tuniziji ima uvijek bijesnih pasa, koji se klatare. Naveo mi je više strašnih primjera bjesnoće i tako me zastrašio, da sam odmah otišao u Pasteurov zavod, koji je kod ulaza u park Belvedere.

Liječnik me odmah zapita: »*Le chien est-il vif?*« Kad sam mu odgovorio, da ne znam, je li pas još živ ili nije, on se razglagoljao u čudnom dijalektu na dugo i široko, ali ga ja ne razumijem, i nikako da se sporazumijemo. Srećom se nađe u laboratoriju stari jedan namještenik, koji je govorio njemački i taj mi rječito i živo predoči svu opasnost, u kojoj sam se nalazio. Kad sam ga upitao, koji su simptomi bjesnoće, odgovori mi, da je već sve kasno, kad se pokazuju simptomi. Nema dakle druge, moram se podvrgći liječenju.

Tunis mi je mio, ima lijepu okolicu, pa će mi vrijeme lako i brzo proći, ali mi se srce rasplakalo, što se moram rastati s Miškom, s kojim sam gotovo četiri mjeseca dijelio putne muke i slasti, ljepote i na-

pasti, sunce i toplinu, teškoće i milinu, mora modrinu i neba vedrinu, oaze miris i zraka svježinu... On ide u dragi Zagreb, ja u Pasteurov zavod, on polazi u borbu s carinom zbog ćilima, a ja u borbu s bjesnoćom... No sve je, hvala Bogu, dobro prošlo. Ja sam izbjegao bjesnoći, a on carini. I kad je poslije toga priredio izložbu slika iz Afrike, donijela mu je oko 30.000 dinara.

Dok je Miško u krugu svoje porodice i prijatelja pripovijedao naše doživljaje s puta po Africi, ja sam se liječio u Pasteurovu zavodu, kamo nas je dolazilo svaki dan oko 50. Bilo nas je svih zvanja i rasa: časnika, činovnika i vojnika, bogataša, cigana i spalotura, muških i ženskih, starih i mladih. Redovno je dolazila prva na red lijepa jedna gospodica — bilo joj je najviše 18 godina, a onda ja, jer su me smatrali Amerikancem ili Englezom. Liječnik svakomu uštrca serum u trbuh, danas s desne, sutra s lijeve strane, sve bez većeg bola i muke. Upravo sam se divio, gledajući, s kojom je mirnoćom gospodica dizala svoju haljinicu i bez ikakva trzaja primala injekcije. Bolovi se osjećaju tek poslije nekoliko sati, te prva dva dana nisam gotovo mogao spavati. Kasnije sam po uputi stavljao vrlo vruće obloge, brzim koracima šetao barem dva sata i tako izbjegao svaku muku.

U svemu sam za 20 dana dobio 16 injekcija, a da sam se javio odmah poslije ugriza, bilo bi liječenje svršeno za 10 dana. Kad sam pitao, koliko imam platiti, liječnik reče: »Vi ste stranac. Naš vas je pas ugrizao, pa je naša dužnost, da vas i izliječimo«. All right, doktore!

Ni ta mi nezgoda nije ni umanjila nekmo li oduzela volju za putovanje, jer je ono sraslo s mojom dušom, te mi je pored svih napora ugodno i lako, tako lako, te mislim, da je samo čaša dobra vina i pušenje lakše od putovanja. I da mi je kakogod stati na rep toj krezuboj babi krizi, svaku bih zimu proveo na jugu,

sad u Grčkoj, Palestini i Egiptu, sad u Sjevernoj Africi i na Kanarskim otocima.

*

Već se proljeće raspjevalo, vjetar je već zalepršao svojim toplim krilima, hrast se stao zeleniti i ja se vraćam s lastama u dragu domaju. Zašaptao sam Africi zbogom, udahnuo još pustinjske topline i praćen pjesmom valova, plovim k sjeveru veseo i razdragan, a kad je u duši sve veselo, onda mi prozirni oblaci plove kao snovi po modrom nebu. Između oblakâ bojažljivo zirka sunce, more se mršti, a moja duša pjeva s valovima.

U Zagreb sam se vratio duše prepune zanosa, ali srca malo rastrgana, jer mi je ipak komadić srca ostao na vratima Sahare. I kad mislim o oazama: Gafsa, Tozer, Biskra i El Kantara kao da dižem tanku koprenu s lijepih uspomena. Listajući svoje doživljaje, razgovaram s milim časovima s puta. Oko moje duše prede svilenu mrežu topli osjećaj zadovoljstva i sreće.

I u toj sam sreći i zadovoljstvu skupio nekoliko cvijetaka iz Sicilije i Afrike, iz puste Sahare, spleo u vijenac uspomena i utisaka i predajem čitaocima s toplom željom, da i njihove misli polete na krilima mašte preko Sredozemnoga mora i afričkih gora na vrata Sahare, gdje i zimi tople sunčane zrake poigravaju na šuštavom palminom lišću, zavirujući u priproste arapske kuće i nomadske čadore, gdje Francuzi stvaraju novo jezero u srcu puste Sahare.

GDJE JE ŠTO

	Strana
Od Zagreba do glavnoga grada Sicilije . . .	3
Tunis	13
Na razvalinama Kartage	24
Constantine, grad na strmim stijenama . . .	32
Na vratima Sahare. El Kantara	42
Oaza Biskra	51
Pješčano brdo u Sahari	62
Alger	71
U lovu za srećom u Monte Carlu i Nici . . .	80
Moj suputnik Miško	92
Ljepote i strahote Etne	103
Dionizov grad Sirakuza	111
Tripoli	120
Pijesku oteti grad Leptis Magna	132
Božić na moru. Suza	141
U carstvu masline	150
Oaza Gafsa, druga vrata Sahare	159
U najvećoj oazi Sjeverne Afrike	166
U carstvu pijeska i vjetra	174
Arapski sveti grad Keruan	182
Bizerta, odmorište srpske vojske	192
Sidi Bu Said, najljepše arapsko selo	200

NAJNOVIJA IZDANJA „Zabavne Biblioteke“

Izbor najboljih pripovijedaka svjetske književnosti.

573. »VEDRI DANI SA SMEĐIM LJUDIMA«. Putopisna reportaža od njemačkog novinara Richarda K a t z a. Nova vrsta moderne literature, koja se hvata u koštac s knjigama starije pripovjedačke književnosti. Čovjek velegradske civilizacije čezne danas za slobodnim prostorima, za dalekim krajevima i svježijom atmosferom. Najzamanniji su mu regioni, koji su ostali netaknuti od zapadne civilizacije. Takvu zemlju i ljude našao je pisac na Malajskim otocima, gdje živi nepokvaren soj ljudi, koji se mogu nazvati istinski sretnima. Duševna kultura ove rase veća je od civilizacije ikojega Amerikanca. Pisac se dotiče svih javnih i privatnih pojava među Malajcima. Govori o poganskom moralu, koji mu se ne čini nemoralan (o erotici tih smeđih ljudi govori dosta opširno), o kršćanskim misionarima i o prastarim umjetničkim spomenicima. Posebna poglavlja raspravljaju o tamošnjim praznovjericama, o »vrtnim ave-timama«, o spaljivanju mrtvaca, o borbi pijetlova i — o otrovima, kojima radžinske kćeri ubijaju svoje muževe, ako im dovedu u kuću konkubine niže kaste. Knjiga je ilustrirana. Din 30, uvezano Din 40.

574. »ŽENA, O KOJOJ SANJAMO«. Iza Lopez Harova romana »Između sviju žena«, evo i opet jedno španjolsko djelo, kojemu je radnja uzeta iz madridskog društvenog života. Autor mu je Guillermo D i a z - C a n e j a. U prvom djelu našao je junak ženu, koja mu se čini najboljom od sviju žena na svijetu, a u ovom novom — on ju tek traži. Slikar Mario vjerovao je, da postoji žena s božanskim osobinama, o kojoj svi muškarci sanjaju, da će se ma kada s njom sastati, ali mu to ne polazi za rukom, kao ni ženama, da nađu muškarca, koji bi nosio sve odlike njihovih snova. I jedni i drugi moraju prilagoditi svoju sreću biću, kojemu je uspjelo da odrazi što vjernije idealne crte njihova željkovanja. To je osnovna ideja romana, koji je pun uzbudljivih prizora i šarenila velegradskog života. Din 26, uvezano Din 36.

575. »FRANK I MARJORIE«. Roman o propasti puritanske i materijalističke kulture u Americi od Luc D u r t a i n a. Neobično vidovitim načinom i sjajnim stilom ocrtava pisac glavne probleme, koji danas muče veliki prekooceanski narod. Tu je pojava krize, borba sa suvremenim mašinizmom, Rooseveltova politika, držanje poslovnih ljudi prema intelektualcima, seksualni nemir, velegradska

civilizacija i — povratak prirodi. Rađa se novi humanizam u groznici i bolovima. Toga humanizma dovinuli su se i glavni junaci — simpatični Frank i tvrdoglava puritanka Marjorie — nakon mnogih patnja i zabluda. Oni su prikazani kao suvremeni mladi ljudi, koji nipošto nisu nepogrešivi, ali hrabro traže svoj put, nastojeći da u općoj tmuši i bunilu pronađu istinu. Veliki problemi u ovom romanu tako su spretno ispremiješani s ljubavnim životom glavnih junaka, da se djelo čita kao kakav ljubavni roman, koji je još potenciran prekrasnim ilustracijama. Na prvoj strani donesena je originalna fotografija predsjednika Roosevelta, kako sudbinu svojih gospodarskih reforma — gata iz karata. Pa slike Velikoga Canyon, grupe Indijanaca, povorka »Nire« i razbludne fotografije chicaških varijetetskih plesačica, koje najavljuju propast puritanizma u Americi. — Din 32, uvezano Din 42.

576. »ČOVJEK DOŠAO U GRAD«. Roman jednog proletari-ziranog seljaka od njemačkog pripovjedača Waltera Bauera. Došao čovjek u grad, da postane radnik, a ostao čitavog svog života kočijaš, koji nije imao duševne snage, da se udruži s drugim radnicima. Tišina i primitivnost ove knjige razdire srce. Osjeća se, da se iza bezazlene besjede kovitlaju velike tragedije. Kad se govori o ratu, o inflaciji, o pobuni poniženog čovjeka i o sitnim porodičnim događajima, jasno uviđaš, da su tu nagomilani najveći društveni problemi. Sav roman prekaljen je bolom za izgubljenom vrijednošću čovjeka radenika, kojemu su strojevi oduzeli pravo na život. U toj knjizi prikazana je s neiskazanom snagom kobna patnja ljudskih čežnja i tragični patos žudnje za ljepšim životom. U pozadini ovoga romana obavlja se meljava seoskog života, tragika seljačkog proletera, kojemu je podrezan korijen, i razvijanje njegovih sinova (u koliko nisu popadali u ratu) u svijesne radnike. Knjiga ova ostavlja dubok utisak u čitaoca možda i zbog toga, što je napisana neartističkim stilom, da bude što bliža okolini i da se što vjernije prikažu likovi, koji se gube u sivosti poniženog ljudstva. Din 24. Uvezano Din 34..

577. »DEMON«, roman jednog slikara od engleskog pripovjedača Somerset Maughama. Pod imenom »Stricklanda« opisuje se tu bohemski i pustolovni život velikog francuskog slikara Paul Gauguina (Gogena). Strast, koja je obuzimala toga umjetnika, bila je strast za ljepotom. Ona mu nije davala mira, nego ga je vukla sve dalje i dalje, dok ga nije dovela među polukulturne ljude na otoku Tahitiju, gdje je i umro tragičnom smrću. Bio je vječiti hodočasnik, kojega je gonila božanska nostalgija, a demon u njemu bio je neumoljiv. Upropastio je i jedan brak samo zato, da može naslikati golo tijelo otete žene, koju je za nekoliko mjeseci — pošto je dovršio sliku — natjerao u smrt. Bio je ravnodušan i prema novcu i prema slavi, pa je živio u početku svoje velike karijere kao kakav

anahoret u tebenskoj pustinji. Maugham ga opisuje kao čovjeka, koga je opsjela neka viša sila, služeći se njime u vlastite svrhe, dok ga nije učinila ocem egzotično-primitivnog pravca u ekspresionizmu. Kao da ga je netko bio opčinio i u njega utisnuo novu dušu. U stara vremena reklo bi se, da ga je opsjeo đavo. Bio je okrutan, sebičan i brutalan, a ipak je bio idealist, koji je imao svoju naročito viziju, za koju je živio. Vanredan roman, koji uz visoku umjetničku vrijednost sadrži i radnju, koja održava čitaoca u napetosti do posljednje stranice. Din 28. Uvezano Din 38.

578. »U TAJANSTVENOM CARSTVU«. Filmska fantazija o traženju bajoslovnog blaga starih indijanskih Maja — od Jacka LONDONA. Genijalnost velikog američkog autora, na osnovu burzovnih poslova, koji otkrivaju podmuklo rovarjenje među bankarskim suparnicima, odvodi jednog mladog Morgana u španjolski dio sjeverne Amerike, gdje se upoznaje s jednom lijepom Španjolkom i sa fantastičnom »Kraljicom snova«, s pomoću koje dolazi do sakrivenog bajoslovnog blaga. Sve je nevjerovatno i sve izmišljeno, a ipak drži čitaoca u napetosti do posljednje stranice. Kojeakve »smrtonosne« intrige, plivanje ispod pećina, naižlaženje na kosture još iz Pizzarovih osvajačkih vremena, borbe s nekim ogromnim paucima i sa slijepim »božanstvima« — sve je složeno, da u čitaoca razbudi prikrivenu sklonost za fantastičnu irealnost, koja ga može na nekoliko sati razonoditi. Glavno je, da se na koncu kažnjavaju bankarski intriganti i da se dvoje zaljubljenih mladenaca vjenčaju. Pravi američki happy end u kurioznom spletu socijalne i fantastičke radnje. — Din 28, uvezano Din 38.

579. »MLADA STAROST«. Roman mladića, koji nije umio biti mlad, od talijanskog pripovjedača Itala Sveva. Radi se o mladom čovjeku, koji je bio dobar i plemenit, pa bi mu sudbina dosudila drugu ulogu, da se nije namjerio na jednu bludnicu, u koju se zaljubio, želeći je staračkim načinom »oplemeniti« i popraviti. U svoj odnos s njom unio je idealnost, koja se završila time, da ga je učinila smiješnim u vlastitim očima. U životu, lišenom svakog ozbiljnog sadržaja, postala je i ta njegova sumnjiva ljubovca ozbiljnom i važnom. Ali što jednom pođe niz vodu, ne vraća se više uz vodu. I ljubavnikova sestra bila je slična njemu u proživljavanju svoje »mlade starosti«. Bolna historija zaljubljenog brata i sestre! Rijetko je u kojoj suvremenoj knjizi sugestivnije dana analiza strasti, a potresnije iznesena duševna stanja nesretnoga mladića. To je roman, koji se ne samo u svim svjetskim literaturama pohvalno spominje, nego i čita s najvećim zanimanjem. — Din 28, uvezano Din 38.

